

דומברוביצה

פרקי יידיש מתורגמים לעברית

מחוך: ספר דומברוביצה



ארגון יוצאי דומברוביצה בישראל

הפרקים המתורגמים בספר זה נכתבו בידיש ונדפסו בחוץ: ספר דומברוביץ
תל אביב: הוצאת ארגון יוצאי דומברוביץ בישראל, תשכ"ה 1964

פורמט דיגיטלי

2014

תרגום ועריכה: אסתר וינשלבויס

בשער: רחוב ה-3 במאי [רחוב שוסיינה]

ספר

דומברוביצה

דאמבראוויצער
אנדענק-בוך

הוצאת אידגון יוצאי דומברוביצה בישראל
אויסגאבע פון דאמבראוויצער לאנדסמאנשאפט אין ישראל

כסלו תשכ"ה * תל-אביב * דצמבר 1964

לזכר הנספים בני קהילות ווהלין

הקדמה

למעלה משבעים שנה חלפו מאז שהובלו היהודים, בני קהילת דומברוביץ והסביבה אל הבורות שהוכנו ביער סארני ונרצחו שם.

בשנת 1964, לאחר שנים של מאמץ, ראה אור "ספר דומברוביצה". מפעל חשוב של הניצולים המשרטט את העיירה על קורותיה ואנשיה. כשני שלישי מספר הזיכרון נכתבו ביידיש, שפה שהייתה מרכיב מרכזי מזהותם ומתרבותם של היהודים בעיירות במזרח אירופה.

לפני כשנה פנתה אליי, ביזמיתה, אסתר וינשלבויס בת ליוצאי ווהלין והציעה לתרגם לעברית את הפרקים בספר הכתובים ביידיש. הופתעת והתרגשתי.

אנחנו, בני הדור השני, שמענו וספגנו מהורינו, ניצולי השואה, את קורות חייהם גם כאשר הם בחרו שלא לדבר. אני מקווה שתרגום הספר יאפשר לילדינו ולנכדינו ולנכדי נכדינו להיחשף לסיפורים, לתחושות, ולכאב של הניצולים שכתבו בדם לבם את הספר.

תודה מקרב לב לאסתר על עבודתה המסורה, שנעשתה כולה בהתנדבות. אני מקווה שהתרגום אכן יהווה נדבך נוסף במצבת הזיכרון של קהילת דומברוביצה.

שמואליק ברמן (בנו של אברהם ברמן ז"ל)

ועד ארגון יוצאי דומברוביצה בישראל

שבט תשע"ד, ינואר 2014

דברי המתרגמת

המאמרים המתורגמים בקובץ זה מוגשים לקורא 50 שנה לאחר צאתו לאור של ספר דומברוביצה, 71 שנה לחורבן הקהילה.

ספר דומברוביצה הוא קובץ עב כרס, כ-900 עמודים. 500 מהם נכתבו ביידיש, חלק הארי בידי יצחק פייגלשטיין. המבנה שבחרה בו מערכת הספר בשעתה, והסבירה בשערי הספר, והעובדה כי מרבית המאמרים ביידיש הם פרי עטו של אדם אחד, הם דומני הסיבה לחזרות שהקורא ייתקל בהן. בחרתי להביא את הדברים כלשונם, למעט השמטות קלות. ניכר כי הכותב היה נסער ונתן ביטוי לכאב שנשא עמו. סיפר, וחזר וסיפר בווריאציות את סיפור חייה ומותה של העיירה; הדגיש חזר והדגיש את גבורת הפרטיזנים היהודים.

וכך כתבה המערכת בשנת 1964 בשערי הספר:

"...עם הופעתו של ח' יצחק פייגלשטיין, גם הוא משרידי הפרטיזנים, חלה תווה רצינית: הוא נרתם כולו בעול העבודה של איסוף החומר, בכל מדצו. וכמו כן החל הוא לרשום פרקי זיכרונות משלו על העיר. בזיכרונותיו ניתן תיאור נאמן של העיר והתושבים, מבלי לפסוח על שיחות חולין של מעכיליה, פשוטי העם ושיחות חסידים, ומכל הצירופים האלה מצטיידת תמונה מקיפה, אדריכלית, של העיר לכל תקופותיה. לשיאו הגיע יצחק פייגלשטיין בפרקו הגדול על השואה. הפרק הזה נכתב על ידו לא בדיו אלא בדם ובדמעות, כשאנקת המעונים ופרפורי הגוויות מרחפים לנגד עיניו. ואם בפרקים אחרים ויתר לפעמים, והסכים לקיצוצים ענייניים או לעיוניים סגנוניים, הרי בפרקו על השואה נלחם על כל שורה ועל כל תג, בקינות זו הוא מזכיר את הנביא מענתות.

...מבחינת עריכת החומר והתקנתו, נהגנו בכל המקרים לקולא, כלומר מתוך הנחה שמטרת הספר היא קודם כל לשקף נאמנה את אשר היה ואת אשר אירע, תוך שמידה על מאוזוויי הפנימיים ורגשותיו האישיים על הכותב."

אני בת ליוצאי ווהלין (קוריע, לוצק). בשנת 2010 נטלתי חלק במסע השנתי של ארגון יוצאי קוריע בישראל לאוקראינה. מסע זה וחורתמו, הובילו אותי למסלול של תרגום ספרי זיכרון של קהילות בוהלין. תחילה ספר קוריע, בתקווה למצוא בדל מידע על משפחת אבי, ובהמשך, ספרי זיכרון נוספים, במטרה לסייע לאחרים למצוא מה שאני לא מצאתי.

אם יפתח קובץ זה צוהר, ולו לאדם אחד, והיה זה שכרי. תרומה צנועה לשימור זכר הנרצחים – בהם מרבית בני משפחתם של הוריי – בפוגרומים במחצית הראשונה של המאה ה-20 והנורא בהם – השואה.

קובץ זה הוא שישי בסדרה זו של תרגומים. קדמו לו תרגומים מספרי הזיכרון של: קוריק, לודמיר, מלינוב-מרוויץ וטרוביץ, סארניארוקיטנה, לודביפול.

*

המאמרים המתורגמים מובאים לפי סדר הופעתם בספר דומברוביצה משנת 1964, בציון שם החלק והעמודים. ההצלומים בתרגום, אם לא ציון אחרת, הם מתוך ספר הזיכרון, השתדלתי לשלבם לפי הקשרם למאמרים.

נתקלתי בבעיות תעתיק של שמות מקומות, פה ושם מילים ומונחים שהתקשיתי לפענחם, קשיים בזהוי אנשים. בולט בספר זיכרון זה השימוש בכינויים כחלק משמם של אנשים, כינויים הנגזרים משמות בני משפחה: אב, אם, בעל, אישה, חמות; לעתים משמות כפרי מוצא, משלחי יד, תכונות, וכיוצא באלה. אני מקווה שעמדתי במשימה.

ההערות בקובץ מובאות בגוף התרגום.

הערות בסוגריים עגולים () הן מן המקור, של הכותבים או של המערכת, הערות בסוגריים מרובעים [] הן שלי; הבאתי בהן הבהרות וביאורים קצרים, תיקונים קלים וגם סימני שאלה.

בסוף הקובץ מובא קישור לספר דומברוביצה הסדוק באתר ספרי הזיכרון של הספרייה הציבורית של ניו יורק.

חיים ליברמן פריסת שלום מעיירתי

כולכם קיבלתם כבר פריסת שלום מעיירותיכם, והנה זכיתי אף אני בפריסת שלום מעיירתי, ערש ילדותי דומברוביץ.

כותב אל"י ניצול, היהודי האחרון בעיירה:

"העוד תזכור את דומברוביץ? התזכור את סמטאותיה השקטות, האפופות יראת שמים? היא השתנתה מאוד מאז נסיעתך, בשנים האחרונות כבר נראתה אחרת. הרחובות הבוציים רוצפו, אפלת הלילה הוארה באור החשמל.

שנים חלפו, גזו. שנים של נחת מועטה הומרו בשנים של תבערה ואסונות איומים. על ביתנו עלה הכורת הנאצי הנורא והחריב את העיר, עקר משורש את החיים, כרת את הגזע. שרדו מתי מעט, עשרות אחדות שניצלו ביערות. הייתי בעיר, בעיירתנו דומברוביץ, ראיתי במו עיניי את החורבות. לבי שתת דם על המקומות המגודלים קוצים ועשבי פרא".

אבוי, עיירתי, עיירה שלי! אינך קיימת עוד במציאות, היישוב היהודי שלך מכוסה חרולים ועשבים, אך מה רב הרעד המחיה אותך בלבם ובחלומם של בניך שנישאו והתעופפו אל ארץ רחוקה.

כל אחד מאתנו הרי עבר עולמות ברגל, מי בהר, מי במורד ומי בהר ובמורד, אך את עפר עיירתנו אנו נושאים עדיין על רגלינו בכל נתיבותינו. ראינו כבר כרכים גדולים – פריז, לונדון, רומא, ניו יורק – על בנייניהם הפנטסטיים, על שדרותיהם הרחבות, על הימים המשכרים והלילות הקסומים, אך את מראך השקט הצנוע – דבר לא ימחה. ועל אף מה שהפכנו להיות ומה שהעולם צר ועיצב בנו, נשארונו מה שעשית את מאתנו. העולם כולו לא יכול לך דומברוביץ עיירתי הקטנה.

הנה ניצבים לנגד עיניי הרחובות והסמטאות. הרחוב הארוך, השוק הרחב, בתי הממכר והחנויות הקטנות, בית המידות מאבן של משפחת נסיה הניצב בהדר מלכות במרכז, וסמטת הפליאנט שם נתקלתי פעם באפיקורס של העיירה מעשן סיגריה בשבת, והוא השביע אותי לא לגלות לאיש, ועד היום שמרתי על הסוד. והנה הפינה הכשרה שעמד בה בית הכנסת הגדול עם ארון הקודש המגולף, המופלא בעולם, סמוך

לו בית המדרש ומולו השטיבל של טריסק, ובמרחק כמה רחובות משם השטיבל של סטולין. זכור לי הרעד בלבות הילדים עת עברנו שם בשעת לילה מאוחרת, בידיעה שבפנים עומדים מתים בטליתות ומתפללים.

ולילות החורף המופלאים, כשהלכנו, אנו הנערים, עם עששיות מן החדר ושרנו שיחיה שמת, והשמחה תהדהד בעיר. וימי הקיץ, מבעד לחלונות הפתוחים של חדרים רבים נישאו שירה ותרועות לימוד, החדר של ר' מנשה רודנר, החדר של ר' אלתר פרץ, החדרים שלי.

וערבי שבת בשוק, עת נראה הרב הישיש בעל הזקן הארוך, לבוש ז'ופיצה שחורה מבד אטלס, הלא הוא ר' איצלה שפירא, סבי, בעבר בעל חנות בדים. ר' אהרלה מקרלין גזר עליו לשבת על כס הרבנות בדומברוביץ. בערבי שבת, כשדמותו הפטריארכאלית נראתה בשוק, זמן רב טרם הדלקת נרות, בדרכו לבית הכנסת לקבל שבת, נשמעו טריקות דלתות ושקשוק מפתחות – החנוונים ידעו כי השבת בפתח.

ורחובות היהודים, מוקפים ברחובות הגויים, הכנסייה הקתולית הפולנית והכנסייה הפרבוסלאבית הרוסית. ובפאתי העיירה, פרוש כגיליון גדול, הנהר הורין, מעליו גשר עץ ארוך שעליו צעדה כל העיירה בשבת, לאחר שנת הצהריים, בצאתה לטייל לתחנת הרכבת, נערים ונערות, חתנים וכלות. והסמטאות העורפיות, והדרכים עם שדות הדגן בצדיהם, והחורשות. והסמטה הצדדית שניצב בה סלע מוקף גדר, הנערים היו אומרים שהוא צומח בלילה כשם שילדים צומחים בלילה. ילדים היו רצים למדוד עצמם לעומתו מי צמח יותר בלילה האחרון, הילד או האבן. ובפאתי העיר – בית העלמין הגדול, צפוף העצים, מה רעד לב הילד בנו כאשר עברנו על פני המקום הקדוש, וברשרוש העלים שמענו את רחש הנשמות. וערבי השבת ליד הנהר, כשידענו שנשמות הרשעים יורדות לטבול בנהר. וצערנו במוצאי השבת כשידענו שנשמות הרשעים מתהפכות בגיהנום. אבא לא נחפז בעשיית הבדלה, כדי שהרשעים, לא יהיה עליהם לשוב לגיהנום; כי עד שלא יעשה היהודי האחרון בעולם הבדלה, עדיין שבת על פני האדמה ובשמים.

עיירה כשרה, עיירה קדושה! איכה נגדעת, הכול, הכול עלה באש. בתים מתמוטטים וארובות עירומות ניצבים שם עתה, ורוחות שורקות בהם. ואם נותר אי-שם בית על תלן, מתגוררים בו זרים. שירי העם הנלבבים,

הזמירות של חסידי חב"ד: קידוש והבדלה ואלוהי אברהם, והשירה המודרנית: "התקווה", "השבועה", הכול נדם לאחר "שמע ישראל" אחרון שפרץ מגרונות יהודים. החלונות שמבעדם נישאה השירה, נופצו, הקירות – התפוררו לאבק, דריהם – נכרתו מארץ החיים.

עוד ייבנו בתים בדומברוביץ, אך לא שלנו יגורו בהם. כל מה שנותר לנו שם, הם קברים, קברי אחים מיותמים. אין איש שייגש אל קברי אבות. בחורף יכסה אותם שלג, בקיץ יצמח עליהם עשב, באביב ובסתיו יעיפו עליהם הרוחות חול, ורק הגשם יבכה אותם בדמעותיו, שלנו לא מגיעים לשם.

לנו נותרו זיכרונות בלבד, זיכרונות המדירים שינה מעינינו בלילות ונוטלים את חדותנו, אם יש כזו, בימים. כולנו, בני דומברוביץ ועיירות בדומה לה, שהכורח או התקווה הריצו ומשכו אותנו, או העולם החיצון ריתק אותנו בכוח אלו – לכולנו יקרה העיירה אף שנותרו לנו הזיכרון והרוח בלבד.

האויב השמיד את העיירות, אך את רוחן ואת זכרן לא עלה בידו להכרית. יותר משרצה להשמיד את העיירות עצמן, שאף השונא להכרית את הרוח. השונא הארור, הגדול והנורא בשונאינו, היטלר ימ"ש, הכין וביצע באופן שיטתי ביותר את ההשמדה. במהירות הבזק עשה זאת. בתכניתו השטנית הודגשה במיוחד עקירת קיומנו הרוחני. בחמת זעם, אכזרית משאר מעשי הטבח שלו, התנפל על אנשי הרוח שלנו: רבנים, תלמידי חכמים ומשכילים אחרים. רבנים, מורים, סופרים, אמנים, אותם חיפש בקנאות על מנת לכלותם, ועינה אותם בעינויים מיוחדים, ראשונים היו לייסורים. היטב ידע, ושיקולו היה נכון, שכוחות התרבות של העם הם לשד עצמותיו, הלמות הלב של האומה. וכל זה הלוא היה מושרש בעיירות שלנו.

ומה שנותר מאותן עיירות, לאחר שעברו עליהן צעדי הלוהטים של האויב, הוא ברק רוחניותו שבקרבתו, הניצולים. הטוב והיקר נותר מאחורינו. שם הקברים ושנות הילדות והנעורים שלנו שאין להמירם בדבר. נותר רק מה שאנו עצמנו הננו ונכסי הרוח שלנו. כל מה שאנחנו מוקירים, מעריכים ומחשיבים, בא לנו משם, ונותר בקרבנו.

ובלעדינו, ואחרינו, מי עוד יבכה את העיירות? מי עוד ידליק נרות
זיכרון ויאמר קדיש?

עיירותינו אינן עוד. הן חיות בלבנו בלבד. בעבר, בקדחת החיים, אולי
התרחקנו מהן יתר על המידה בזיכרון, דחקנו אותן לקרן זוית של
נשמותינו. סברנו כי יש טוב ויפה מהן בעולם.

כיום יודעים אנו כי אין.

נרענן אפוא את זיכרונותינו על עיירותינו. הבה ונסיר את אבק השכחה
שעטה הזמן על זכרן. הבה ונשאף להחיות אוצר זה בחיים טהורים,
נאים, כשרים כשם שהיו הן, וכשם שלימדו הן אותנו להיות.

עיירתי, שמה היה דומברוביץ. עשויה הייתה להיקרא: לְפִלִּיה, ברזנה,
שְׁפִטוֹבָקָה. כולן קורצו מאותה רוח, כמו נפסלו במפסלת מגוש זהב
אחד, כמנורת בית המקדש – קדושות הן. מתוכן אנו חיים, יחיו הן
עתה ולעולם, מתוכנו.

שימרו את זכר עיירתכם. שימרו אותו טהור, כשר, וקדוש.

(“פארווערטס” 29.1.1947)

מתוך מאמרי המבוא עמ' 12 – 15.

חלק א' מן העבר הרחוק והקרוב

יצחק פייגלשטיין דפים מן העבר

א. סוף המאה ה-18 עד ראשית המאה ה-20

אני נושא תפילה לבל אכשל. עם הדורות ההם הן לא חייתי ולא אוכל לומר: "בעיניי ראיתי". תיעוד היסטורי לא היה בדומברוביץ. היה אי-פעם פנקס קהילה (כך לפי האנציקלופדיה ברוסית ברוקהאוס-אפרון), לקחה אותו משפחת נסִי־הירש [גרשטיין]. לאיש לא הייתה גישה אליו, ושתקו. משה גוטליב הצליח להוציא מידיהם את הפנקס ומסר אותו למועצה האזורית למטרות היסטוריות, ושוב שתקו משום שאיש לא התעניין בעבר הרחוק.

בילדותי ידעתי כי דומברוביץ היא עיר עתיקה. בבית הקברות עמדה מצבה, המיטיבים להביט באותיות השחוקות, מצאו בה פרט מלפני מאות שנים. שנות הילדות חלפו ביעף והמעשה במצבה השחוקה פרח מן הזיכרון. הגויים עקרו אותה בימי היטלר.

ידועים לי חמישה דורות בלבד של רבנים בדומברוביץ. נשאלת השאלה מדוע היו 16-17 דורות ללא רבנים? תשובתי: כחיבתי על עניינים שאירעו בדומברוביץ במשך כ-150 שנה (מסוף המאה ה-18 עד לעשור הראשון של המאה ה-20), נסמכת על מה ששמעתי מאנשים אלה: סבי, בצלאל דוֹבֶר [מן הכפר דוֹבָה] מראשוני הקנטוניסטים, חסיד קרלין שנפטר בשנות ה-20 של המאה ה-20; ר' אלתר דוֹבֶר נפטר בשנות ה-30 של המאה ה-20 בן 105; סבתי חיהלה הזיינית, ילידת דומברוביץ בשנות ה-30 של המאה ה-19; חמי וחמוחי, מיכל ודינה קרצמן מקירווין, נולדו בדומברוביץ בשנות ה-60 של המאה ה-19; אבי ואמי, חיים ומרים דוֹבֶר, נולדו בשנות ה-80 של המאה ה-19; ועוד כמה זקנים ששמעתי מהם סיפורים על דומברוביץ בעבר.

משנות ילדותי נותרו בזיכרוני מעשיות ששמעתי מאורחי סבתי: חיינה הזקנה; גילדנגורן הזקנה; מנוחה הזקנה אמו של יוסל גילדנגורן; וצעירות מהן: שרה חרפק וגולדה-חוהס [יונגשטיין]; והגברים: שלום-

מאיר טריפיטנר, מוטל בילר [מן הכפרים קריפיטני, בילה], אשר סלוצקי ויעקב-יוסיה. שמעתי מהם סיפורים לרוב: על תקיפי עבר, פרנסי קהילה, כותבי בקשות אל הצאר, פריצים מרושעים המשליכים את החוכרים היהודים שלהם לבור, שוטרים רעים הגוזרים פאות, על מצוקות עבר, על דלות איומה ועוד מעשיות המשקפות את העבר.

דומברוביץ של סוף המאה ה-18 לא הייתה עיר גדולה כמו לאחרונה, אף שהיה כבר אותו שוק חולי, מרובע, רחב ידיים, שכל הרחובות הסתעפו ממנו. בעבר היו מקצת הסמטאות ארוכות אף יותר מאשר בימינו. הסמטה של זלמן סלוצקי למשל נתמשכה במורד עד לנהר, בין הכנסייה הקתולית והפליאנט [שיבוש המילה הפולנית: פלאנטי, פארק ושדרות עצים]. עמדה שם טחנת מים שעובדיה יהודים [מארוצ'ניקים – מודדים ושוקלים?]. נהגו להכשירה לפסח. מארוצ'ניק יהודי נשאר לבדו בטחנה בלילה, נדמה לו שתולשים את הכפות, בצאתו להציץ, נכנס בו דיבוק.



כיכר השוק בשבת. תצלום מתחילת המאה ה-20

רחוב הפליאנט, נמשך מן השוק במורד, חוצה את גנו של הכומר ויוצא אל הנפחיות היהודיות. ערב שבועות שולחת אם את בנה עם סכין קהה אל הנפח. מחכך הנפח את ידיו הקפואות ואינו מסוגל להבעיר

אש. הוא תופס ותולש באוזנו של הנער למען יזכר כי בערב שבועות
עבר כלב על פני הנהר הקפוא.

לא רק האנשים, גם הבתים היו שונים. בין רחוב 3 במאי המכונה שוסיי
גאס [רחוב הכביש] ובין הפליאנט עמדו שלושה בתים. מפנית השוק
ורחוב צ'רפיצ'נה עד בית שמש הכנסייה – תשעה בתים מצד ימין
ושישה בתים מצד שמאל. מן הפליאנט עד מעבר לשוק בואך רחוב
וורובין עד מעבר ליורל הנפח – שישה בתים. ברחוב השטיבל [בית
התפילה] מפנית ביתה של משפחת גנזיל עד קצה הרחוב – חמישה
בתים. סך הכול שמונים בתי יהודים עם רפתות גדולות וחצרות
רחבות, בנויים על אדמת פריץ שמשלמים עבורה דמי שכירות.



פינת כיכר השוק, ליד ה.פליאנט" (1939)

מחכם בית כנסת, במרכזו בית כנסת עתיק שנשרף בשרפה הגדולה
במחצית המאה ה-19, יהודים זקנים סיפרו דברים אינדיבידואליים על אודותיה.
הרומנטיות הזקנה סייעה בשיקום בית הכנסת. בתקופתנו שוב פרצה
שרפה גדולה ושוב נשרף בית הכנסת. בית הכנסת מאבן הוא השלישי
במקום זה. בימים ההם עמד בסמוך לבית הכנסת בית מדרש ישן נוטה
על צדו, בעת השרפה הגדולה הראשונה הוא נותר שלם ונשרף

בראשית המאה ה-20. בימינו נבנה בית המדרש מחדש. סמוך לבוסתן, במרד הנהר, עמד בית המרחץ העירוני.

בין שמונים בעלי הבתים היו חמישה סנדלרים, שמונה חייטים, שלושה כובענים. בעלי המלאכה שהו במשך השבוע בכפרי הסביבה לצורכי עבודה. נוסף לכך היו שישה בעלי עגלות לנסיעות רחוקות וארבעה-חמישה, למקומיות. כעשרה נסרי עץ, תופרי אדוות אחדים, שני בורסקאים, מייצר סמלונים וקולרים אחד, שני מניחי לבנים, ארבעה נפחים, כמה נגרים, מתקין אופנים, מזקק י"ש, מזקק עטרן, כמה בנאים, חוכר טחנת המים, כמה מארז'ניקים, כמה מלמדים שהיו גם שדכנים ושמשים, כעשרה חנוונים, צורך זהב, פחח מתקין מחבתות, ספר שגם הקיז דם והעמיד כוסות רוח, חלפן מטבעות שגם הלווה כספים. נוסף לכך הייתה לעיירה חבורת כלזמרים וכעשרה יהודים-סתם, שלא היה להם שום עיסוק קונקרטי.

הזקן ר' מוטל בילר, נוחו עדן עשרות שנים, סיפר בשיחה על סבו אברהםקה לבלר העיר כי בספרי השכירות הישנים של אחוזת וורובין היו שמונים מספרים. תחת כל מספר – שם ומקצוע. מספר 27 למשל – יענקל מוזיקנט, מספר 14 – ברוך צ'ומק (בעל עגלה לנסיעות רחוקות). בדרך זו ידע הבלר את משלחי היד של תושבי דומברוביץ הראשונים.

בכפרי הסביבה ישבו כחצי מניין יהודים חוכרים שהיו קשורים בעיירה מבחינה חברתית וכלכלית. יהודים אלה סבלו בקביעות נגישות מצד הפריצים שלהם, שנהגו להשליך לבור כלא חוכר שהיה חייב כסף או בשל עלילות ודרישות שווא. תמיד חסכה העיירה לפדיון שבויים, למרות מצבם הגרוע של מרבית התושבים.

כשהיה גוי כפרי מביא לעיירה עגלת עצי הסקה, מעט תבואה או מספוא ותרגול שערכם הכולל חמש גריונות [מטבע אוקראיני, שערכו 10 קופיקות], היו חמישה יהודים חוכרים כדי לקנות ממנו יחדיו את מרכולתו משום שמרבית תושבי דומברוביץ בזמן ההוא היו קבצנים גדולים. היערות לא שימשו עדיין מקור פרנסה. הממשל הרוסי התייחס אל הפריצים הפולנים, בעלי היערות, בחשד מתמיד, כאל מורדים. לפיכך חתם הממשל וחסם את היערות. היו בקושי עשרה בעלי-בתים שנסעו לירידים מרוחקים והובילו סחורות מוזהלות לפינסק. בדרך כלל היו שמונים תושבי דומברוביץ, קבצנים גדולים המעבירים את זלותם

בירושה ואין ביכולתם אף להחזיק רב. הרמה הרוחנית לא הצדיקה אף היא את הצורך ברב במקום. אך הודות לכך שדומברוביץ ניצבת על הדרך בה הובילו סחורות מוהללין לפינסק, היה קשר עם פינסק. על פי דרישת ועד ארבע ארצות נטלה פינסק תחת חסותה את דומברוביץ. יש אומרים, כי הראשונים שהייתה להם דריסת רגל בדומברוביץ היו אכן יהודים מפינסק שבאו כחוטבי עצים, נסרי לוחות ומתווכים בסחר חליפין בתקופה שפינסק ודומברוביץ היו שייכות לנסיכות טורוב.



כתר לספר"מורה, פשוט כסף, עליו חרותה הכתובת: "סיף לבהנסי' דיק' דאבראדיץ, אשר נעשה יונסיר בשנת...". הכתר נסדה בשנת 1945 ביריד של נוצרי סקוטי (צ"י י' טייסמן) והובא לישראל.

ב. רבנות דומברוביץ

רבנות פינסק נהגה לייפות כוחו של אחד מבעלי-הבתים בדומברוביץ להיות נאמן מטעמה. האחרון בהם, היה תלמיד חכם גדול, מקובל, ירא שמים ושלם, עצמותיו נחו בבית העלמין הישן באוהל שעמד עד חורבן היטלר. אוהל זה לא היה הראשון, אלא מחודש; ר' טודרוס מעשירי דומברוביץ, חידש אותו במחצית הראשונה של המאה ה-19. נהגו לומר שנחים באוהל זה שלושה צדיקים ששימשו נאמנים מטעם רבנות פינסק עוד קודם שמונה הרב הראשון בדומברוביץ.

אופייני הוא פסק הדין המובא בספר "נודע ביהודה – אבן העזר בתקנות עגונות" (שאלה כ"ז-כ"ח), בדבר התרת עגונה בעיירה אוסטרובצי שבעלה טבע במי הנהר הורין סמוך לדומברוביץ. בפסק

הדין שניתן בשנת תצ"ו (1737) כלל לא נוכרת רבנות דומברובין, באותם ימים לא היה מוסד זה קיים.

בפסק הדין המקורי נאמר כדלהלן (בנוסח הרבני של אותם ימים), מתוך ספר דומברוביצה, עמ' 135:

במותב תלתא בי רינא כחרא הוינא, ואתא לקדמנא הנעלה ר' משה בהרר יוסף מק"ק לובלין והעיד בת'ע ובחרם יבין ובאלי'נע בזה הלשון.

בעת שהיה היוקר הגדול, נסעתי אני עם דודי הר"ר אלכסנדר ויסקינד בהר"ר מתתיהו כ"ץ בעל האשה מרת שרה בת הר"ר אלי' מק"ק אסטראוויץ לק"ק דאמבראוויץ, והיינו שם מלמדים בשני כפרים, אני באחר והוא בשני ובינינו היה מהלך פרסה.

סעם אחת נודמן שהבעה"ב של דודי הנ"ל נעשה אבל וישב שבעה ימים בק"ק דאמבראוויץ הנ"ל, וזה היה סמוך לחג השבועות תצ"ו לס"ק והסוסים של בעה"ב הנ"ל היו על מרעה מעבר לנהר „הארץ" ויום אחד קודם ערב חנן השבועות אמרה בעלת הבית, רצוני לשלוח עגלה עם סוסים ליסע להעיר אחרי בעלי, וישב דודי הנ"ל על משוט עם משרת נער אחר לשוט את הנהר, וכאשר באו מעבר הנהר לקח הנער הסוסים והולכים דרך הנהר, והוא הלך לתוך המשוט וכאשר בא אל המשוט משכו הסוסים משפת הנהר וצווח הנער: „ר' ויסקינד תן לי העץ שמשוטך בו כדי שאדחוק את המשוט לאחור לשפת הנהר" והשיב דודי „אני אקפוץ לתוך המשוט", וכאשר קפץ שמה באו סים לתוך המשוט. ונטבע דודי הר"ר אלכסנדר הנ"ל ותיכף סגר השינוהו מן הנהר עם כל הבגדים והוכר בהעלותו מן הנהר שהוא זה ר' ויסקינד בפדיון פנים וגם בגדיו. הביאו באותו יום לעיר ק"ק הנ"ל דרך הכתר שהייתי הכרתיו בסוב ג"כ, וכל הנ"ל חניד לי גיסו של בעל הבית של דודי שראה אותו ככה כנ"ל היכף בהעלותו מן הנהר.

כל הנ"ל הוגבה כרת וכדינא ובחרם הנ"ל, היום יום א' כ"ד סיון תר"ו קוף לפ"ק. נאום יעקב, ונאום יונה, ונאום נח, ונאום יצחק, וכבר הורו הנאונים אביד דק' אסטרוויץ ואביד דק' סריניגראד להתיר.

רבנות עצמאית, ראשיתה בעשורים האחרונים של המאה ה-18. הרב הראשון בדומברובין היה סבא-רבא שלי, ר' סנדר-נתן הדיין, אביה של סבתי חיילה. הרב הראשון עדיין היה סוף לפינסק. הוא ייסד חבורה חומש ורש"י וחבורה מדדש ואגדה. הוא עצמו מלמד בחבורות אלה וגם לומד בחבורות עם צעירים אחדים גמרא עם תוספות, וזה מקור

פרנסתו. מדי יום שישי הולכים עם השמש בין החנויות והפונדקים ובודקים את אבני המשקל והמידות. מיד לאחר מכן ננעלות החנויות ובתי המלאכה על מנת שיחיה סיפק בידם להתכונן לכבוד שבת. כך תיקן הרב הצעיר וכל בעלי-הבתים סרים למרותו.

בינתיים פורצת מגפה במחוזות ווהלין ופולֶסְקִיה. הרב מכנס אספה ומתקנים תקנה: כיוון שיש בדומברוביץ בתים מרווחים, חצרות ורחובות רחבים, ולמען שמירת הגוף נחוץ ניקיון, לכן לא תשרה הברכה על מי שלא ישמור על ניקיון ביתו וגופו. הרב מורה גם, עד יעבור זעם, שיאכלו כולם יחד. בדרך זו ניתן יהיה לפקח על ניקיון המזון ולדאוג שאיש לא ירעב בעת זו של סכנה. פקחים משיגחים על יישום התקנות. ברחובות וגם בבתיים, מרתחים מים בקלחות ובסירים, אפילו בשבתות (בידי גוי). כתוצאה מכך המגפה בדומברוביץ קלה יותר.

והנה יצאה גזרה מטעם המלכות, לחטוף ילדים יהודים לשירות בצבא. מופצת שמועה: נשואים פטורים מן הגזרה. מציעים חתונות בהלה של ילדים בני 7-8. הרב מתנגד משום שהדבר סותר הלכות אישות. הרב אינו מאמין באפשרות שחרורם של נשואים כאלה. האבות ממחרים לפינסק ומביאים צו מרבנות פינסק בדבר היתר חתונות ילדים. כדי לפרסם שהילד אמנם התחתן, עושים המחותנים, ובראשם החתן, שבע הקפות בשוק סביב החנויות, והכלה מובלת לטבילה בליווי כליוזמרים.

סופו של דבר, לא היוו חתונות אלה סגולה. ילדים נשואים נחטפו. כדי שלא ייוותרו עגונות, הביאו את הנער החטוף תחת משמר צבאי אל הרב לתת גט לאשתו הילדה.

הרב הראשון של דומברוביץ, חמתו בערה בו על רבנות פינסק בגין חתונות הבהלה. לאחר מכן אירע מעשה בחלוצה. פינסק דרשה שיבואו אליהם. לאחר חליפת מכתבים ארוכה, מלווה דברים קשים, הואילה רבנות פינסק לבוא לדומברוביץ. בנוכחותם הסדיר הרב את עניין החליצה. מקרה זה הכעיס את הרב עוד יותר והוא חיפש רגע מתאים להשתחרר מן האפוסטרופסות של פינסק.

בימים ההם עדיין לא הכתה החסידות שורשים עמוקים בדומברוביץ. הרב ר' אהרן הגדול, תלמידו של הרבי ר' דב־ער [המגיד ממזריטש], מבקר אמנם בדומברוביץ, ומדביק את הלבבות בהתלהבות ויש כבר

חסידים שנוסעים אל הרבי. אהרן הגדול הסתלק, ר' אשר הגדול עצמו קרוב כבר להסתלקות.

בימים ההם מתחיל הרב הראשון לחזק את החסידות והדבר עולה בידו. מחדשים את השטיבל שעוסקים בו בחסידות, מטיפים את תורת החסידות, מלהיבים את הציבור במעשיות חסידיות של הבעל-שם-טוב ושל הרבי ר' דב-בר, וכשרואים שיש על מי להישען, מתנתקים מפינסק המתנגדת. כל זה עלה לו לרבה הראשון של דומברוביץ במאמץ רב. תוך שנים ספורות רומם את העיירה הנחשלת למקום של תורה, ייסד חבורה גדולה של חסידי קרלין נלהבים ומודעים. הרב הראשון ר' סנדר-נתן נסתלק בערך בשנת 1820, לא בזקנה מופלגת.

ג. הגאון ר' יעקב-נתן וייסמן זצ"ל

לאחר מות הרב הראשון נותר כס הרבנות בדומברוביץ פנוי במשך ארבעה עשורים. פינסק שוב מבקשת להניח ידה על דומברוביץ אך בעלי-הבתים בדומברוביץ אינם מאפשרים זאת. בשל המאבק נותר הכיסא ריק מספר שנים לא מבוטל.

לבסוף קיבל הרב ר' יעקב-נתן וייסמן כתב מינוי מקהילת דומברוביץ וישב על כס הרבנות. האוכלוסייה בדומברוביץ צפופה ופרנסתה קלה יותר משום שבינתיים הוחל בעיבוד היערות באזור. בעיירה שוררת מחלוקת. חסידי טריסק, ולימים חסידי ברזנה, עושים הכול על מנת לחדור לדומברוביץ ולהתבצר בה. חסידי קרלין המכונים יודעי ספר, אנשים חשובים, מונעים זאת. הפעילות בקרב הקבצנים היא בבחינת לא חם לא קר, אינה יעילה במיוחד. אליהם לא הגיעה לפי שעה המודעות החסידית. על השגת תמיכתם של אותם פשוטי עם מתנהל המאבק.

הרב שזה מקרוב בא, מתרחק תחילה מן המחלוקת. הוא מחזק את מוסדות התורה, בשטיבל צצים לומדים קבועים, בחורים ואברכים.

בבית המדרש ובבתי הכנסת הקטנים הסמוכים אליו, לומדים מדרש, מפרשים תהילים, לומדים את פירוש מילות התפילה, לומדים חומש ופרקי אבות. אך המחלוקת פוגמת. מבקשים להעביר את הרב לצד אחד, כמובן לצד החזק. אך הוא אינו מניח שישפיעו עליו ואומר: "משימתי הרבנית היא ללמוד וללמד ולהדריך את העדה". עם זאת חש

הרב שחילוקי הדעות אופפים גם את נפשו והדבר גורם לו צער רב. הוא מתאמץ להחליש את המחלוקות גם כשמקורן באדם נשוא פנים.

יהודים זקנים מדברים על הרב יעקב-נתן כעל אישיות דגולה המנהלת שאלות ותשובות עם רבני פינסק ובריסק, וגדולי ישראל מכבדים אותו. זקנים מספרים, שלמרות היותו גאון, חריף ובקי בש"ס ופוסקים, בקי בכל מקצועות החיים, נמנע מהיות פוסק יחיד בדיני ממונות ותמיד חושיב לצדו כמה בעלי-בתים והאריך להתדיין עם בעלי הריב עד אשר באו לעמק השווה. אירע ששני בעלי דין קשים החלו להתקוטט זה עם זה בבית הרב ולא ניתן להפריד ביניהם. הכניסו הרב והרבנית לחדר בית הדין יגית מים קרים ובעלי הדין חדלו לריב ומאוחר יותר גם באו לעמק השווה.

זקנים דיברו על הרב יעקב-נתן בפה נוטף ריר. אמר לי זקן אחד: "מה אתה יודע, איזה בעל מוח הוא היה. יכול היה להתבונן בעץ ולחשב את מספר העלים".

הרב ר' יעקב-נתן בהר"ר יוסף וייסמן נולד בשנת 1840 והיה רב בדומברוביץ בשנים 1865-1880. לימים קיבל את כס הרבנות בטורוב, במקום הרב ר' ברוך מנדלבוים שעלה לארץ ישראל (הוא סבו של מנדלבוים שעל שמו קרוי שער מנדלבוים בירושלים, בשטח שהיה שייך לו). בשנת 1907 עלה גם הרב ר' יעקב-נתן וייסמן לארץ ישראל. לאחר שחות של שנתיים בירושלים (במושב זקנים) נקרא להיות רב בטבריה. כעבור שנתיים (1911) מונה ראש ישיבה במירון, שם נפטר בשנת 1912 והובא לקבורה (לא רחוק מקברו של רשב"י).

בעולם הלומדים נודע הרב ר' יעקב-נתן בספרו "מחשבות בעצה" (לפי הפסוק: מחשבות בעצה תכון, משלי כ', י"ח) המקיף הלכות סבוכות ביותר בסוגיה איך להתנהג. בסוף המאה ה-19 האידיאלית ובראשית המאה ה-20 רווית הדם, סבינו ואבותינו ודור ההמשך של "עקבי הצאן" לא סרו מדרכי התורה וחז"ל. באותם ימים דאג הרב של דומברוביץ להם ולמאות קהילות נוספות בתחום המושב, שלא ייכשלו חלילה. בשנת 1901 הדפיס בברדיטשב את ספרו "מחשבות בעצה". הגאון היחיד בדורו, ר' יצחק-אלחנן כתב בהסכמתו לספר: "הדברים נאמרו בדיוק וסברא". אמנם ב"התנצלות המחבר" נאמר: "מצאתי את עצמי מחויב בזה למרות שאינני מהגדולים" אך בעלי הלכה אדירים בישראל

כיום, מביעים את התפעלותם מן הספר ואומרים שיש למנות את המחבר עם גדולי ההלכה גם בימינו.

אתעכב על חלק הספר המקיף יבשות רחוקות ונושא את השם: "פרפראות לחכמה". בחלק זה משמש ה"מחשבות לעצה" יועץ ליהודים הנוסעים הלך ושוב מאמריקה לאוסטרליה, שהיום המקומי שלהם הוא גם האתמול המוכר או היום המוכר הוא בו-זמנית האתמול שלהם. שאלת חכמים: מתי מתחילה השבת שלהם. הרב של דומברוביץ מבסס את הסבריו על מקורות יהודים – גמרא, ראשונים ואחרונים – אך משתמש גם בידע נרחב באלגברה, גאומטריה, גאוגרפיה, ומדעים אחרים. הוא מפגין בקיאות רבה בשבע חכמות. יודעי ח"ן אומרים שהוא משתמש במתמטיקה גבוהה. כתבי היד שלו באסטרונומיה נשתמרו בדומברוביץ אצל חתנו, הרב של דומברוביץ לעתיד לבוא, הרב ר' יעקב הכהן זלצמן, גדול בישראל ובקי בחכמת עולם, שהתעמק היטב בכתבי היד ופסק כי הם אוצר של ידע המתבסס על תיאוריות עדכניות.

בספר "פרפראות לחכמה" אומר הרב ר' יעקב-נחמן: "ובאמת דברי ראשונים ז"ל שרירין וקיימין ואין סתירה", הוא אומר זאת בהקשר לשאלה אקטואלית של אותם חכמים ראשונים שעסקו בבעיה: מאיזה קו אורך זריחת החמה ושקיעתה סופרים את ששת ימי המעשה ואת יום השבת. יש חכמים הנסמכים על הכוזרי וביאורו לברייתא "הנולד קודם חצות", שהוא קו אורך 90. חכם דומברוביץ שלנו, מתוך לימוד הגמרא המקורי שלו ובשימו לב למצוות מעשיות, הולך לשיטתו ומגיע למסקנה שבשאלת מועד השבת, לפי התורה יש לקבל את קו האורך שריחוקו מירושלים לשני מרחקים מנוגדים במזרח ובמערב, כלומר קו אורך 180, על מנת שהפוצות היהודים הרחוקות ביותר יעשו שבת עם ירושלים בשעות מוגדרות. ירושלים אצלו היא נקודת האמצע והרום של הקיום היהודי.

לא הרי זה כהרי זה! יהודים שטעמו במאה ה-19 טעמה של השכלה, גם החכמה הייתה אצלם בת-אלוהים. המשכילים ינקו אף הם מים התלמוד. בית המדרש לרבנים בז'יטומיר היווה פרודור כניסה לאוניברסיטה לבחורי ישיבה ומוסמכים. יצאו משם רופאים ידועים, עורכי דין, צנזורים מלכותיים, רבנים מטעם שהקריבו את הגורסא דינקותא שלהם על מזבח החילוניות. אך הרב הגאון שלנו ניצל את

מטען הידע החילוני שלו לפתרון הלכות יהודיות סבוכות ועשה זאת באהבה רבה לעם היהודי ולירושלים.

ר' יעקב-נתן נטה לקולא ולא לחומרא. בספרו נאמר: "כי ראיתי שבעל 'נחל אשכול' הפליג להחמיר ולדעתי כל ראיותיו יש להטותן לאידך גיסא, כי אותן הראיות יהיו ראיות להפך ויש בזה מצווה גדולה להכריע את העולם לכף זכות". הנטייה לקולא הייתה הקו בפסקי הדין שלו ובחיבוריו, ושל חסידיו בעתיד. חתנו ר' יעקב הכהן המשיך גם הוא בנתיב הקולא שלו.

הספרות הרבנית לא הרבתה לכתוב בסוגית דיני עירובין, וגדולי ישראל אומרים שנקודות רבות בסוגיה זו הן פרשה סתומה עד היום. הרב שלנו עסק רבות בסוגיה. בספרו השני עסק במיוחד בעירובי תחומים. גם שם נעזר בכללים רבים משבע החכמות ושפך אור על הסוגיה בבקאות רבה.

סוגיה אחרת שעסק בה ר' יעקב-נתן היא השאלה: מתי יש לומר שלוש עשרה מידות – של חצות הלילה? הוא נסמך על מקובלים, שהכול קשור בחצות בירושלים ומדד את הפרש הזמן במדינות שממזרח לירושלים או ממערבה לה. בדרך זו חישב את חצות ירושלים בוורשה ובאמסטרדם. ירושלים היא על קו 53, ורשה על קו 38, אמסטרדם על קו 22; לפי זה, חצות ירושלים קודם לחצות ורשה בשעה ולחצות אמסטרדם בשעתיים וארבע דקות.

מעניין גם להזכיר מה סיפרו יהודים פשוטים על הרב. בעל עגלה מדומברוביץ אמר אי-פעם שהרב ר' יעקב-נתן נהג לשמוח מאוד בשבועות, אך בשמחת תורה היה מהורהר. השיב אברהם ריזגול: הוא הכיר את דרכי השמים טוב משאני מכיר את הדרך מדומברוביץ לקריוויץ, הוא אף ידע מה המרחק בין כוכב לכוכב. הוסיף עקמן אחר בעניין רעיונותיו הכבירים: הביאו לפניו אישה חולת נפש, על מנת שיאשר גט; הרב עמד על המשמר במשך חודשים וניצל רגע שהאישה שבה מעט לעשתונותיה ואז ביצע את הגט. המעשה עורר מהומה בקרב הרבנים, הוא השיב: היא, האישה, אבודה ממילא, למה אפוא לייסר את בעלה הצעיר.

הרב ר' יעקב-נתן וייסמן תפס מקום חשוב ביותר בתולדות העולם הרבני ובחיסטוריה הקטנה של יהודי דומברוביץ, לא רק כבקי, גאון ומפרש אלא גם כחכם, חריף ומחדש מן הגדולים שבגדולים.

ד. ר' איצ'ה דיין

לאחר ר' יעקב-נתן בא הרב ר' איצ'ה דיין [שפירא], יליד דומברוביץ. סבינו ואבותינו דברו על אודותיו בראת רוממות עצומה. הישגיו למען כס הרבנות בדומברוביץ הם יסודיים. בימיו עשתה לעצמה רבנות דומברוביץ שם ברחבי ווהלין ופולסיה. רועה ברוך-אל של עדתו, משכמו ומעלה גבוה מכל העם, בן תורה גדול, חכם מחוכם, בקי וחריף. ר' איצ'ה ניהל את הרבנות ביד רמה. באותם ימים יש כבר בדומברוביץ גבירים קרתנים, חוכרים של אחוזות פריצים באים העירה במרכבה רתומה לשלושה צמד סוסים וכלבים רצים לצדה, הם בעלי השפעה רבה במוסדות הממשל ומיודדים עם הפריצים.

וכל אלה נרעדו מפני מצמוץ עינו של הרב. החנוונים משגיחים על אבני המשקל והמידה משום שהרב אינו חס על איש ונותן דעתו למתרחש בעיר. נוסף לכך הוא שקוע תמיד בראשונים ואחרונים, בש"ס ופוסקים, בדרוש ומחקר, שוקד יומם ולילה על התורה ועל העבודה. מספרים שעוד בבחרותו אמר לו ה"בית אהרן": "הנח לעסקים וקנה מגנים [שולחן ערוך ומפרשיו?], אתה תהיה רב בדומברוביץ", וכך היה. מיד ניכרה השפעתו של ר' איצ'ה בעיירה ובסביבתה, תמיד אמר את דברו, דבר הרב, שהיה קדוש לכולם וכאשר רצה מי לפרוץ גדר ולא לציית, זימן אותו הרב אליו לחדר בית הדין והסביר לו טעמי ההלכה ונימוקה, הלכה שעליה מבסס מרא דאתרא את פסק דינו. פעם אמר הרב לאחד מבעלי ההשפעה: "היזהר, אעשה ממך גל עצמות, מגיה וגיה אני מעביר אותך משני העולמות. מי אתה, שאינך נשמע לדין התורה הקדושה?!"

באחד הימים נערך דין תורה בין איש עשיר בעל השפעה ובין קבצן עלוב. הקשיב הרב לטענות ונהיר היה לו כי הצדק עם הקבצן, אך העשיר התנהל לו מעשה תקיף, הציג שאלות ודרישות משל היה הוא הצודק. התרומם ר' איצ'ה מכיסאו ומלמל לעצמו: "לא תגורו מפני איש". העיף מבט באיש היושב לו וחיוך רחב נסוך על פני הגביר שלו, והצטעק: "שייגץ, גס רוח, בית הדין עומד ואתה יושב, הצודק נאנח ואתה מחייך ונהנה מעצמך?" והעשיר נכנע.

ר' איצ'ה דיין פסק תמיד על פי הדין, ממש ייקוב הדין את ההר. הוא היה אומר: "חז"ל כבר התעמקו ובאו לכלל הסכמה, הפוסקים בחנו, המפרשים פירשו, ההלכה אפוא ברורה ואין לי מה לחדש. בעלי הדין חייבים לציית להלכה ולא לפשרה שלי". תמיד באו סוחרים ממקומות מרוחקים אל הרב מדומברוביץ לדין תורה לפי פסק ההלכה.

באחד הימים באו אל הרב שני בעלי ריב מקוריץ עם חוזה חתום. הרב הזמין יודע רוסית מדומברוביץ להעתיק את החוזה ליידיש. נמצא מתווך מקומי שהסית את המעתיק לזיוף, והוא תרגם את החוזה כך שנטה לטובת האחד ולרעת השני; כתוצאה מכך עוות דין תורה. משנודע לרב, גידף את המעתיק, את הסוחר ואת האיש מדומברוביץ שתיווך בזיוף והטיף להם מוסר. אבותינו סיפרו כי השלושה נענשו לימים בידי שמים.

שמואל זלצמן מספר בשם ר' משה ברגמן על דין תורה שלו עם יהודי מדומברוביץ. ברגמן תבע מן היהודי כסף. הנתבע דחה את הטענות בדברים של מה בכך, הרים קול והרבה דברים. ר' איצ'ה, ברור היה לו שחלה לקח כסף ואינו מוכן להשיבו. אמר ר' איצ'ה לברגמן: "משה חובה עליך לתת קבלה". הרבה משה: הייתכן, מדוע מגיעה לו קבלה? ולנתבע אמר: "חובה עליך להפקיד את הכסף". הרבה בלבו הנתבע: ר' משה לא ייתן קבלה, וכך יזכה הוא בדין התורה. מיד שלף כמה עשרות רובלים והניחם במגירת השולחן של הרב. נטל ר' איצ'ה את הכסף בידו ואמר: "משה, תן קבלה על הכסף". החל ההוא לצעוק, אמר ר' איצ'ה: "שייגץ שכמותך, בכסף זר אתה חושק?"

ר' איצ'ה דיין לא נמנע מהטלת שבועה כשדרשה זאת ההלכה. עניין השבועה היה תופעה שכיחה. ומעשה שהיה בשטרות של מאה רובל שהופקדו. התברר שחסר שטר של מאה בכסף המופקד, שלושה מנייני יהודים, כמעט כל גבירי דומברוביץ, נשבעו אז בבית המדרש בשל מאה אחת. ארבעים שנה לאחר פטירתו, כשהתרחש אסון אצל אחת מאותן משפחות, היו משוכנעים כי הוא פועל יוצא מאותה שבועה. בשעת כעס היו אבות אומרים כי לרב הגדול הייתה השפעה על כולם אך לא על בניו שלו, שלא רצו להיות רבנים. אך נכדו של הרב הגדול, הרב אייזנברג, היה רב בז'יטומיר וכיום הוא רב בשטיבל של קרלין בתל אביב.

ה. ארבעה רבנים בעיירה הקטנה

ר' איצ'ה דיין נפטר בשנת 1902, יום לפני יום כיפור. הספידו אותו רבנים גדולים מערים ומעיירות רבות. לאחר פטירתו פרצה מחלוקת גדולה בעניין כס הרבנות. כתוצאה מן המחלוקת מונו בדומברוביץ ארבעה רבנים: הרב של חסידי סטולין, ר' יעקב זלצמן; רב בית המדרש, הרב רבינוביץ (כונה הרב מרובליה); רב בית הכנסת הרב לוין; והרב של חסידי טריסק.

חלוקת המשרה בין ארבעה רבנים לא החזיקה מעמד זמן רב. רב בית הכנסת והרב של טריסק, עזבו את דומברוביץ מחוסר פרנסה. נותרו שניים בלבד, אחד רב בשטיבל של סטולין-קרלין ואחד בבית המדרש. זה המכונה הרב של רובליה, שחונך בישיבות ליטאיות, היה ספוג תורה, דרוש ומוסר, ודרשותיו בשבת הגדול ובשבת חשופה היו גדושות חריפות ומוסר בעניינים שבין האדם למקום ובין אדם לחברו. אך חסרה לו אחווה חסידית ולא צבר השפעה והצלחה. נשמר בזיכרוני מעשה המשקף את אישיותו של הרב מרובליה. הזמן, לפני ראש השנה, יהודים מתפללים, אומרים תהילים בציבור, תוקעים בשופר, מניינים מתחלפים ומחללים את בורא עולם, מבקשים מחילת עוון ושנה טובה. נפלה עלי יראת שמים של ילד, אני אומר תהילים עם כולם, מאזין לקדושות ומהרהר: האם מסוגל השטן לגרום בלבול בזמן התקיעות של ימי חול או כוחו גדול בראש השנה בלבד. לא רחוק מן הזלזל יושב משעת בוקר מוקדמת וְלִפְלִי סוּרוּקָן' [באליק], אז היה עוד איש צעיר, אב לילדים, הוא אומר, בולע, מילות תהילים. לפתע קופץ אליו הרב מרובליה, זועק עד לב השמים, מבהיל את המתפללים: "עוכר ישראל שכמותך, צא מבית המדרש, אשתך וילדיו רעבים ללחם ואתה מרשה לעצמך לשבת חצי לילה ויום תמים בבית המדרש?"

הרב מרובליה עוזב את דומברוביץ. מביאים את ר' נחומצה בנו של הרבי ר' שמואליקל זצ"ל. הוא פורש את השפעתו הרוחנית על חסידי ברזנה המתפללים בבית המדרש וגם על מתפללי בית הכנסת והשטיבל של טריסק. הכול רוחשים לו כבוד רב.

בשני השטיבלך [בתי התפילה] של חסידי סטולין הרב הוא ר' יעקב זלצמן, יליד דומברוביץ, חתנו של הרב הקודם ר' יעקב-נתן זצ"ל. אנשי

דומברוביץ כינוהו "יענקל הרב" ביטוי לאחוות חסידים טובה, קרבה בין בני העדה ובין הרב.

תקופת המעבר, של ארבעה רבנים בעיירה הקטנה, נשחכחה כמעט לחלוטין במרוצת הזמן. בפרק הנאה של רבנות דומברוביץ על סף מלחמת העולם השנייה, נרשמו באהבה שמותיהם של הרב ר' יעקב זלצמן זצ"ל ושל הרב ר' נחומצה פֿאַצ'ניק זצ"ל.

ו. בין מהפכות ורעיונות חדשים

בשנת 1905 היה בדומברוביץ חוג קונספירטיבי-מהפכני. בביתו הקטן של שמעון מתקיימים מפגשים שבמהלכם מתגבשות תכניות הפעילות המהפכנית. בתחילה פועלים גויים ויהודים יחדיו במטרה להדיח את שושלת רומנוב, לחלק אדמות לאיכרים, להיאבק למען תנאים משופרים לפועלים. מינסק שולחת הנחיות; מוורשה, קייב, ז'יטומיר זורמות הוראות. בהנחיות מקייב ומז'יטומיר אין אזכור לבעיה היהודית. מנגד, תועמלן שבא מוורשה או ממינסק, שוזר ואורג בנאומיו סוגיות יהודיות. לימים באו שליחים מפינסק ומוורשה ונוסד ה"בונד".

יודגש כי בימים הסוערים ההם, על כל גילוייהם, לא הייתי פעיל בשום צד, ואני כותב אך ורק מעדויות שמיעה, ייתכנו אפוא אי-דיוקים. אך אני סומך על האנשים, שדיווחו לי אמת בלבד.

באותם ימים זועזע מסד אורחות החיים המקובלים. כל זרם מהפכני הוא ריאקציה למקובל. כל מהפכן הוא פרוץ גדר. כל מפלגה מבקשת לצוד נפשות.

האנרכיסטים מביאליסטוק שולחים מרצה לדומברוביץ, הוא מטיף לאנרכיה במדינה, בעם, בענייני אמונה ואף בחיי המשפחה. המהפכנים מכריזים מלחמה על הקלריקליזם. בונדיסטים מנהלים מאבק בפולחן נגוע באמונות תפלות של התלמוד ונגד האוטופיה הציונית. כל הלוּבש כותונת שחורה, חוגר אבנט שחור וקרא קונטרס כלשהו – מבקר את מוסר התורה והופך בעל דעה בכל הנוגע למוסר היהודי. אבות יהודים הנאמנים לתורה היהודית, חרדים לגורל ילדיהם. מתעוררת השאלה איך לגונן על היהדות, ניכר בבירור כי רוחות זרות מתפרצות אל החיים היהודיים. חוגי מתבוללים, רפורמטורים כביכול, ומופקרים אחרים מבקשים גם הם לדוג במים עכורים.

היהדות הדתית מודאגת ביותר מההפתחות זו וניצבת חסרת אונים, בלא שתדע או שתוכל לעשות משהו ממשי כנגדה. האבות חושדים בכל תנועה ללא יוצא מן הכלל, לאמתו של דבר קשה היה להבחין ביניהן. מכאן נבע גם היחס השלילי של אבותינו לצינונות.

באותם ימים סוערים של רעיונות חדשים ומהפכות, אומר הגוי פטרו שפאקובסקי כי הוא סוציאל-רבולוציונר. שרוליק יופה אומר שהוא ציוני-רבולוציונר. ברור כי לשניהם יש מן המשותף. יחיאל אהרנסון הוא ציוני, יש מן המשותף בין שרוליק יופה ובין יחיאל אהרנסון: קערת קרן קיימת המוצבת בשטיבל בערב יום כיפור. שרוליק שותף לקערה זו, אם כך מן הסתם גם שפאקובסקי הוא שותף. מדברים גם על אנרכיזם וכולם מתנגדים לצאר ניקולאי. אם כך, כולם שותפים לקערת קרן הקיימת, יש אפוא לקדש שם שמים ולחפוך את הקערה.

תוך כדי חרדה לשלמות היהדות, באים זמנים סוערים עוד יותר. הגלגל מסתובב: ממהפכות למלחמה וממלחמה למהפכות. מתרחשים שינויים פוליטיים, התנגשויות דמים, דם יהודי נשפך ברוסיה העוברת טלטלות. צומחים פולחנים חדשים. מתחוללים חיכוכים פוליטיים ושינויים חברתיים. ואף שברחוב היהודי חלה התעוררות לאומית והצינונות חודרת בכוח אל העיירה היהודית (הבונד קורא גם הוא לתרבות יהודית), הרי "בניך נתונים לעם אחר".

צעירי דומברוביץ היו מיוצגים במפלגות זרות. רבים מהם נהרגו במאבק על רעיונות זרים. קיר המגן היחיד כנגד השפעות זרות היה כס הרבנות בדומברוביץ.

שני המוסדות הרבניים היו מקומות המפגש המרכזיים ליהודי דומברוביץ. בשבתות ובחגים היו גדושים אדם עד אפס מקום, דיברו על הכול. בדרך זו שאבו צורות החיים הישנות ועיקרי היהדות, חוץ מתוך עצמם והרעיונות החדשים גויירו ותוגברו בתוכן יהודי.

הצעירים שנחלו את השפעת בית המדרש או השטיבל של סטולין-טריסק, כשהתאמצו לפרוץ אל העולם הרחב, לא נהו אחר העולם הזר אלא אחר עולם שלהם. ילדים שלא רצו עוד ללכת לחדר הישן, למדו בבתי הספר: "תרבות", "יבנה" או בבית הספר היידישיסטי. ואף אם

התגלגל מישחו מהם אל בין זרים, היה מוגן בתודעה יהודית ונשאר יהודי גם בין גויים.

בחורים ובחורות שהדרך הישנה היא לזרא להם, אך בלבם נטוע שביל עקבי הצאן, לא הלכו לרעות בשדות זרים. כולם, בני פועלים, אמידים, רבנים, הלכו אמנם בדרכים חדשות אך דרכים אלה הובילו אותם אל עצמם, מי לארץ ישראל ומי אל יהדות גלותית.

ז. ר' נחומצה אוהב ישראל

באווירה זו נתהוו שלוש חבורות החסידים וגם פלח של מתנגדים, וכל רבי משפיע על תומכיו בכיוון מסוים. ההבדלים אינם קיצוניים אף שיש בעיות חריפות כמו: שוחטים, חברה קדישא, ייצוג כלפי חוץ ולעתים גם חילוקי דעות של ממש בענייני הלכה, כגון בשאלת העירוב העירוני. הרב של ברזנה מחמיר, ונתמך בידי אחדים מחסידיו סטולין. ויכול לקרות שהבן משה ברגמן, הולך לתפילה בשבת בבוקר, עם אביו איצ'ה נחמנס, לשטיבל של סטולין; משה מחזיק בדעת הרב יעקב, לכן הוא נושא את תיק הטלית בידיו; אביו לעומת זאת, מחזיק בדעת רב בית המדרש והולך עטוף בטלית.

כל חבורה מתאמצת להלל את רבה. כל צד משתדל לפאר ולרומם את רבו עד מאוד. ערב שבת, הכול בעיירה נושם קדושת שבת, ברחובות שוררת שלווה, מן החלונות מנצנצים נרות שבת. ר' נחומצה מופיע בדלת במלוא הדרו המלכותי: פניו קורנות, עיניו בורקות וזקנו הפטריארכאלי נאה. שני בניו הרכים בשנים מלווים אותו, הצעיר בהם – צעד אחד לפנים. הרבנית והילדים מציצים מן החלון הגבוה אל הרחוב, ומן הגשרון יורדים ובאים יותר מחצי מניין מלווים. מן הרחובות והבתים הצדדיים מצטרפים עוד אנשים, לבית המדרש בא הרב והמון אדם עמו. בלכתם מתבוננים המלווים סביב, לראות אם משיג הצד שכנגד את טיבה של אותה מלכותיות יהודית כבודו.

בראש השנה או בחג אחר או לאחר ברכת טל ומטר, הולכים יהודים מבית המדרש ומשוחחים על מתיקות תפילתו של ר' נחומצה. במכוון הם מדברים בקול רם, שהצד השני ישמע וידע על הנכס שברשותם. וכשהרב מברך תחת החופה בקול מתוק ומלא טעם, עומדים המקורבים וחוככים ידיהם מנחת, בשעת מעשה מעיפים מבט אל הצד שכנגד.

ואיציק-מאיר בליזניוק אינו שוכח להתגרות באבי, שהוא חסיד קרלין ומשתייך לצד שכנגד, במילים: "שומע אתה מחותן, מה יש לומר? זה הרי זהב טהור. ראשית הוא בנו של ר' שמואלליקל, נכדו של ר' יוסלה זצ"ל. ושורשיו? הדורות הקודמים? בדוק את הייחוס! הגדולים ביותר: ר' אהרן מצ'רנוביל, הצדיק מאפטא, הרבי מרוז'ין. אומרים כי אף הט"ז הקדוש, איזה ט"ז שואל אתה? נו, בעל 'טורי זהב', גם הוא סב-סבו של רבנו; האמת, אינני יודע בבירור אם מצד ר' שמואלליקל או מצד הצדיק מאוסטראה [אוסטרוג] – אומר איציק-מאיר ומגרד בזקנו – אך ודאי הוא כי ברטנורא הוא האב הראשון של כל הפצ'ניקים".

בשעת מעשה מתבונן איציק-מאיר באבי, לבחון את הרושם שעשו דבריו ומסיים בהתלהבות: "כן, כן, ר' עובדיה מברטנורא הוא הסב-סב-סבא של הרבי שלנו.

דוד, אהרן דובֿר, אינו בולע את סיפור המעשה ומשיב: "אם כך, הרי יוסל מוכר הדגים בשוק, גדליה אַתְּלֶס, יום שלישי" [כינוי למי שנהג לצאת לעסקיו ביום שלישי], גם הם נכדים של ברטנורא!"

השיחה נקטעת. המקורבים צועקים: "שא, שא, הרבי יזמר ניגון". מיד פורצים המסובים בזמר, ואכן תענוג לשמוע.

ויש שנכנס אל ר' נחומצה מישוהו מן הצד שכנגד, אומר כי דבר לו אל הרב. משיבים אחדים מן היושבים הלומדים בחדר הקדמי: "הרבי לומד". הלה עומד ומשוחח עמם, ממתיך קמעה ונכנס אל הרבי לחדרו, מתקבל בסבר פנים טובות ובחיוך בברכת "שלום עליכם", מתבקש לשבת. אם האורח מבין בספרי הלכה, נקשרת מיד שיחה ומתעמקים במבוכ של חילוקי דעות והסכמות, איך הגיעו הפוסקים אל הלוח והעיקר והפיקו ממנו הלכה. ומזדמן לדבר גם על הערכאות וספרי החוק הלא-יהודים, והאורח שואל את הרבי אם עורכי הדין והשופטים הגויים שוקדים אף הם כך תמיד על ספריהם. והרבי משיב בקצרה וברצינות, כי מן הראוי היה שגדולי ישראל יכנסו מדי שנה את הרבנים מרחבי הארץ ובמשך כמה שבועות יעסקו בדברי הלכה, כדי שחלילה לא יבואו להכשלת הרבים, משום שתורה היא וללמוד אנו צריכים. אין לסמוך על הזיכרון, יש ללמוד יותר ולהסתמך על רמ"א, להציץ בספרים ולהיות מסוגלים להתבסס על ר' יוסף קארו, ללמוד ולהבין את הרמב"ם כדי לחוש את טעמי ההלכה ונימוקה, טוב להכיר את השולחן

ערוך "מחמת גדול תלמוד המביא לידי מעשה". ר' נחומצה מבאר: "בפרקטיקה הרבנית מזדמן לפתור סכסוכים, ומילה אחת מוליכה את העניין לקבוצת הלכות אחרת. הרמב"ם הוא פוסק קשה לידם של רבנים משום שאינו מציין את המקור בש"ס לעניין הנידון. גדולי ישראל מתייגעים כהוגן למצוא את המקור על פיו פוסק הרמב"ם הלכה. אני סבור כי זו הסיבה שהרבנים נוטים אחר פוסקים אחרים".

ואתה נזכר בדברי מקורב אל הצד השני: "הרב ר' יענקל יודע את ההלכה של הגמרא, ר' נחומצה יודע את הגמרא של ההלכה". ובשומעך זאת אומר אתה לעצמך שדברי הצדדים הניצים עוקצניים מדי והערותיהם אינן מוצדקות. ומאי נפקא מינה אם ר' נחומצה יודע גמרא יותר משהוא יודע הלכה או ההלכה באה אצלו לאחר שידע גמרא. החשוב הוא שיושב לפניך יהודי דגול וישר, העומד על משמר היהדות, על שמירת הדת והדין בישראל, והוא כה טרוד במלאכה זו עד שאתה עצמך הופך רציני ויהודי יותר.

לאחר שיחה ממושכת שבים אל העניין שלשמו בא האיש אל הרב. וכאשר הכול נחיר לרב, הוא מביע חוות דעתו ומוסיף באנחה כבדה: "השם ירחם, עוד נעניין בזה". ברגע זה חש אתה שלבו של יהודי זה משתתף בכאבך, בייסוריך, ואתה ממשש בידך את אהבת ישראל שלו.

ואומנם, הרב ר' נחומצה הכיר את כל האירועים בחייהם של יהודי בית המדרש שלו, השתתף בייסוריהם ושמח בשמחותיהם.

הנה בא ר' נחומצה לכפר לסדר קידושין לבתו של מקורב, ואתה רואה שהרב חי את השמחה ומדביק גם אחרים בחדווה. אך לא בחתונות בלבד הרבי הוא מחותן. הוא קרוב לכל הדאגות של מקורביו: פקידי הוצאה לפועל הגוררים חפצי יהודים, אימהות לילדים חולים, האנטישמיות המשתוללת ברחבי פולין, כל אלה מקננים בלב הרבי.

בתום שיחה עמו מוציא ר' נחומצה ספר, לקט מאת אבירי התורה והמוסד היהודי, ומצביע על מקומות חדורים מוסר יהודי וחכמה. שקוע בהרהורים הוא אומר: "ככל שתִּרְבֶּה השפעת התורה – ירבה השפע, כמידת המעשים הטובים – כך מידת השלווה". אזי חש אתה כי יש את נפשו להשפיע על יהדותך, על מנת שתהיה יהודי שלם, לכך נתון לבו, וזו מטרת השיחה הממושכת.

בענייניו הכספיים אין הרב בעל חשבון ואין הוא מדקדק בהם. אין הוא קובע תעריף, דמי פסק, דמי רח"ש [רב, חזן, שמש]. מעות שנתקבלו, לא מנה אלא הפך כיסו ומסר הכול לרבנית.

לנצרכים היה נותן יותר מכפי יכולתו. בביתו, ליד השולחן, יש תמיד יהודים אחדים, הן יושבים קבועים, הן עובדי אורח. בבית דחקות אך ר' נחומצה מקבל באהבה, ללא תרעומת כלפי ריבונו של עולם וללא תביעות כלפי עדתו. פנקסי הלידות, שאחרים עשו אותם מקור לצבירת ממון, לא שימשו מעולם מקור פרנסה לא לר' נחומצה ולא לבניו. נקלעתי פעם לשיחה שעה ששמעון של יעקב-יוסי גער בר' איציקל, בנו של ר' נחומצה: "גוואלד, בטלנים, אתם חסרי פרוטה ועניין קשה שכזה הנכם מסדירים בחינם".

בריוני העיר התאמצו להתקרב אל ר' נחומצה. הוא, בשאר הרוח שהקריין, שם להם גבולות כלשהם וקירב אותם אל היהדות. אף שהצד שכנגד רטן בינו לבינו, הייתה שיטתו: להנמיך עצמו ולרדת קצת אל פשוטי עם על מנת שיוכל להרימם מאשפות. כאשר ניסה מי ממקורביו להעיר לו על קרבתם היתרה אליו, השיב ר' נחומצה: "עלינו ללמוד מריבון העולם. היהודים ישבו במצרים בתוך מ"ט שיערי טומאה, ובכל זאת ירד אליהם הכול-יכול לנשואם. לפיכך כשיהודים מבקשים את קרבתי, ואולי יעלה בידי לקרבם אל אמונת האל, כדאי הדבר".



כשלושה עשורים שימש ר' נחומצה רב למרבית תושבי דומברוביץ. פעמים רבות הטרידו את מנוחתו הגופים הפוליטיים והמנהליים. לאחר התפוררות פולין, כשהסובייטים השתלטו על השטח המכונה מערב אוקראינה, זומן ר' נחומצה אל הממשל הסובייטי. מוצבת בפניו דדישה, לחתום מרצונו החופשי כי הוא מוותר על בית המדרש לטובת הממשל. ר' נחומצה משיב: "אין אדם חותם גזר דין מוות לא על עצמו ולא על עירו ולא על עמו. יש בידיכם דרכים למכביר ליטול את בית המדרש גם בלא חתימתו".

לאחר כניסת צבאות היטלר, נפתח פרק ייסורים וסבל בבית הרב. גויים מן הכפרים קרופה וּבְךָ־סָקִיָּה מיהרו להתנפל על "הראב"ן היהודי". פטריסטים אוקראינים טובים חשו שחובם לנקום בבית הרב: שדדו, הכו נמרצות את הרבנית וגזזו את זקנו של הרב. ביום ההוא, כשהריצו חמש מאות יהודים, ריכזו אותם בשוק והושיבם על הקרקע במטרה לירות בהם, ישב ביניהם גם הרב הזקן. לא ירו אז, אך למחרת שוב באה כנופית פורעים אוקראינים, הובילו את הרב לענותו ולחסלו. נִסְקָה גברילצ'וק מילט את הרב מידיהם כל עוד רוחו בו.

באותם 14 חודשי ייסורים, סבל, מצוקה ופחד שקדמו לשחיטה, היה ביתו של ר' נחומצה ממש נתון במצור מרוב מבקרים. רוצים לשמוע מילה מאוהב ישראל זה, שהצער היהודי כולו נשקף מעיניו, אך הוא אינו מדבר. פעם אחת בלבד, בישיבה של היודנט בעניין תשלום כופר, אמר הרב: "יהודים, יהודים! (הדגיש מאוד את המילה 'יהודים'), אנחנו נתונים בטלפי חיה מטורפת, יש לעשות הכול על מנת להרדים את החיה בשיגעונה. לכן אחים יקרים, תנו הכול, והשם ירחם".

שבועיים לפני השחיטה, נערכה ברית מילה אצל ידיד שלי בגטו. ר' נחומצה פנה אל מניין היהודים במילים אלה: "יהודים, אל יפחת דבר במצווה של הכנסת תינוק בבריתו של אברהם אבינו, שום מנהג ושום דין בל ישתנה. עוד יזכו יהודים לשמח עצמם בביאת הגואל, ולרשעים בני הזמן לא ייוותר זכר, כשם שלא נותר מרשעים קודמים". ובלחש אך ברגש רב זימר: "יום ליִצְּשָׁה נהפכו מצולים, שירה חדשה שִׁבְחוּ גאולים" [פיוט של ריה"ל], וכולנו הזלנו דמעות.

שלושה ימים לפני השחיטה פרץ לחדרו של הרב קצין נאצי, השתולל ככלב שוטה, חיטט בספרים. הרב שישב שקוע בספר, השעין ראשו על ידו השמאלית, את יד ימינו הניח על הספר הפתוח והתבונן ברוצח היישר לתוך עיניו. מבטו של הרב כנראה היה קשה לגרמני, הוא צעק כמטורף: "חִיזִי ורעם, יהודי מחוצף, לפי תורתך, אתם, יהודים מכוננים, בעלי כוח ויכולת בעולם המטפיזי, במהרה נעבירכם לשם".

הבוקר האחרון. יהודים מתקבצים ליד בית האבן של איציק פליישון, לא רחוק מבית הרב, שם מקום מושבו של היודנט. סופרים אותם, את היהודים, קוראים כל אחד בשמו. למן השחר עומד ר' נחומצה ליד

החלון הפתוח ולוחש דבר-מה. פניו מצומקות ומאובנות. העיניים יוקדות באי-שקט. מה יקרה כאן? מה?

כרבים מאנשי העיירה הועבר גם ר' נחומצה לסרני ונכלא מאחורי גדר גבוהה. שם התפלל בציבור, מוכה ומעונה. אותה שעה שפכו יהודים את מררתם על מעשיו של ריבון עולם ואחדים אף שאלו את הרב: "אתה מתפלל עכשיו, רבנו, גם עכשיו?"

לפני צאתם לצעדת המוות, ניגשו יהודים אל הרב. פינחס מניסטרופר היה ראש הדוברים: "מדוע עושה ריבוננו של עולם כך?" אמר להם הרב: "כשהודיע ר' ישמעאל הגדול לעשרת הרוגי מלכות כי מן השמים נגזר עליהם למות בייסורים בשל חטא מכירת יוסף, מחד גיסא הייתה בלבם תרעומת, ומאידך גיסא – קורת רוח שהאל בחר בהם במקום בשבטים". ואז קרא הרב בקול: "יהודים! אנחנו עם הנצח, עוד יהיו ויהיו יהודים עד סוף הדורות. מי יוכל לרדת לשורש הדבר המתרחש עמנו? קבלו עליכם את הדין, צדיקים וידידים, קדשו שם שמים".

ח. הרב יעקב הכהן

רבנות דומברוביץ הייתה ייחודית במהותה. נוכחות של שתי חצרות רבנים הייתה לה השפעה על שתי עדות שונות של חסידים. הרבנים העומדים בראש היו גם הם שונים במקצת. במבט לאחור על עשרות השנים שחלפו, עלינו להודות שאילו היה רב אחד בלבד, לא היה כס הרבנות שלם ונמצאה מהות היהודי לוקה בחסר. לו חסר משני הרבנים הרב של חסידי ברזנה או של סטולין, היינו חשים בחסרון עד מאוד.

לאחר פטירת ר' איצ'ה, נמצאו בין חסידי סטולין לומדים רבים ומופלגים בתורה. עדה זו הייתה באותם ימים בשיאה בכמות ובאיכות התפתחותה הרוחנית.

עם זאת, לא בחרו במקום ר' איצ'ה, לא בן רב, לא נכד רבני, לא למדן וחיך, אלא איש צעיר, בן למשפחה חסידית של למדנים בדומברוביץ, חייל שסיים לא מכבר את שירותו. לכתחילה, אין הרבי מסטולין מרוצה מכך כל עיקר. אגב, ראוי להעיר, בא אל הרבי מסטולין, יורש שושלת קרלין, בעצמו עול ימים, המכונה עד עצם היום הזה "הינוקא מסטולין", בא אליו חסיד זקן מן החדר של בית אהרן, התבלבל החסיד הזקן קמעה בראותו את הרבי-הנער. הרבי הצעיר החכם, הבחין בזה

ואמר אליו ברוסית: "דיאדיושקה גבריל, סטארי ניה ראדיטסיה א ראביטסיה" [דוד גבריל, הזקן נעצב בגין הרב]. אך למען דומברוביץ ולומדיה ביקש הרבי דווקא רב חסיד מופלג בשנים ולא חייל צעיר. חסידי סטולין בדומברוביץ, נחושים בהחלטתם, העמידו את הרבי בפני עובדה. משלחת בראשות אפרים פינצ'וק התייצבה בסטולין והודיעה לרבי כי בית הרבנות בדומברוביץ תפוס בידי יענקל הרב, עצמנו ובשרנו. כעבור זמן-מה כשהרב מסטולין בא לדומברוביץ כאורחו של הרב ר' יעקב, בילה הרבי שאהב אנשים חכמים, אנשים שחכמת העולם אינה זרה להם, זמן ממושך עם ר' יענקל החכם, כאילו לא ידע על שירותו הצבאי. מנגד, החסידים של הרבנות השנייה, לא היו מוכנים לשכוח לו זאת. לפרקים, כגון כשעלו שאלות בענייני שחיטה וחברה קדישא, שלא בפניו (משום שזכרו את "והוי זהיר בגחלתך"), היו שומעים אותם ממלמלים לעצמם אל תוך זקנם: "יענקל הסולדט".

הרב הצעיר, לא הכיזב את תקוות חסידי סטולין בדומברוביץ. שנים שקד על הש"ס והתעמק בשאלות ובסוגיות. רב זה, הודות ללמדנותו, חכמתו ועומק הבנתו, התייצב בראש עדתו הן כמנהיג, הן כלמדן, דין ושופט. גון פניו עמום, זקנו הארוך שחור כפחם עם קפלולים קלים, ועיניו השחורות הגדולות מביעות רכות ונועם. לבוש היה קפוטת משי שחורה, לראשו חבש מגבעת רבנית מבריקה, מוסטת מעט לאחור. בעת שנשא דברים בחברותא בפני אנשי השטיבל, הפיק פיו מרגליות והוא נראה משכמו ומעלה גבוה מכל העם. עם זאת לא השתנה, תמיד נותר אותו חבר משכבר הימים, חברם של כל החסידים, התפלל באותו שטיבל ונסע אל אותו רבי. וכשהעביר שיעור גמרא, ותכופות באו, נוסף על הלומדים הקבועים, תלמידי חכמים אחרים על מנת להתפלפל, גילה אותה חברות כלפי הלמדן לזר קדישס, כמו כלפי ברוך של נחומיץ'קה, המאזין הפשוט. רק עם החופשיים הקיצוניים, המתקיפים ובעלי הטענות הקבועים כנגד מוסר היהדות, נמנע ממגע. פעם אחת התבטא בכינוס פתוח: "כאשר מן ההכרח לשתף עמם פעולה, יש לזכור: כפית קטנה של חמץ הנופלת אל תוך סיר גדול של פסח, מחמיצה את הסיר. הכלי הגדול אינו מכשיר את החמץ של הכפית, אלא אש ומים רותחים בלבד. צחצוח ומירוק יכולים להכשיר את הכפית הקטנה. הוא הדין במושב לצים: יכול אדם לבוא במגע עמם אם הוא עצמו אש ומים רותחים, כל כולו עבודה השם, יהודי מלא מסירות נפש".

הרב ר' יענקל ממשיך בתלמודו. הנכנסים לביתו פוגשים בו שוקד על הגמרא. מקורביו מתפארים ומדברים בקול, למען ישמע הצד שכנגד: "רבנו שונה זו הפעם הרביעית את הש"ס".

הנה יוצא הרב ר' יעקב ונוסע אל היהודים שלו, חבריו לחדר מימ עבר, המתגוררים בכפר דוֹבָה, להכשיר שם מקווה טהרה שבנה בהזמנת ר' משה זאיוֹנץ סמוך לטחנת הקמח שלו. המקווה הוכשר, יהודים בני כפרים אחדים מבליים יחדיו. הרב מדבר בעניינים שונים: הלכות מקוואות, טומאה וטהרה, הטחנה והמכונות, האוויר וכוח המים. רצונו שחבריו לחדר, ידעו הכול. הוא פונה אל אביו, ר' חיים דוֹבָה: "זכור אתה חיים, כשהתחלתי ללמוד חומש היית אתה המברך שלי". לקהל נגרמת קורת רוח על האחוזה המתמשכת עם חברים לחדר משכבר הימים.



לאחר מק מבליים בצוותא, השולחן עמוס כל טוב. מזמרים ניגוני קרלין, מרקדים, מספרים סיפורי חסידים, עוסקים בדברי תורה והרב ר' יעקב אומר: "חיים, אלמד אותך ניגון", ברגע שהוא מבקש להתחיל, הוא שוכח אותו. יהודי הכפר צוחקים בלבביות והרב עמם. עוברים למעשיות חסידיות עתיקות על בעלי שם. לאחר זמן-מה נפרד הרב מכולם, מתכוון לצאת עם שחר לדומברוביץ לקראת התפילה.

כעבור שעה, כאשר הכול כבר במיטותיהם, מעיר אותם הרב, והוא קוֹחַ, בקריאה: "חיים, סגור, קמו, טלו ידיכם. מכרתי במגון". שעת חצות חלפה מזמן, השכנים מתקבצים כולם, ביניהם: יצחק שליאמפר, חיים בן זליק זינלס [קֶפֶטן], יואל מברז'ניץ, יושבים בטלית קטן. אמי ע"ה, מרתיחה קנקן חלב, יושבים ושרים כך אל תוך היום. לאחר מכן עומדים להתפלל ושוב משיחים בעיניי עולם מהולים בדברי תורה ובמעשיות חסידים, שוב יוצאים בריקוד. לאחר ברכת פרדה חמה יוצא הרב בדרכו לדומברוביץ לקראת תפילת מעריב.

בדרך מזורים כפרים נוספים, דרים גם בהם יהודים, אמנם חסידים מן הצד שכנגד, אך ההבדלים הרי אינם מהותיים. יוצאים מיכל קריוויצר,

יוסל קריוויצר [מן הכפר קריוויץ], גם איצי, מרדכי, אברהם זאלישינר [מן הכפר זאלישין] ומזמינים את הרב לביתו של ר' מיכל. שוב משוחחים, מספרים מעשיות חסידים והרב שב הביתה לסעודת ערבית מאוחרת.

נסיעה מסוג זה של רבנינו, במיוחד בעת ברית, סעודת אירוסין, חתונה וכיוצא באלה, הייתה חזון נפרץ ביותר. קרבת הרבנים אל המוני העם נטעה בהם יהודיות פשוטה נלבבת, והעניקה לחייהם תוכן שיש בו חמימות. הצעירים שנטלו חלק במפגשים וגם יהודי כפר מבוגרים, זכרו לאורך ימים את בואו של הרבי.

על תלמודו של הרב היו אומרים: "יענקל שלנו, הרב, לומד תורה לתכלית מסוימת. לא סתם בעלמא ולא דווקא לשם עולם הבא. הוא לומד כאן, בעולם הזה, למען עדת היהודים שלו, על מנת שיוכל להיות להם מדריך. ר' יענקל הרב, לומד לא לשם הידיעה, לא כדי להיות "עוקר הרים וטוחנם זה בזה", לא, אין זו שיטתו. מהרים עוקרים וטוחנים נוצר חלל ריק, ולמרחב חומקים אם לא אוויר אזי מים ולעתים גם משהו לא רצוי. תלמידי חכמים עוקרי הרים ומטילים אותם לאוויר, הרי זו סתירה והרס. הרב שלנו לומד לשם בניין, לשם סידור הלימוד. בלימוד אין הוא מבקש קושיות, כי אין לו בהן תועלת, הוא מבקש תנא דמסייע לו, כדי שיוכל להפעיל את השקפתו ואת שיקול דעתו בפרקטיקה הרבנית שלו. מקורבים לו היו אומרים: "משנתו סבורה עליו, לפיכך כאשר שני בעלי דין מבקשים להסתיר מפניו דבר, מגיע הוא לשורש הדבר וחושף אותו מתוך לבם". תבונה זו של חשיפת האמת נתגלתה אצל הרבי ר' יעקב פעמים רבות לא רק בעניינים שבין יהודים לבין עצמם אלא גם בעניינים בין יהודים ונוצרים. שופט שלום רקח עלילה על איצל קרצמן ופנה אל הרב מתוך כוונה שיפסוק לטובתו. זה היה בימים שהעיתונים האנטישמיים בקייב מצד אחד וה"שתי פרוטות" הוורשאי מצד שני, האביסו את האוכלוסייה הנוצרית בשנאה, בדברי נאצה ועלילות דם. הרב ר' יעקב השיב לשופט: "בחוק המלכותי אין – לא לך ולא לטיעוניך המשפטיים, אפילו עד בית הדין של קייב – שום צידוק משפטי, להדע ליהודי איצל קרצמן. רוצה אתה שרב יהודי יוציא לפועל את אשמת השווא שלך? לא אדוני, החוק היהודי שלנו טהור מבחינה מוסרית, ונזהר בשמירת הצדק לכל אדם, יהודי ולא-יהודי בשווה".

ימים באים וצבאות הצאר נוטים אוהליהם עד לנהר סטווחוד. בדומברוביץ מתאכסן מטה צבאי. הגנרלים מעלילים על היהודים שהם כביכול מרגלים לטובת גרמניה, בזה הם מתכוונים לכסות על מפלותיהם. על הר בֶּרֶקְסִיָה נתלים מדי יום אנשים. נכון, גם רוסים ופולנים, אך הרבה מאוד יהודים. צרות מאוחרות העמידו בצל את התליות על הר ברסטיה אך את הצרות ההן בפאתי דומברוביץ חייבים לחשוף. בעת ההיא נתפסו יהודים במרחק לא רב מן החזית, הכריזו עליהם שהם חשודים, והרגו אותם על ההר ברסטיה. האוכלוסייה היהודית חיה בתחושת חוסר אונים, אף שניסו והצליחו לחלץ אחדים מציפורני המוות. למשל, תפסו את גיסי מאַנס קרצמן בביתו והשליכו אותו לבור, מאחורי בית החולים.

בשעה שחקרו אותו עלה על דעתו לומר שהרב יעקב זלצמן יכול לערוב שאיננו מרגל. מאנס ידע כי הרב ר' יעקב דובר רוסית. סבר הקרבן שהרב החכם אולי יציל אותו, איש חף מפשע, ממוות. בקיצור, הרב פרש לפנייהם את הסוגיות בש"ס, המלמדות יהודים נאמנות לשלטון ואי גרימת נזק. אנשי הצבא רחשו דרך ארץ לרב החכם והמלומד ולאחר חודשים רבים קיבלנו את מאנס, מת למחצה.

באותם ימים מלאו העיתונים אנטישמיות. איש צבא בכיר מצדיק את האנטישמיות בשנאתם העמוקה של היהודים לאומות העולם ומביא משל: "יהודי רשאי לאכול מצלחתו של כלב, לעומת זאת צלחת שאכל ממנה רוסי אסור ליהודי לאכול ממנה". משיב הרב ר' יעקב בפרוטרוט ואומר כי בדיני ישראל אין שאלה מי האוכל. בימי קדם, כשעמים אחרים לא ידעו עדיין דבר על מחלות מידבקות כבר נהגו אצלנו חוקי טומאה וטהרה, להגן על האדם מפני הידבקות. ולמען האמת, השאלה היא: מה אוכלים מן הצלחת. אני עצמי לא אוכל לשתות מקערית שאכלתי בה בשר. כך הוא הדין אצלנו. לפיכך אין בזה בסיס לשנאה כלפי היהודים, בדיק כשם שטיעוני השנאה האחרים אינם מבוססים.

חלפו שנים, השנאה הצארית לא היוותה עוד גורם. בדומברוביץ שולטים שקצים מקומיים, סכנות חדשות מאיימות עלינו. מושל הרפובליקה הבולשביקית בדומברוביץ, לֶסְקוֹבִיץ, מבקש לסחוט פסק דין לטובת אביו יאשה, בהאשמות שווא כנגד אביגדור חרפק ודוד גילמן. מן העניין נודף ריח דם. הרב ר' יעקב רואה בבירור כי הסיבה שבגללה העביר לסקוביץ, ראש הטריבונל המהפכני בדומברוביץ, את

העניין לרב – שעה שהוא עצמו יכול לפתור לשבט או לחסד – היא משום שהקומוניזם עדיין בחיתוליו, הרפובליקה האדומה בדומברוביץ שהוקמה בידי אנשי המקום, צועדת את צעדיה הראשונים, ואם אפשר לנצל הבטחות ליושר, אמת וצדק לטובת אביו, יפסוק בזה הרב.

לפני הרב ניצבה שאלה ששלוש פנים לה: א. האפשרות שתיגרם רעה ליהודי משום שזה רצון השליט; ב. חיפוש אחר דרך להיפטר מן העלילה; ג. אם נקבל שחייב להיות פסק של כופר נפש – השליטים נזקקים לממון לפיכך הם מעלילים עלילות ומפעילים עליו טרור כדי שיסייע להם לסחוט כסף מן היהודים – הרי היום דוד גילמן קרבן, מחר יהיה זה ברזוך, ומחרתיים – ביקשיק וכך הלאה. יענקל רבנו, לאחר שיחה ממושכת עם שליטי דומברוביץ באותם ימים, בעניין ספרי החוק הצאריים, הדין היהודי, והמשפט הקומוניסטי המתפתה, הותיר בהם רושם עז ונפטרנו מן העלילה.

וכך אנו מגיעים למסקנה שכס הרבנות הכפול לא היה בו פיצול כוחות אלא השלמתם, וכמו מאליו, מה שלא עשה רב אחד עשה השני וכך השלימו זה את זה.

הרבנות בדומברוביץ קימה את הפסוק "והיה תמים עם ה' אלהיך", עמדה על משמר היהדות באמת ובתמים. לא נשאה פנים בדין, לא חיפשה רחמים כשנדרשה החמרה בדין. להמחשה אביא סיפור מעשה. כשלעצמו אין הוא מעשה נאה אך כדאי להעלותו על הכתב למען הדורות הבאים כדי לדעת שבעיות שונות, צעדים שונים, מחלוקות קטנות וגדולות בדבר עשרות אלפי רובלים, מעולם לא יצאו לערכאות הגויים, רבנות דומברוביץ טיפלה בכל. הדור שנספה רחש כבוד ונשמע בכל לפסקי הרבנים.

אצל ר' יעקב התקיים דין תורה בעניין "אנסת את בתי והרי כרסה בין שיניה". נכחו אבא-אימא, דודים ודודות והתדיינו עם אלמן צעיר. לאחר חילופי דברים קצרים, נהיר העניין לרב. שכרסה בין שיניה הוא רואה, אך ברור לו גם כי אין זה מחמת אונס; קרה מה שקרה בהסכמת ההורים על מנת להושיב את בתם בבור של שומן. הרב קוצף: "הייתכן – הוא צועק – אין לעבור על כך בשתיקה!" הרב אומר דברים קשים: "היו דורות, שנזחרו אף בשמץ שקר, ואתם כולכם משקרים לטובתכם, מבקשים להיפטר מן החרפה שאתם עצמכם עשיתם על עצמכם. זו

שאלת ממון, ולא פסק שיישא את הנואפת שלכם". ובפנותו אל האלמן אמר: "מי אתה שאתה שם ללעג בת ישראל. אם פסק הדין על פני האדמה אינו יכול להכריח אותך להסיר חרפה מבת ישראל, אני אומר לך שאלוהים לא יחריש, הסתלק מבית".

שוב חלפו שנים. הרב ר' יעקב חולה, שוכב על ערש דווי. מן הלומדים הזקנים ההם, מראשית כהונתו ברבנות, לא נותר איש, גם מבין חבריו, הלומדים הצעירים, נפטרו רבים. אחיו, קנאים לחסידות סטולין ותלמידי חכמים, גם הם אינם. אחד מאחיו, ר' ישראל ציגלניק [עושה הלֵבָנִים], אמר לאנשי השטיבל שלו כשיצאה נשמתו: "הגם אל תמנעי מן הרחמים, אך אני ישראל מת. אני עומד בגמרא בנדרים דף ס"ג, סיימו למעני את המסכת. זה ייזקף לזכותי. בשלושה מקומות קשה לי הר"ן. סימנתי שם, ישיב על זה אחי הרב, לעילוי נשמת".

העיירה מתכוננת להסתלקות הרב, המקורבים והמתנגדים הקיצוניים בעיר וסביבתה באים לביקור חולים או להיפרד ממנו. כולם מבינים את האבדן הגדול. אף שהדיבור קשה עליו, שמעו היהודים מפיו בימיו האחרונים מילים טובות לרוב. אני עצמי זוכר אחד מן הרעיונות שהביע: "יסוד העולם האנושי אינה הידיעה, לא הלומדים, לא בעלי ידיעות גבוהות ועמוקות אלא הצדיקים, בעלי המוסר, העושים את מצוות התורה".

לאחר מות הרב יעקב, שוב נתאחדו השטיבלך החסידיים והושיבו על כסאו אחד מבניו, אף הוא איש צעיר, ולמן היום הראשון להכתרתו כינוהו: ר' אבאלה. הוא היה כלי מושלם והעדה קיוותה שיהיה ממלא מקום ראוי לאביו הדגול. הגורל התאכזר אל ר' אבאלה, הוא נקטף עם עדתו בידי התליינים ההיטלריסטים קודם שהיה סיפק בידו להגיע למדרגה הגבוהה שנועדה לו.

בצעדת המוות האחרונה הלך ר' אבאלה הצעיר עם הרב הזקן אוהב ישראל, הרב ר' נחומצ'ה, יחד עם העדה כולה, 4327 יהודים, גברים ונשים, רבנים ובעלי עגלות, תלמידי חכמים ובעלי מלאכה, גבירים וקבצנים, רופאים, מורים, סבלים, ציונים, בונדיסטים, בחורים ובחורות, זקנים וטף, בריאים וחולים. כולם יחד הולכו שולל בהבטחות טובות, אל המוות. זה היה בי"ג באלול תש"ב. פחות מחמישים נפש

ניצלו, בהם אני יצחק בן חיים ומרים מדוּבָה ושתי בנוחיי. והשאר –
ארץ אל תכסי דמם!

לסיום יזכר: למן היום הראשון לכינון עצמאותה של רבנות דומברוביץ
ולהשתחררותה מן האפוסטרופסות של פינסק, ישבו על כס הרבנות
ילידי דומברוביץ. גם בעיירות זרות היו ילידי דומברוביץ רבנים. יענקל
וַלְגוֹן, רב וראש ישיבה אי-שם באוקראינה; [לייבוש], בנו של מאיר-
חיים יונגשטיין, רב ברוֹבְלִיָה; ר' איציקל בנו של ר' נחומצה – רב
בהורודץ, באנטונובקה; ר' ברל החייט, שתפר והלביש את הקהילה
במשך עשרות שנים במלבושי הנצח, התכריכים, אחד מבניו היה רב
באחת העיירות.

הרב הגאון יעקב-נתן, אף הוא מוצאו דומברוביץ ורשום היה בה
בעירנו, עיר הצדיקים ובעלי המוסר שנהגו לפי מצוות התורה, כדברי
הרב ר' יעקב הכהן זצ"ל.

ט. מלמדים ומחנכים של דורי

הרצלה של רבקה מדוּבָה נמנה על המלמדים הראשונים שלימדו אותי
ואת בני דורי תפילה. כבר היה בשנות זקנתו, החדר שלו נמצא במורד
רחוב השטיבל וגבל בבתי גויים שהיה להם גן דובדבנים שחורים.
אנחנו הנערים, התייראנו מאוד מפני הכלב השחור השעיר שרבע בחוץ
סמוך לגן. הרבי השני שלי, שמואל הקטן, החדר שלו היה ברחוב בית
הכנסת. במקום זה הייתה הבאר, אובייקט מעורר עניין מיוחד אצלנו
הילדים. לכאן היה בא יוסל שואב המים עם האסל ודליים שלו לשאוב
מים והיינו מעירים את חמתו. לאחר מכן היו גם רבי קליש ורבי ניסלה
הצחוב.

לחדר נכנסים דרך המטבח. מול הכניסה עומד שולחן וסביבו ספסלים
ארוכים צרים, ולאורך הקירות – ספות. על אחת הספות יושב הרבי
בכומתה משוכה עד מחצית מצחו. בין אצבעותיו הוא אווז מחווה
אוהיות. על השולחן מונח פרגול רצועות. החדר מונה 16-18 תלמידים,
מחולקים לשלוש כיתות: מתחילים, קוראי הברות ויודעי קרוא. כיתה
אחת יושבת אל השולחן ולומדת. שתי כיתות מפוזרות בבית, במטבח
בקיטון של הרבנית או בחוץ. וכך למדו: "הקשב ילד, אם תזכור, ישליך
אליך מלאך טוב סוכריות. רואה אתה קו קטן ועליו ראש קטן, זוהי וי",

וי"ו; ראש קטן עם רגל כרותה, היא יידלה – יו"ד; שתי נקודות לרוחב הן צירה ומשמעה: א"י, א"י; בי"ת וסגולה (סגול) מתחת: זָה, זָה; אם אחרי זָה עומדת מ"ם הרי זה ביחד זָה-אָם". כל כיתה יושבת אל השולחן ארבע פעמים במשך היום: בבוקר, לפני הצהריים, אחר הצהריים, לפנות ערב או בערב. כאשר אל השולחן יושבת כיתה לפני סידורים פתוחים, לומד הרבי עם ילד אחד, האחרים מקשיבים. אחרי הראשון, קורא השני, השלישי, וכך הלאה. תלמיד שוגה או הרבי מבחין שמישהו אינו מקשיב לקורא, חולק הוא לו סטירה קלה, צביטה או מכת פרגול על הידיים הקטנות בלוויית גערה: "גויילה". חוטא מכיתה גבוהה יותר זוכה למשיכה באוזן בלוויית סטירה מידי הרבי.

כך, בצביטות ובסטירות, החדירו בדורי את הקריאה. למדנו אף יוצרות ופיוט משום שהחל מראש חודש אלול לומד הרבי עם תלמידו את המחזור ודווקא בניגון ראש השנה. לפני פסח למדנו את ההגדה.

מבין הרביים-המלמדים שלימדוני להתפלל היה רק ניסלה הצהוב מחייך לפעמים. האחרים הרביצו בנו תורה ברצינות ובקפדנות. ובכל זאת היו לילדים גם רגעי שמחה רבים, בהם החליכה אל יולדת לקרוא "שמע" ולקבל ממתקים.

בקיש, ביום חם, מוליך הרבי את התלמידים לרחוץ בנהר, ילדים חומקים למשחקהם. סוחרים זה עם זה: ממירים כפתורים בזכויות צבעוניות. משחקים במלחמות, במלכים. בערבי חורף, בעוד הרבי עומד בתפילה, מצטופפים הילדים ומספרים לעצמם מעשיות. בשעת ערב מאוחרת שבים כולם יחדיו הביתה, עששיות בידיהם. לילדי גבירים עששיות מתכת עם חיפויי זכוכית, ובני עניים נושאים עששיות נייר דמויות מפוחית. כולם הולכים בשירה, בשמחה.

היה על כל תלמיד לדעת להתפלל. אצל המלמדים הכרתי את כל בני דורי מדומברוביץ וסביבתה. חלק ניכר מאותם תלמידים מתו בחלוק השנים; חלק היגרו אל מעבר לים. חלק הארי לא הרחיקו מעבר ללימוד קריאה ונותרו אנשים פשוטים, עמך, בבית המלאכה, בחנות, ומי עם הסוס והעגלה או במלאכות מפרכות אחרות. את כולם השיגו ידי היטלר ותחבולות הגויים והגויות בדומברוביץ.

המלמדים של חומש-רש"י ופסוק [חנ"ך] היו: חיים סופרון, שלמה-חיים חתנו של הרצל, לזר קירדס. לכל אחד מהם היה סגנון הוראה משלו אף שכולם השתמשו בשיטה המקובלת. חיים סופרון לימד שלוש כיתות: מתחילי חומש, מתחילי רש"י, מתחילי פסוק. כל מילה מתורגמת בנפרד: "ואלה תולדות בני נח". ובמקום אחד, "ואלה תולדות יצחק", מתרגם הרבי תולדות-לידת. ילד שהמשיך ללמוד הבין לימים בעצמו מדוע במקום אחד תולדות כלשונה ובמקום אחר לידה.

בשבת של השבוע בו החל התלמיד הקטן ללמוד חומש נהגו ההורים להזמין את הרבי ואת התלמידים לכיבוד. הרבי צועד בראש אוּחוּז ביד ימינו את המתחיל, ומאחור נשרכת שורה של ילדים קטנים. בבית השמחה גדולה. אל המתחיל מצרפים מברך, תלמיד אחר. את החומש מתחילים ללמוד מספר ויקרא והמתחיל אומר דרשה ושואל: "מדוע מתחילים ללמוד ויקרא ולא בראשית?" נשמעת התשובה: "משום שספר ויקרא עוסק בקרבנות ויהודי קטן חייב להקריב עצמו למען התורה". "מדוע נכתב ויקרא באל"ף קטנה?" "משום שכל יהודי קטן הוא עולם בזעיר אנפין וילד יהודי חייב לאהוב את אבא-אימא".

אצל חיים סופרון, בחדרים הקטנים, גרה המשפחה עם זוגות תאומים. הרבי רוצה שיהיו תלמידיו מלומדים, הוא מתייגע עם קשי ההבנה כדי שמלאכתו בקודש לא תעשה חלילה רמייה, אלא שהוא איש חולה, משתעל ויורק אל הממחטה הגדולה. הרבי הולך לעולמו והתלמידים הקטנים נותרים ללא רבי באמצע הזמן.

באותם ימים היה בדומברוביץ גם חדר מתוקן. בעיירה מכנים זאת: משה [כינאי לבזר] או הכיתה של יהושע-יענקל. לבי נמשך לשם כבר זמן-מה. שם דומני יפה יותר. הילדים נושאים על גבם ילקוטי ספרים שאין רואים בחדר. אין שם מלמדים אלא מורים בעניבות וצווארונים לבנים. הכיתה משוכנת בבנין של נסיה-הירש. שם בחדרים הנמוכים מוצבים ספסלי-שולחן צבועים. שם מקפידים שיד הילדים נקיות ואוזניהם רחוצות. מצלצלים בפעמון והילדים רצים החוצה להשתובב. מצלצלים שנית, והילדים שבים כל אחד אל הספסל-שולחן שלו. זה נקרא: הפסקה. אני רוצה להתקבל לשם. אך סבא-סבתא מתנגדים. אינם מוכנים להרשות שנכדם ילמד במקום שהופכים בו לגוי. הייתה עילה למחאת הזקנים.

בזמן שהוא חל זעזוע, התעורר פקפוק. שנים אחדות קודם לכן נסעו נערים מדומברוביץ לישיבות רחוקות, מי למינסק ומי לקייסנב, לאחר שלוש שנים שבו שונים במקצת. יחיאל אהרנסון חזר מקייסנב עם נחיה אחרי הציונות. אבא-אימא חסידים, שומרים בסוד את החרפה, אך לא לזמן רב. הדבר נודע בעיירה. ילדיו של גדליה אָתלס [פצ'ניק], שבים ממינסק, גם הם שונים לחלוטין. אומרים שהם רוצים להסיר מכיסאו את הצאר ויש המוסיפים: "הם רוצים להסיר את צלם אלוהים כולו". כך הגעתי אל החדר של שלמה-חיים, איש צעיר שופע בריאות ואינו חס על כוחותיו. הוא רוצה באמת ובתמים להעביר את מעט הידע שלו לחלמידיו. יש כאן ארבעה עשר תלמידים, כולם בכיתה אחת. לומדים מבוקר עד מנחה בקיץ, ובחורף – למן השעה תשע עד הערב. כאן לומדים חומש-רש"י, תרי-עשר, לומדים לכתוב יידיש משורות כתובות בידי הרבי, למשל: "אני נוסע לוורשה לקנות סחורה". הרבי כותב את השורה בראש הדף והתלמיד כותב אותה עד תחתיתו; הרבי כותב מעין מכתב והתלמיד מעתיק אותה במשך השבוע. לומדים גם חשבון: חיבור, חיסור, כפל וחילוק. מוסיפים קינמון בשלוש קופיקות וחצי לצימוקים בשבע קופיקות וחצי; או הרבי אומר: "אימא קנתה אצל החנווני 13 פונט אבקת סוכר לטיגון מרקחת במחיר 14 קופיקות הפונט, מה המכפלה"; "אבא וסבא הרוויחו יחד ביריד 23 רובל ושבעים קופיקות – איך תחלק ביניהם". בקיצור, הרבי והתלמידים מתייגעים כל השבוע בחשבונות ובכתיבת מכתבים. בשבת בצהריים לומדים גם פרקי אבות, הבטלה אסורה. הרבי אומר: "העולם קיים בזכות תינוקות של בית רבן". ולכן אנו עמלים: את הבוקר מתחילים בתנ"ך, לומדים שעתיים. עוברים לכתיבה וחוזרים לחומש-רש"י, כך עד הצהריים. אחרי האוכל לומדים חשבון ושבים לתנ"ך שהילדים מתרגמים עם הרבי, ושרים ומקנחים בחומש-רש"י.

במשך השבוע לימדו אותנו את פרשת השבוע, חומש-רש"י וחמישה פרקים בתרי-עשר. מכות וסטירות לא חסרו. הרבי עבד בכל הכוח וגם סטר בכוח.

למרות הכול היו לילדים גם שעשועים. החדר שלנו כאמור, במורד רחוב בית הכנסת, בביתו של משה בורודאטש. גנו של לזר דאדקס גובל בבית. ברחוב שוסיינה [הכביש, רחוב 3 במאי], מול איצל ביטשיק, בגינת הכומר, עומד עץ תות. אצל הכומר מותר לקטוף וגם אצל לזר, מדוע הוא שולח את בנו ברל לבית ספר של גויים ולא לחדר? מתגנבים

מן החדר אחד-אחד, בבוקר או בצהריים ובערב, לקטוף פרי מן העצים. עושים זאת בעליצות של ילדים. תחילה בא לחדר הכומר, ושלמה-חיים החסון גוער ומכה. כעבור ימים אחדים בא לזר דאדקס, והרבי מכה שוב. ידי הילדים רפו, אך בהזדמנות ראשונה שוב מתקרבים לתות של הכומר ולתפוחים של לזר. מעשים אלה לא הצליח הרבי לעקור מראשינו, אך תרי-עשר הצליח בכל זאת להחדיר לתוכם.

לאחר מכן עברתי ללמוד אצל לזר קירדס. הוא מלמד איוב עם פירוש מלבי"ם, מלמד בניגון. אנחנו לומדים גם חומש עם רש"י, אך עתה את פרשת השבוע כולה. לנו נדמה היה שהוא מלמד היטב. הוא עצמו היה צעיר שלבושו מטופח, ומדי יום התיר לנו לצאת להשתובב. אנחנו הופכים את הרחוב על פיו והוא אינו מעיר לנו. בחורף אנחנו רצים לנהר, מסתכלים איך אלתר של חיים קוט [ברמן] מחליק, ומקנאים בו.

"אמריקאיות", נשים שבעליהן באמריקה, באות אל הרבי שיכתוב להן כתובות, והלימוד נקטע. אנחנו מנצלים את הזמן לעוויות, באופן שהרבי לא יבחין. עם זאת אנחנו יודעים הכול בדרך כלל, והרבי שבע רצון מאתנו, אף שיש לו טענות אלינו, אל מוחותינו הסתומים.

הודות לחברי לחדר הכרתי את בתי הנגידים בדומברוביץ. אצל מלמד הקריאה הכרתי את הבתים ברחובות קולודיזנה וצארסקה בלבד, במורד רחוב השטיבל ורחוב בית הכנסת, משם באו התלמידים של מלמדי דרדקים. לימים הבנתי שלא הרי ביתו של זליק זינלס [קפטן] כביתו מיכל קמינר. ובתיהם של דודל הקצב, קֶנְסֶניטְשֶקוֹן, חיים תניא, אינם כבתי: ליפא השוחט [לוטינסקי], נכדי משה-הירש, רחל אהרנסון. בקיץ, כשהולכים להתרחץ, פוגשים חברים משכבר הימים, מראשית הלימוד בחדר, ולא מתרועעים עמם. וניכר שנכדים של נגידים, קרובים זה עם זה יותר מאשר אתי. בחדר שורר מעין סובוזים. המיוחסים מתייחרים, שומרים מרחק מילדים של הורים מפשוטי העם.

לאחר מכן למדתי אצל רוטקין. הוא מורה. פסוק הוא מכנה תנ"ך ומלמד ללא ניגון. הפטרה לעומת זאת הוא מלמד בניגון ועם טעמים. עברית לומדים מתוך מקראה עברית, רוסית – מתוך ספר להוראת הרוסית "רוסקייה סלובר". לומדים גם את ראשית הגמרא, והילדים באים ממעמדות שונים. רוטקין מקפיד שהמיוחסים לא ייבדלו מילדי פשוטי העם, שישבו זה לצד זה ליד ספסל-שולחן. נכדו של משה-הירש,

ליד יודל של אלתר נחמנקה [פישמן], אני, ליד בנו של יצחק מקולקי וכך הלאה. יש פעמון והפסקות. הכיתה שוכנת מול בית הכנסת הגדול, אך למורה אין פנאי ללכת להתפלל במשך השבוע, גם לא מנחה ומעריב. לו רצה היה מוצא זמן. פועלים, בעלי עגלות, חנוונים, זקנים וחולים, הולכים להתפלל. בלב הילד מתעוררים ספקות באשר למורה.

אחרי רוטקין היה ישראל הארוך רבי שלי. הוא היה סגפן, כנזיר כמעט. שונה במקצת מיהודי דומברוביץ אחרים. הוא מלמד את הילדים ברצינות מדובה, גם מטיף מוסר: ילדים, חובה עליהם להיות טובים ויראי שמים. מכל מימרא בגמרא, מכל משנה, מכל מחלוקת, הוא מפיץ מוסר השכל ומטיף לנו. אי-שקט אופף אותנו. מההרהרים: מה יהיה על נשמותינו כשהגוף שרוי בחטא? הוא לומד עמנו ישעיהו, ודברי התוכחה של הנביא נאמרים מפיו בחומרה שכזו שעד עצם היום הזה חש אני בה. הוא מלמד אותנו כתיבה מתוך אגרון. גם היום זכורים לי המכתבים שהכתיב לנו, אולי עשרים פעם, בדבר התאטרון בברדיטשב שעלה באש וצופים רבים נחנקו ונשרפו. לכל הקתבה נלווה מוסר השכל, לאן עלול תאטרון להוביל.

הטפות המוסר שלו השפיעו עליי, התאוותי להאזין למגידים הנודדים הנושאים דרשות בין מנחה למעריב בבית המדרש. השפעתם על ההמונים ניכרת: המרה השחורה האופפת את כולם כשמדבר המגיד על החטא, השמחה על הפנים כשהוא מספר על חסדי הקב"ה ורחמיו, ומה טוב יהיה בעתיד לבוא. בתום דרשה שכזו נחה על פני כולם ארשת טובה, מטילים בחפץ לב פרוטה לחוך הצלחת. הרבי אסר עלינו ללכת לשמוע את המגידים. מאחת הדרשות חזרנו באיחור והוא הפליא בנו את מכותיו. הדבר לא הועיל, המשכנו ללכת ולהקשיב למגידים. הרבי זימן את האבות ואיים לפזר את החדר. סופו של דבר נאלצנו לוותר. נגרמה לנו עגמת נפש, והדרשות חסרו לנו מאוד.

הרבי ישראל, לבד מהיותו מלמד, שימש עורך דין לגויים מקולקי שבתיהם וגורנותיהם עלו באש בשל גץ של קטר, והתדיינו עם הצאר. מדי יום ראשון באים גויים לחדר והוא שולף ומוציא ספר עב כרס שהוא מכנה: "סוואד זאקונוב" – הודעות חוק, מדפדף בו ומהרהר. אותה שעה שוכח אותנו הרבי ולנו באה המנוחה.

רבי זה, שעצבות נסוכה עליו, השתנה לגמרי כשלימד אותנו "שיר השירים" בשבועות שלפני פסח. מצב רוחו השתנה כבר בעת שלמד עמנו תרגום שני למגילת אסתר. "שיר השירים" היה מפזם בנינוחות: שיר, שירה זו, קדושה היא מכל עשר שירות. שירה אחרת היא קודש, ושירה זו היא קודש קודשים. לפני שבועות למד עמנו הרבי "אקדמות" ותוך כך ממש ניתר מחדווה עצומה והדביק אף אותנו בשמחה.

י. מלמד גמרא

מלמדי הגמרא שלי היו: פיניה המלמד [זלצמן], אלתר פרץ, ר' ישראל איציקלס. ר' פיניה, למד עמנו גמרא וחינך אותנו לחסידות ולאמונה בצדיקים קדושים. זכור לי חורף אחד בחדר: לרחוב וורובין יצאו כל בני העיירה ויהודים שבאו מחוצה לה. לפתע הופיעה מרכבה רתומה לשלושה סוסים, נכנסה לעיירה בהמולה, עם מלווים רבים, רוכבים, עגלות והולכי רגל. מן המרכבה ירד יהודי דגול לבוש היטב. הרבי מסטולין. ביום שישי הוליכו את הרבי ברוב הדר לקבלת שבת. יהודים זקנים וצעירים, סוחרים ובעלי מלאכה, פסעו מאחור. במשך כל השבת הייתה העיירה אפופה שירה וריקודים. במשך השבוע שלאחר מכן השתכן הרבי בבית ר' שלמה פוטרון ויהודים נדחקו להיכנס אליו. גבאים שמרו על סדר. סופרים כתבו קוויטלך – פתקי בקשות, ויהודים אחזו בפתקים ונדחקו אל הלשכה שהרבי קיבל בה. אני נזכר במעשיות שסיפר אז פיניה המלמד על הבעל-שם-טוב אשר יחד עם תלמידו ר' יענקלה, עקר מיד הטומאה משומד, בישוף שונא ישראל, והשיב לו את חלקו בעולם הבא. בישוף זה עשה לימים טובות רבות עם יהודים. הרבי מסטולין נושא את שמו של הבעש"ט והוא בעל נשמה גדולה ומסוגל ודאי לעשות כמוהו, אלא שעלינו, החסידים, להאמין בכוחו. כשמתבוננים על המתרחש בדומברוביץ סביב הרבי ועל פיניה מלמד – ברוב שמחתו הוא שוכח לגמרי את תלמידיו, כמי ששרוי בעולמות עליונים – מגיעים למסקנה שר' פיניה אמנם צודק.

אלתר פרץ מיטב ללמד גמרא והוא מסביר אותה. לומדים אצלו נערי גמרא בלבד. אין הוא מדריך את תלמידיו. אינו מצביע על מידות טובות, ובזיכרוני לא נותר דבר מאותם ימים אף שגמרא ותוספות ידענו כולנו היטב.

ר' ישראל איציקלס היה איש בא בימים. למד עמנו גמרא מסכת כתובות. אנחנו מתפללים עם הרבי במניין האחרון בשטיבל, על מנת שנלמד ממנחם החזן את עבודת הבורא, ונראה את גודל החדווה והלהט של אברכים בתפילתם. בשעת הלימוד מתבונן הרבי בנועם רב ואוהב אותנו אהבת נפש. בכל "תוספות" שיש בהן חכמה, מסביר הרבי יפה ובפשטות. פעם כשמצא הרבי פירוש נאה בתוספות וביקש לפתוח בהסברו – אותה פעם שבענו מתוספות חכמות – הציץ נער בחלון ואמר: "נטע ויקותיאל הולכים ובכיסיהם אקדחים".

נטע [נותה] ויקותיאל היו ממשיכי מהפכת 1905, והרבי הזקן שלנו שנה מורדים במלכות. על פניו הזקנות של הרבי השתפך צער גדול ובמקום תוספות הזכיר לנו הרבי מאמר חז"ל: "הוא מתפלל בשלומה של מלכות" וסיפר משל של ר' חנניה שהרגיע באמצעותו מורדים במלכות רומא. במשך חצי שעה שוחחנו עם הרב בנועם על המהפכנים, את התוספות דחינו ליום המחרת.

י"א. זמנים חדשים – רוחות חדשות

באותם ימים התהלכו בדומברוביץ מורים והעניקו שיעורים לפי שעות הוראה, בעברית וברוסית. ילדים גם הלכו ללמוד בבתי ספר רוסים. מנערי דומברוביץ צמחו מורים: [זלמן] מוֹשֶׁר ומיכל פישמן שעונו בידי הפטליורים; יענקל לוקש, לימים דיפלומט. אחדים הבינו כבר אז כי גם יהודי שהוא אדוק עד מאוד חייב לדעת את שפת הארץ וחשבון. אבות אחדים נמשכו להשכלה ואחדים לימדו את ילדיהם לשם תועלת, על מנת שיוכלו לפרוץ אל העולם הרחב. צצו גם ספרי קריאה ביידיש, בעברית וברוסית.

בדומברוביץ שוטט איש צעיר, סוחר או מפקח יערות בחצרו של פריץ בכפר, בגדיו נקיים, עוטה שכמייה, משקפיים לאפו. לבושו נאה. הוא דיבר אל בעלי-בתים ואל נוער על אחד דוקטור הרצל, על ארץ ישראל, על קונגרסים והיסטוריה יהודית, טען שחייבים להעניק השכלה לילדי ישראל. יהודי זה צבר השפעה ואנחנו, נערי החדר הגדולים, התהלכנו עמוסי מחשבות כתוצאה מדבריו ופנינו לעברים שונים: מי לשיבת הרב ריינס זצ"ל בלידה, שם חיזקו את רעיון היסוד: ארץ ישראל, ציונות וידע הם חלק מן היהדות; מי לגרודנו למכון להכשרת מורים או לגימנסיה. כעבור שנים, בשונו, שמנו לב שהמלמדים והמורים

הישנים אין עוד בכוחם להיות מחנכים. נדרש משהו אחר. הסערה של השנים 1914-1920 הפכה בניינים שייסודותיהם איתנים, ושיטות החינוך הישנות חוסלו כמעט מעצמן, ללא מאבק. עוד היו מלמדים מן הישנים (חיו עדיין: אלתר פרץ, גרשון פאדס [פרלשטיין], מנשה, יעקב אבינו, רוטקין), אך לא הייתה להם חשיבות, הם ישבו בקרן זוית. אט-אט מתו המלמדים, תלמידים מן הסוג הישן לא נולדו. כעבור זמן-מה התארגנה בבית המדרש ישיבה קטנה בנוסח הישן, למדו שם 3% בלבד מילדי ישראל. מרבית הילדים היו שונים ממה שהיינו אנחנו בעבר.

אינני מביע דעה, ההייתה התופעה טובה או רעה. היא הייתה לעובדה. הצעירים של תקופת התחייה, הציונות, משקיעים מאמץ רב ומניחים יסוד לבית הספר "תרבות" עוד בשנת 1918. מנגד, דתיים-לאומיים וציונים מוצהרים, מייסדים בית ספר "יבנה". מי שאצלם הסוציאליזם קדם ליהדות, מייסדים בית ספר יידישיסטי. הישיבה הקטנה מבקשת לחנך ילדים ברוח ה"אגודה". חברי "מזרחי": לייבל סלובשנר [מן הכפר סלובשנה], רוזנסקי הזקן ואחרים, אינם מאפשרים "להעביר ילדי ישראל ולהחדיר בהם את הגלות". היהודים בעיירה גילו עניין במוסדות החינוך שנמנו. אבות נאלצו לשלם עבור שלושה ילדים, עבדו בפרך בשביל שכר הלימוד. יהודים דתיים החזיקו את ילדיהם בבית ספר "תרבות", אף שלא הסכימו לתכנית הלימודים, כדי שיהיה לבית הספר קיום ויוכל להתחרות בבתי ספר של גויים ובבית הספר היידישיסטי.

י"ב. עסקנים למען בית הספר "תרבות"

אחדים מבני הדור הבוגר גילו יזמה רבה בהקמתו של בית הספר העברי "תרבות". הוועד הראשון כלל את: גדליהו שוץ, מאיר-חיים בייגל, שמרל פרנקל, יעקב הולצמן, צבי ירדני, אברהם מנקובסקי, מוטל ויניאר, אהרן פליישון, יוסף ויינר. הם הפעילו השפעתם על הורים, לשלוח את ילדיהם לבית הספר "תרבות". לא היה מבנה, מוטל אייזנברג מסר קומה בבית המידות שלו מאבן לשמש את בית הספר.



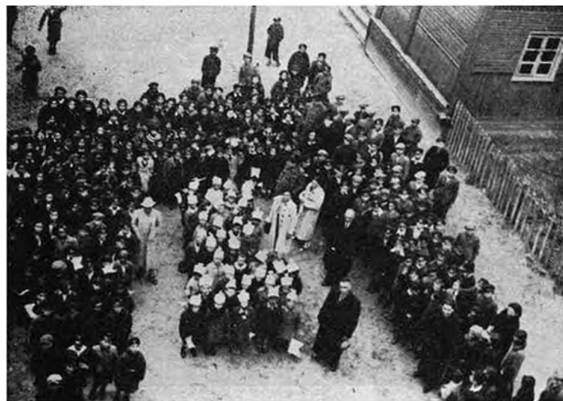
יזמים: גדליהו שוץ, מאיר-חיים בייגל, שמרל פרנקל, יעקב הולצמן, צבי ירדני, אברהם מנקובסקי, מוטל ויניאר, אהרן פליישון, יוסף ויינר. הוועד הראשון של בית הספר העברי "תרבות".

קווים אחדים לדמותו של ר'

מוטל אייזנברג: איש מיוחד, התעשיין הגדול בעיירה, שקוע במסחר בלב ונפש. החינוך העברי דיבר אל לבות אבותינו, וחסיד זה, ר' מוטל, בא למסקנה שכדאי להתיישב בארץ ישראל. הוא לקח את בתו הבכורה, נערה עדיין, ולמועד פתיחת האוניברסיטה בירושלים נסע אתה לירושלים והשאיר אותה בארץ-ישראל. בגטו גרתי דלת אל דלת עם ר' מוטל, הוא הרבה לדבר על ילדיו בארץ ישראל.

בשנת 1940, כאשר דרשו הסובייטים להחליף דרכונים פולנים בבולשביקים, נפגשתי עמו במקרה במשרד הדרכונים. מזמנים אותי לחקירה ושואלים מה עשיתי בעבר. אני מחפש זכות אבות של קבצנים. על שאלות זהות משיב ר' מוטל אייזנברג: "אני דור רביעי לסוחרים. אבי סחר, סבי ניהל מסחר גדול, ואני נמנה על הסוחרים הגדולים של דומברוביץ, רשאים אתם לכתוב כל אשר תרצו". בגטו היינו שכנים טובים. הייתה ליהודי זה נשמה זכה.

יהודים שגלו עניין בקיום בית הספר "תרבות", תרמו כעבור זמן-מה כסף, רכשו מבנה, שיפצו וחידשו אותו. יחזר שמם של: משה פומרנץ שנידב כסף לבנין של "תרבות", ניימן מנהל המשרד של הלר שהושיט אף הוא יד, ועוד בעלי-בתיים בעיירה שהרימו תרומתם לטובת בנין לבית הספר "תרבות".



המורים והתלמידים של ביה"ס "תרבות" בעת חגיגה (1930)

בין המייסדים והעסקנים של בית הספר העברי היו גם: יעקב חולצמן, חובב שפת עבר ותיק ותלמיד חכם בכתבי הקודש; אברהם מנקובסקי, חובב מפיצי השכלה שהעניק לילדיו השכלה גבוהה וסבר שחינוך יהודי חייב להיות בעברית; יחיאל אהרנסון הצעיר, שלא חסך זמן למען בית ספר "תרבות", ולאחר מותו בטרם עת תלו את תמונתו במשרד בית הספר. ייזכרו עסקנים צעירים מאוחרים יותר של בית הספר: יהושע גנזיל, דוד שטופר שנספה באורח טרגי בארץ ישראל, יוסף גֶּגוֹן, אשר שטרום, בוגם הצעיר – כולם נספו. ונבדלו לחיים, הצעירים שפעלו רבות למען שיטת בית הספר העברי: שמואל זלצמן מזכיר בית הספר, מוטל חרפק, מירלה בת הרב [פצ'ניק], משה גוטליב, אברהם בינדר, לזר זלצמן שתרם לטובת המבנה שנרכש, רייזל איסד [יסוד], הרשל ביטשיק-ירדני שנסע, תר וחפיש והביא מורים, חיים-יוסף בייגל. כולם דחפו את העגלה שעניינים זרות רבות, עיני גויים, הביטו בה בעין רעה. הממשל הפולני כלל לא התבייש ודדש לסגור את בית הספר, והפולנים המקומיים אמרו: "אנחנו ליברלים למדי בהתירנו לאדון ברוך ברמן לבוא לבית הספר שלנו וללמד דת יהודית לילדיהם".

היו גם יהודים שהתיירו מחידושים ורטנו. זכור לי ר' יחיאל רוז'נסקי הזקן, מעסקני "מזרחי" הראשונים בדומברוביץ, שהיה דווקא בעד בית הספר "צנח" ולא בעד "תרבות" משום שלא שבע רצון מתכנית הלימודים. אך התמסר בלב ונפש כדי שלא יהיו עמי ארצות ולמען העברית, למען חינוך לאומי. עד היום זכור לי הד דרשתו ביום פתיחת האוניברסיטה העברית הראשונה בירושלים. עד היום אני רואה את דמעות השמחה שלו. בים יש דגים שונים ואצלנו היו יהודים שונים. לא לכולם ערבה דרשתו של ר' יחיאל. גם בית הספר "תרבות" לא שימח את כולם, לא מתקפה אחת מצד המתנגדים נאלץ ר' יחיאל להדוף. נכחתי בשיחה עם בן תורה שציטט פסוק מן התורה "תרבות אנשים חטאים". ר' יחיאל רוז'נסקי השיב כי אלמלא בית הספר "תרבות" היו ילדים לומדים דווקא בבית הספר הפולני ולא בחדר, ועוד, "תרבות" מצטיין במעלות חינוכיות גדולות, החסרות בחדר הישן. המתנגד התכעס וצעק: "מוטב ילכו לבית ספר פולני". שאל ר' יחיאל: "ומי יבאר בעתיד פסוק בחומש, דין בשולחן ערוך, פרק תנ"ך? בבית הספר הפולני אין מלמדים אמירת קדיש". אמר השני: "למי נחוצים אפיקורסים אומרי קדיש. הקב"ה אינו צריך יהודים שכאלה". ר' יחיאל חייד ואמר: "ולי יש מקור נוסף לערך של 'תרבות': 'מותר האדם מן הבחמה', ואתה במחילה הנך פרא אדם, בחמה".

יזכר שמו של מונצי גרשטיין, בלעדיו לא היה בית הספר מחזיק מעמד. מונצי השיג הלוואות, שילם למורים ועשה בדק בית. הוא ידע גם למי מן האבות יש לתת הנחה ומי מסוגל לשלם יותר, ומי האב שחייבים לשכנע כמעט בכוח לרשום את ילדיו לבית הספר, כי יש לאב טענות ונחוץ לפזר את ספקותיו. מונצי עשה כל זאת בכישרון ובזריזות.

נוסף למשבר כספי היה גם חוסר עקביות בנושאים שברוח. זמנים שמורים דתיים היו בעלי ההשפעה, עתים שמורים מקומיים בעלי הדעה, ותקופות שנשלחו מורים מן החוץ, כולם מאותו זן. באותם ימים אמרה לי תלמידה: שדוד המלך עשה למען העם יותר משעשה משה רבנו. יהודי שעמד בסמוך, שמע ונרעד. כך התהוו מתנגדים, ובלבויהם של אבות רבים השתכן פחד מפני תוצאות החינוך. אך חובה להודות: במשך 25 שנה התחנכו ילדינו בבית הספר "תרבות" בדומברוביץ, שהחדיר בלבויהם ידע יהודי וחילוני ותודעה לאומית, וכך נותרו בנים טובים לעם היהודי.



הבניין החדש של בית הספר תרבות, 1936

י"ג. בית הספר "יבנה"

בית הספר "יבנה" נאבק על קיומו במשך כל הזמן, ועד לרגע האחרון לא הגיע אל המנוחה ואל הנחלה, נדד מבית לבית, מרחוב לרחוב. מספר התלמידים היה מועט והמורים היו מחנכים מקומיים חסרי ימרות להשכלה גבוהה בפדגוגיה מודרנית. בכל זאת נותרו התלמידים מסורים לבעיה היהודית ורכשו ידיעות טובות ביהדות אף שלא קיבלו את כל הידע. בית הספר "יבנה" העניק להם את הדחף למען "ודע את עמך" על כל שלביו.

בדרך נדודי פגשתי גם כמה מתלמידי הישיבה בדומברוביץ, הם נשארו יהודים דתיים אך לא אגודאים.

האבות והבנים בדומברוביץ לא מרדו בחדר הישן. לא נמלטו מן החדר ל"תרבות" או לשקולה [ביה"ס הפולני] משום שמאסו בתורה הישנה. לא ולא! לא אפיקורסות גרמה להחלטה, אלא המומנטום הציוני-לאומי להרחיב את הלימוד, הרצון שילדינו ידעו עברית, יכירו את ההיסטוריה שלנו, יתקרבו לרעיון הציוני. רעיון שדורי שנספה ראה בו גאולת העם עד כדי כך שהציונים הצעירים שלנו, בעלי ההשפעה, פרצו עוד בשנים 1910-1912 אל תלמודי התורה ולימדו את הילדים עברית, תנ"ך והיסטוריה.

אפיזודה שולית מן העבר הרחוק. תמיד היו בדומברוביץ יהודים דוברי שפת הממלכה. בימים ההם היו אלה: אברהמקה הבלר, סבא-רבא של הגילדנגורנים מן הכפר בילה ור' וולף, סבא-רבא של הליכטנפלדים מוויסוצק ומאוזירו. באמצע המאה ה-19 נסעו תשעה נערים מדומברוביץ ללמוד רוסית. הכרנו את: מיכל ואת איצל קרצמן, מיכל הוניק ויעקב-יוסי פישמן. סבי בצלאל פייגלשטיין שהיה קנטוניסט הכיר שירים רבים של פושקין, לרמונטוב, למנוסוב.

י"ד. בית הספר היידישיסטי

הוגה רעיון בית הספר היידישיסטי בדומברוביץ הוא [זלמן] מוֹשֶׁר ע"ה. הוא היה מורה לרוסית בדומברוביץ. בשנת 1917, כשברוסיה נשבו רוחות של "הגדרה עצמית לאומית" ודובר על אוטונומיה לאומית-תרבותית, החל לחשוב על גורל התרבות היהודית עצמה. לא אדע אם קיבל הוראות מגבוה או הרעיון הבשיל בו עצמו. אותו קיץ בערב

תרבות, נשא אברהם בינדר דברים למען השפה העברית. דודק מטוסוב, במדים, דיבר בשבח הרוסית. חיילים יהודים נחלקו מי למען הרוסית ומי למען העברית. חוזרים הביתה בשלישייה: מוֹשֶׁר, מלך בקלֶטְשֶׁק ואני. מוֹשֶׁר אומר: "השפה העברית תוליד חזרה אל השטיבל של סטולין. צריך ללמוד יידיש ולא רוסית, הרוסית תביא להתבוללות. יידיש תהיה קיר המגן".

בשחר חייו עונה מוֹשֶׁר למוות ביד פטליוֹרים. הכתובת על המצבה שלו היא דווקא בעברית – "הנאהבים והנעמים בחייהם ובמותם לא נפרדו" משום שנטמן יחד עם הקרבן השני, מכל פישמן, בקבר אחד. בית הספר היידישיסטי בדומברוביץ איבד את עמוד התווך ונתייתם, עד סופו חסר לו האב, מוֹשֶׁר.

בינתיים היו ברקו פרלשטיין ושוורץ מייסדי בית הספר היידישיסטי. אלתר קלייד ושלמה שוורצטון נתנו שיעורים בבית הספר. במשך קיומו נקטעו הלימודים וחודשו חליפות. להפסקה הסופית גרם הממשל הפולני.

ראוי לציין כי כאשר ננעל בית הספר היידישיסטי, לא שלחו מנהיגיו את ילדיהם ללמוד בבית הספר הפולני אלא ב"תרבות". המסקנה היום היא: כי הדור שאבד הוקיר מאוד את הנקודה היהודית בתחום החינוך.



בית הספר היידישיסטי העממי (1930)

ב-25 השנים האחרונות שימשו מורים מקומיים וחיצוניים בבית הספר. פרידמן, חתנו של עושה הנרות, הרביץ תורה במשך חצי יובל שנים והחזיר תודעה יהודית רבה. הוא היה ברכה לעיירה. בקיא בכל ענפי היהדות, בהיסטוריה של העם היהודי, בספרות העברית העתיקה והחדשה. האחים שליטא, בני החזן שלנו, נולדו והתחנכו עמנו והיו מילדי החדר של אביהם שגם הרביץ תורה; רבים מאתנו למדו בחדר של החזן. אברהם בינדר אשר שקד להטביע בכל דבר חותם ציוני. ילדי מוטל אייזנברג: האחיות אייזנברג, ליובה מטוסוב, הרשלה ברזובסקי, שקולניק, מוסיח שוורצטון, מכניק ובנו, המוכה פייזון, קצנלסון, מייזלר, אחד מהם אוהד האימפריה הרוסית השני פטרוט פולני; השניים היו הגורם לחששם של אבותינו מפני ה"חדש" בבית הספר "תרבות". פרדקין, סאדה, פולנסקי, חיה קנטור, סטודנט בשם רוגצ'בסקי שהביא עמו ירדני, בורוכוביטש שעשה רושם של מלמד ליטאי, צ'רטוק, פלאנטובסקי, קסטלנץ, פלוטניצקה, אריה וחיה גנזל, זייטשיק, פישמן (של אלתר נחמקה), מוישל יונגשטיין, אברהם פייגלשטיין, גלמן, ברוך ברמן בוקסר, אפרים קלורמן ואחרים, ימחלו לי המורים שאיני זוכר שמם, המורים והמחנכים של ילדנו, הן ב"תרבות" הן ב"בנה", על אף הרעיונות והשיטות השונות, השקיעו כולם מאמצים רבים על מנת שילדינו יישארו יהודים טובים. ההישגים היו משותפים וזכותם גדולה.

אתעכב באופן מיוחד על שניים מהם: המנהל גלמן הריחיק את המחנכים המקומיים הקודמים והביא חדשים מבחוץ; אף מידיו של פרידמן נטל את ההשפעה וסימן אותו בתווית של "מלמד". אנחנו, עמך, מחינו, לא היינו מרוצים, אך גלמן עמד על שלו וטען לצדקת המעשה. מייזלר, המורה שלימד את ילדינו בעיירה הקטנה, לא כיבד את הנקודה היהודית ועורר חשדם של הורים דתיים.

לימים יצאו תלמידי שני בתי הספר למרחקים לרכוש השכלה גבוהה. נסעו לוויילנה, ורשה, רובנה, פינסק. נחקלו בהם במוסדות הכשרה למורים, בגימנסיות, ב"תחכמוני", בבתי ספר מקצועיים, בישיבות ובקורסים למיניהם. שני בתי הספר העבריים ובית הספר היידישיסטי שימשו סייג, סכר כנגד התבוללות, וחיזקו את התודעה הלאומית בקרב האוכלוסייה היהודית כולה.

חגיגות ל"ג בעומר, ט"ו בשבט, חנוכה, פורים וחגים אחרים, קשרו את האדם הצעיר לעבר היהודי. כל נשכת, גורמים שונים ביקשו לבולל את ילדינו, שחלקם למדו בבתי ספר פולנים ומוריהם עשו רבות להפעיל את השפעתם בנושא הפולוניזציה. גדולה אפוא זכותם של בתי הספר שלנו, בזכות תינוקות של בית רבן.

לסיום יוזכרו המורים הפרטיים שלימדו בבתיים: משפחת סולמון אב ובתו, נתנו שיעורים אף בגטו. יום קודם השחיטה פגשתי את העלמה סולמון אצל אחי, מלמדת את בתו. נדרשה לזה מסירות נפש.

עם כניסת הסובייטים ב-1939, נקטעה לגמרי יניקה זו מן המקורות. הכול עבר רוסיפיקציה. בית הספר, המורים, התלמידים ובהם גם ילדי, הועברו לשיטת לימוד של עשר שנים – דסיאטילטקה. ואחר כך באו הגרמנים ועקרו הכול, החריבו, גדעו.

ט"ז. "מזרחי" ו"הפועל המזרחי"

המקור לגיוס אנשים ל"מזרחי" בדומברוביץ היה מצומצם. היהודים הדתיים היו מושפעים מן האדמו"רים שלא שיתפו פעולה עם הציונים. עם זאת יש אנשי מזרחי דור ראשון, המושפעים מן הרב ריינס, וגם בני דור שני. הדמויות המרכזיות: ר' יחיאל רז'נסקי, לייבל סלובשנר קארנס, אהרן פייגלשטיין, נטע ליברמן, המורה פרידמן.

הפעילות מתבטאת במכירת שקלים ובנטילת חלק במניות למען הקרן הקיימת. לא הייתה עדיין בשלות לדעת גבולות, ולא התנגדות מוצהרת לארגונים ציונים אחרים בעיירה. תומכים בקיומו של בית הספר "תרבות" למרות שרבים מרעיונותיו אינם עולים בקנה אחד עם השקפת ה"מזרחי". כשבאים נואמים ממרכזי מפלגות אחרות, נוטלים חלק באספות. נכון, הציונים אף הם באים להאזין לנציגים של המזרחי, ולא על מנת להקשות קושיות אלא פשוט לשמוע נאום טוב.

השינוי מתחולל כאשר הרב ר' אהרן פֶּצ'ניק מתחיל בקירוב הציונות הדתית החלוצית של הפועל המזרחי. התנועה מתרחבת וזוכה באהדת הנוער הדתי, הנוער העובד הדתי. "הפועל המזרחי" צומחת לתנועה מקיפה עם פעילות תרבותית ונציגים לתופעות יהודיות שונות. נוסד בית ספר "יבנה", חודרים לבתים, מוקם קיבוץ הכשרה, קיבוץ מזרחי "גאולה". פורשים השפעתם על פני כפרים ובאים משם חברים לתנועה,

לקיבוץ ההכשרה. באים לעיירה הורודניה, ר' אהרלה פצ'ניק הצעיר הוא שליח: מקשר בכל המתרחש בתנועה החלוצית "הפועל המזרחי". אחי, אהרן פייגלשטיין, נשלח מדומברוביץ בתור ציר ווהלין למרכז בוורשה. בתום ההכשרה נמשכים חברים לארץ ישראל, בהם קדיש שטרם, נטע ליברמן ואחרים. גם חברות מצטרפות לנסיעה לארץ ישראל.

זכור לי ערב עיון לכבוד שמונה מאות שנה לרמב"ם, שהיה בבית הכנסת הגדול. דומברוביץ כולה השתתפה, נציגי מזרחי דברו על יצירת הענק של הרמב"ם ועל הלך מחשבתו של הנשר הגדול.

"המזרחי" ר' הפועל המזרחי" פעלו בדומברוביץ עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

י"ז. ה"אגודה"

רבה של דומברוביץ, ר' נחומצה פצ'ניק, הוא שליח לקונגרס של האגודה בווינה. בכינוס ברובנה הוא מייצג את ה"אגודה" של דומברוביץ. הרב ר' יעקב, העוקב אחר הנעשה בארץ ישראל ומצהיר שהיה נוסע לשם להיות אפילו עובד אדמה בארץ הקדושה, אינו מגדיר עצמו כצינוני. הוא נודע באהדתו ל"אגודה".

אין פעילות של "אגודה" בעיירה אך בבחירות לסיים או בבחירות מקומיות נוהגים יהודים יראי שמים כפי שמורים מוסדות ה"אגודה" החיצוניים. לא כל היהודים הדתיים נותנים לה את קולם בבחירות, אך כלפי חוץ אומרים שהם אגודאים. מרכז ה"אגודה" עם היד על הדופק, היהודים בדומברוביץ מקבלים חוזרים גדושים אנטי-ציונות.

יש בעיירה ישיבה קטנה הנתמכת בידי כל היהודים הדתיים, אני בכללם, אך הם אומרים שהיא שייכת להם, ל"אגודה". השוחטים, הרבנים, החזנים והשמשים, אף הם שייכים להם לדבריהם. השוחט ר' יקיר נוסע עם כל משפחתו לארץ ישראל, ולא כאיש "אגודה". בני רבנים עולים לארץ ישראל, גם הם לא כאנשי "אגודה". כל יהודי דומברוביץ היו נוסעים אז לארץ ישראל לו היה לאל ידם.

הנה עובדה: אריה-לייב אייזנברג, הסנדלר, מפיץ חוזרים של "העובד הציוני" ומבטיח בשעת מעשה כי למתפקדים יהיה בעתיד סיכוי לקבל

סרטיפיקט. נרשמים אצלו יהודים מן הכפרים קריוויץ, טריפיטניה, דובה, כולם אדוקים בדתם, שדברו של ר' נחומצה קדוש להם.

יהודים יקרים אלה, בעלי אמונה פשוטה, לו היו מלהיבים אותם בחצרות אדמו"רים ובמרכזי תורה לשיבת ציון, כי אז היו רבים מהם כאן עמנו ולא בקברי אחים על אדמת נכר.

י"ח. מפלגות ציוניות ואחרות

הפעילים בקרב הציונים הכלליים היו העסקנים: אברהם בינדר, יוסף-חיים בייגל, מירה פֶּצ'ניק, אשר שטרומ, יונגשטיין, זולאר, גנדלמן, יחיאל אהרנסון, מונצי גרשטיין, עזרא צ'דנה. בידיהם היו בית הספר "תרבות" והספרייה העברית.

בברית הצה"ר היו פעילים: שמואל רוזנצווייג, אשר פרנקל, יוסף חרצ'ק, יעקב פיאלקוב, יוסף פרנקל, פינחס גנזיל, יצחק פינקלשטיין. הם תמכו בפעילות למען קרן הקיימת וקרן היסוד ודאגו לקרן מיוחדת שלהם, קרן תל חי. גם קיבוץ הכשרה משלהם היה להם שעבד במנסרה (בשנים 1933-1934). בית"ר הצטיינה בעיירה בפעילותה הספורטיבית.

עסקני "פועלי ציון": יצחק ויינר, שיפמן, אהרן גנזיל, מוליק מנקובסקי, ישראל טוראק. הם עסקו במיוחד בקיבוץ ההכשרה שעבד במנסרה "לאס קֶסובי" [יער ספר]. פועלי ציון עמדו בראש פעילות "החלוץ".

פעילי "השומר הצעיר" היו: יוסף לוין, שמואל קצ'קה, שמחה פֶּצ'ניק, אהרן ביטשיק, שרה ורחל שְׁוֹן. הם שיתפו פעולה עם קני "השומר הצעיר" בסביבה ומילאו את כל ההתחייבויות של המוסדות האזוריים והמרכזיים שלהם.

ה"בונד" הקיף חלק גדול מן הפועלים בעיירות. פעיליהם (מוֹשֶׁר, פישמן, יידל פֶּצ'ניק ולימים ברקו פרלשטיין) הצטיינו בלהט מהפכני ונחרצות מפלגתית. לבונד היה בית ספר משלו, קופת הלוואות שיתופית, חוג דרמתי וחוג ויכוחים בנושאים פוליטיים-חברתיים-כלכליים.

הפרולטרים השמאליים ביותר עשו מלאכתם בצנעה משום שהממשל הפולני רדף אותם. מספרם לא היה גדול אך השפעתם ניכרה בעיקר בקרב חוגי הדלפונים. ברוך פצ'ניק ו[נחום] באליק, הבולטים שבהם

בשנים שלפני המלחמה, נפלו בשורות הצבא האדום במאבק בגרמנים. הניצולים מן ההשמדה חזרו בתשובה לאחר המלחמה.

י"ט. נוער נוסע לארץ ישראל

בחדר האוכל של הקיבוץ החלוצי במנסרה, שורת שמחה גדולה. כל חברי הקיבוץ בלבוש חגיגי. השמחה קורנת מפניהם. שניידמיל הזקן, בעל המנסרה, גם הוא במחותנים. כל בעלי התפקידים היהודים כאן, במיוחד – הנוער של דומברוביץ. כולם במצב רוח חגיגי. באו להיפרד מחברים הנוסעים למחרת לארץ ישראל. הריקודים, הנאומים, קנאות הנשואים – לא יתוארו. חג גדול, יהודים נוסעים לארץ ישראל.

נותרה בזיכרוני האווירה ששררה בעיירה כשמנהיגינו הציונים: אברהם בינדר ומירלה פצ'ניק נסעו, וגם כשנסעו חברים וחברות מן ה"מזרחי". כל נסיעה לארץ ישראל הותירה חותם עמוק והגבירה את הרצון לעלות. אך היו קשיים: ההכשרה שנמשכה שנים ואלף לירות שנדרשו, סגולה לאפשר את הנסיעה.

כל עולה היה אפוף שמחה, בשונה מן היוצאים לאמריקה. זכורים לי מונס בייגל ואשתו אסתר, שליוו את בתם לתחנת הרכבת כשהיגרה לאמריקה: אבא-אימא ובתם הזילו דמעות, התחבקו וזכו. וכשנסע אברהם מל פרנקל לארץ ישראל, ריקדו ברחוב ושמחו.

כ. חצר הגרף פליאטר

אין לסיים פרק זה של דפים מן העבר מבלי להזכיר את חצר משפחת הגרפים הפולנית פליאטר שיהודי דומברוביץ היו קשורים בה במשך 300 שנה. מעשיות שונות סופרו על תקופה זו, על גרפים טובים, שהשפיעו רוב טובה על היהודים ועל רעים, שציוו להצליף בהם.

מאות 17-18

בערך במחצית המאה ה-18 חוקק אנטון פליאטר חוק שהעניק זכויות מיוחדות ליהודי דומברוביץ. אחוזותיו נפרשו על פני ווהלין כולה וגם באזורי וילנה וקרקוב. בכל שטחי אחוזותיו היו יישובי יהודים, אך דומברוביץ זכתה, והיהודים קיבלו פריבילגיות מיוחדות. חיבתו של הגרף ליהודי דומברוביץ הייתה כרוכה בעובדה שיהודי המקום עמדו

לימין משפחות הגרפים כשאיימו עליהם הכנופיות של חמלניצקי ושל הטנקנים היידמקים אחרים שהעלו באש אחוזות של פולנים ושחטו אצילים פולנים במאות 17-18.

בעת שהכנופיות של חמלניצקי השתוללו באזור, נשחטו משפחות היהודים בעיירות: ברז'ניץ, סטפן, ברזנה, צ'רטוריסק ואחרות. הקהילה היהודית בדומברוביץ, היא בלבד ניצלה. הילכה אגדה שהכנופיות שוטטו לילה תמים סביב דומברוביץ, הוכו בסנוורים ביד שמים, נדמה להם שהם תועים ביער אלונים עבות (דוברובי-דומברוביצה), והם עזבו את המקום. מנגד סיפרו מקורות פולנים כי בכניסה לעיירה היה מנזר גדול של מסדר הישועים, מוקף ביצורים, שהה בו חיל מצב פולני שגילה התנגדות עזה אל מול הכנופיות ומנע חדירתן לעיירה. לאחר שנסוגו הכנופיות יצאו הפולנים, משפחת פליאטר בראש, וגם היהודים מן העיירה דרך מנהרות ותקפו את הכנופיות בשדה הפתוח. לאחר מכן פרצו מעבר לקולקי ומשם הגיעו ליערות אוזירו, שם התאחדו עם צבא הנסיך הפולני מאנקוויטש. יהודי דומברוביץ לחמו בכנופיות חמלניצקי לצד פליאטר והודות לכך ניצלו.

זקנים ידעו לספר כי במאבק לעצמאות פולין במהלך המאה ה-19, נטלה החצר בדומברוביץ חלק נכבד וגם יהודי דומברוביץ לחמו לצד הגרף ונפלו בשדות הקרב. לאחר התבוסות נאלצו מושלי החצר לעקור לאיטליה והחצר חרבה. במשך עשרות שנים נותרו יהודי דומברוביץ ללא פרנסה וחיו בדוחק רב. במרד בשנת 1863 הצהיר פליאטר הלפני אחרון אמונים לצאר הרוסי והממשל השיב לו את עצמאותו הכלכלית. פעולה זו היטיבה באופן ניכר את מצבם החומרי של יהודי דומברוביץ.

הרוזנת הזקנה

זקנים אהבו לספר בחמימות על הרוזנת הזקנה (נפטרה 1850\55 לערך) שלא החמיצה הזדמנות להביע תודתה ליהודי דומברוביץ על השתתפותם במרד הפולני בשנת 1830. היא נשארה לנהל את החצר לאחר בריחת אחיינה, מורד פעיל, אל מחוץ לגבולות ארץ. הדודה הרוזנת העתיקה את משכנה לעיירה וקיימה קשר הדוק עם היהודים במקום. סיפרו שהיה לה שליח יהודי קבוע שהלך ברגל מדומברוביץ לוורשה; הוא שימש איש הקשר שלה עם ועד המורדים הפולנים בוורשה והיה מביא למענה כסף. בכספים הייתה תומכת בעניי

דומברוביץ היהודים; היא עצמה לא נזקקה לכסף רב. הוצאותיה הסתכמו באחזקת הבית בפליאנט ובגידול ששת הסוסים האמוצים הזקנים שעמם הייתה יוצאת פעמיים בשנה לכנסייה בעיירה ברז'ניץ: בחג המולד ובפסחא (הכנסייה בדומברוביץ נחשבה קן מורדים, הוחרמה בידי הממשל הרוסי ונחתמה). כשנשרפה דומברוביץ בשנות ה-40 של המאה ה-19, העמידה הרוזנות את יערותיה חינום לרשות היהודים שבתיהם עלו באש. בית הכנסת הגדול נבנה מחדש בכספה.

הגרף הלפני אחרון

לאחר מות הרוזנת בא לדומברוביץ אביו של הגרף האחרון. הוא הביא עמו מהנדסים ועשה פרצלציה של אחוזותיו: מדדו שטחים, חילקו את היער לרבעים, לחלקות, לפיסות, חפרו תעלות. יהודים היו קבלנים בחפירת התעלות. העבודה ביער התנהלה ברצף שנמשך עד לחורבן. קבלנים יהודים בנו משרפות זפת ובמשך שנים זיקקו טרפנטין וזפת. הגרף פליאטר בנה בית חרושת שיצר צינורות חרס, להזרים בהם מים ממקומות נמוכים. חטבו עצים ביער והשיטו בנהר לדנציג, גם זה באמצעות קבלנים יהודים. בנו טחנות מים שהושכרו ליהודים. בנו מבנים חדשים, ויהודים שימשו בנאים, נגרים, פחחים. חוכרים יהודים הובילו את החלב מן הרפתות, יהודים חכרו בוסתנים, תבואה וירקות נקנו בידי יהודים. בתי הגרף פליאטר בעיירה אוכלסו ביהודים. חצר דומברוביץ הקיפה חוות רבות, האחוזות נפרשו על פני שטח של עשרות קילומטרים. בכל מקום התנהלו עבודות שונות, והיהודים התפרנסו מהן במישרין ובעקיפין. מקור פרנסה חשוב ליהודים היו טונות פרוות של חיות יער, אלפי פוד [פוד = 16 ק"ג] פטריות, גרגרי יער. הסחר היה בסיטונות וגם הייצוא.

כשיישר פליאטר את ההדורים עם הממשל הרוסי וקיבל לידיו את הכנסייה הקתולית, בנה מחדש למען הגויים בדומברוביץ את הכנסייה הגדולה ברחוב וורובין. גם כאן מצאו תעסוקה קבלנים ופועלים יהודים. סיפרו כי בניית הכנסייה נמשכה תקופה ממושכת, כל אימת שנבנתה שקעה הכנסייה באדמה. ואז התפלל יהודי דגול ואמר: "ריבנו של עולם, גרוע יותר כשאין לגויים כנסייה". והכנסייה לא שקעה עוד.

ולמרות זאת לא שררה אידיליה בין היהודים ובין הפולני הזה "פאן חרוֹבִיֶה" [האדון גיבור-חיל]. האם היה הגרף הזקן אנטישמי? אין מענה

ברור לשאלה. עובדה היא כי בין מאות הפקידים שלו, בכירים וזוטרים, לא היה ולו יהודי אחד. רק במשך חורף אחד שימש נח בורשטיין לבלר זוטרי ביצוא העץ. יהודים היו קבלנים, קניינים, חוכרים, פועלים, אך לא פקידים. את יערותיו לא מכר הגרף לסוחרים יהודים אף שסחר היערות בפולסיה היה בידיים יהודיות. הגרף עיבד והפיק בכוחות עצמו עץ מיערותיו, כלומר: היו קבלנים יהודים להפקת העץ, קונים יהודים של העץ המעובד, אך לא רוכשי יערות.

הגרף הזקן היה מוזר הן בהשקפותיו והן ביחסו לבני אדם, גויים ויהודים כאחד. נוסף לכך היה קמצן גדול, הוא נהג לומר: "מי שאינו יודע לשמור על פרוטה אינו שווה חצי פרוטה". לעתים תעה קבצן ובא למשרד הראשי, הגרף עצמו ניגש אל הקפצה ונתן לקבצן פרוטה אחת.



המנסרה של האחים שניידמיל שחטבה וניסרה עץ מיערות הגרף פליאטר

פעם אחת, בבואו מפינסק לסרניק בספינת קיטור, התנכר ושכר עגלת איכרים בחמישה רובל עד וורובין. הגוי נסע כל הלילה והצליף בסוסו המצמק עד שנשבר השוט. גזם לו הגוי ענף מעץ אלון ביער של פליאטר ועשה ממנו שוט אחד. שאל הגרף את הגוי: "מדוע עשית זאת, הרי היער אינו שלך אלא של הגרף פליאטר?" השיב הגוי: "הכולרה לא תיקח את הגרף [לא יגרם לגרף נזק]". בבואם לוורובין שילם הגרף לגוי

שני רובל ואמר: "אני מפחית שלושה רובל משום שמן הענף היה צומח עץ אלון גדול שערכו שלושה רובל".

בבואו ליער היה מרחרח בקרב הפועלים ומחפש סיבות חסרות שחר על מנת שיוכל לקנוס קבלנים יהודים בכסף ולכסות בו את הוצאות נסיעתו. היו מקרים שהכה בעצמו יהודים שלא נשאו חן בעיניו. שאל הבנאי בעץ, הוכה כהוגן כאשר הגיב על הקנס הכספי שהוטל עליו בגין טעות לכאורה. לאנטיגונוס הזקן שבר צלע במקל משום שנדמה לו שהניח רעפים בדלילות. יוסל של עזרא הוכה גם הוא מכות נמרצות, וכך עוד ועוד פועלים יהודים.

פליאטר אף ניסה להביא בנאים ונגרים פולנים מרדום, אך הם הסתלקו תוך זמן קצר. גוי לא היה מוכן לשאת את גסותו. מנגד, חטפו יהודים לא מעטים מכות ונאצות ושתקו. לישראל גנזור הזקן, חוכר טחנות המים שלו, סטר פליאטר בנוכחות אנשים.

באחד הימים בשבתו במשרדו הראשי בחברת פקידיו הבכירים, הגויים, גם יהודים רבים, קבלנים וסוחרים, נכחו שם, נכנס בנו בן החמש. פליאטר אחז ביד הילד, הוליכו סביב והורה לו להושיט ידו לפקידים הנוצרים ולברכם בשלום. לאחר מכן, לקח את יד הילד והפנה אצבע משולשת כלפי הסוחרים היהודים ואמר: "בני, את זה תיתן ליהודים" מבין הסוחרים היהודים הנאספים, הגיב יהודי אחד בלבד, נציג בתי החרושת לסוכר של ברודסקי באזור קייב. במחאה, קרע היהודי לעיני הגרף את החוזה שחתם עמו ותבע להחזיר לו את דמי הקדימה שהפקיד לעסקה גדולה.

בן 45 נשא פליאטר אישה ממשפחה מיוחסת, בתו של גרף פוטוצקי. לקראת בואם לדומברוביץ הקימו היהודים שער נאה וכל אנשי העיירה יצאו לקבל פניהם בלחם ומלח. כליזמרים ניגנו שירי לכת, החזן זימר פרק תהילים, הקהל קרא בפולנית: "ויוואט, ניין זינה! [הידד, יחי!]". הכלה הצעירה, הרוזנת, קיבלה בתודה את קבלת הפנים, אך הגרף, החתן, שאל: "מי מכם יהודונים ארגן קבלת פנים נאה כל כך?" ניגש אליו זלמן סלוצקי, הקבלן הראשי שלו, יהודי עשיר ונשוא פנים, קד קידה ואמר: "אני ארגנתי". בנוכחות הכלה ומחותנים כבודים, נסיכים וגבורי חיל זכתה קהילת דומברוביץ למענה הבא: "אתה יהודון, ודאי גנבת ממני די שתהא קבלת פנים כזו כדאית לך".

גורל הגרף האחרון

לאחר מותו ניהלה הרזנות את משק האחזה, לא הוכנסו שום שינויים כלכליים. אף שהייתה מוכרת קשוחה המשיכו היהודים לסחור עמה והשתכרו למחייתם. פרט לעסקי מסחר לא קיימה שום קשר עם היהודים. יוצאת מכלל זה הייתה אשת הרב מטעם שיינפלייש, בת עירה של הרזנות, שזכתה להיות אורחת קרואה בארמונה.

לאחר מות הרזנות, משלו שלושת בניה. החזה עם היהודים חודש והיחסים היו אנושיים-ליברליים.

בסוף שנת 1918, כשהוכרזה דומברוביץ "רפובליקה אדומה", באו איכרים מוכים מכפרי הסביבה להתנקם. הם הקיפו את אחוזת וורובין, תקפו את הארמון בכוח במשך יממה תמימה עד שמשפחת הגרפים הנצורה נכנעה. האיכרים תפסו שנים מבניו של הגרף ועוד 27 איש מן הפקידים הבכירים וירו בכולם. הבן הצעיר נעדר במקרה מן האחזה ונותר בחיים. כשהוקמה המדינה הפולנית (נובמבר 1918) הוא הפך לשליט בלעדי של אחוזות פליאטר. הוא עצמו בילה את ימיו אי-שם בתוככי פולין, והחצר על כל עסקיה נוהלה בידי מיופה כוח. חצר הגרף הייתה שוב מקור פרנסה לעשרות משפחות של יהודים מדומברוביץ ומיישובי הסביבה עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

בפרק הבא נתעכב על היחסים בין האוכלוסייה הפולנית וחוגי הממשל הפולני ובין האוכלוסייה היהודית ומוסדותיה האוטונומיים בתקופת ממשלת פולין.

כ"א. תקופת המדינה הפולנית

צלב הכנסייה הופל – יהודים משלמים כופר

תקופת הממשל הפולני במאה ה-18 הייתה לא פעם נושא לשיחה בזמן השלטון הפולני המחודש, לאחר מלחמת העולם הראשונה. יהודי דומברוביץ ידעו מעשיות יפות לרוב על מלכות פולין בעבר, על העם הפולני שלחם במשך 150 שנה כדי לזכות מחדש בעצמאותו. ידעו לספר על נכונות פולנית לקרבנות, על רוזנות טובות לב שהיטיבו עם היהודים, על אצילים פולנים מתים, מרטירים במאבק על חרות פולין. הדור שלנו נכח בהתהוותה מחדש של המדינה הפולנית בשנת 1919.

לא מעט דם יהודי נשפך בתקופת המעבר ההיא, בסוף מלחמת העולם הראשונה, על סף ההצהרה על פולין החדשה הבלתי תלויה. במשך זמן קצר עברה דומברוביץ מספר פעמים מיד ליד ואף הוכרזה רפובליקה עצמאית. הדפה את אנשיו הרצחניים של פטליוורה, התאחדה עם הבולשביקים המוסקבאיים הראשונים שגורשו בידי הפורעים של פטליוורה, שבו, ושוב נסוגו מפניהם.

תהפוכות אלה היו כרוכות בפחד ובייסורים, ברעב, מצוקה ומגפות, בקרבנות יהודים ובדם יהודי שפוך. ביוני 1919 חודדים הפולנים ואנו תמהים ושואלים מאין באו? הרי כלל לא שמענו על כך. האמנו שהנה באה תקופה של שקט. חולפת שנה של סבל והם מגורשים. שוב באים הבולשביקים ויהודי דומברוביץ סובלים בתקופת המעבר. מכים אותנו בלב השוק, מנאצים, יורקים. בין הפולנים הנסוגים והבולשביקים הבאים, צועדות חבורות רוסיות, הן רוצחות ושודדות. אומרים כי אלה הגוורדיות הלבנות. איננו מבינים מה רצונם, במי הם תומכים. בדוזה למשל חשבו היהודים שהם רוסים-בולשביקים, על המחשבה בלבד שילמו שם מחיר יקר. בנס ניצלו חייהם. הם רצו לייסר אותנו בחלקאות ותוך כך נהנו ממותנו. ההכנות נחמשכו ותוך כדי מלקות והצלפות הם הוקפו בידי סובייטים, נותרנו בחיים.

כעבור חודשים אחדים, שוב מגרשים הפולנים את הבולשביקים, לפנייהם צועדים בלחובצים והם רוצחים יהודים. אנחנו יודעים כי באזור הנהר פריפיאט הסבה הגוורדיה הלבנה, הלוחמת לצד הפולנים, נזק וחורבן בקרב האוכלוסייה היהודית, אך אצלנו בדומברוביץ עוד אינם מצויים. בימים ההם התבטא מפקד הכוחות הפולנים, ליברל, בשיחה עם יהודים: "אצלנו הפולנים, צועדים יחד עם החייל, המורה המייסד בית ספר, הרופא המרפא חולים והסוחר המוביל סחורה. אנחנו הפולנים ננהיג סדר. אתם תשכחו את ייסוריכם". אך המפקד הטוב המשיך עם הצבא למשימות חדשות ואת מקומו תפסו פוזנצ'יקים [?] והלרצ'יקים [חיילי הגנרל יוזף הלר], אנטישמים שונאי יהודים גדולים. הם הבחינו כי הצלב בראש הכנסייה הקתולית הופל. מיד נמצאו להם עדי ראייה כי יהודים עוללו זאת, לפיכך חייבים היהודונים לפדות עצמם, דורשים מאה אלף רובל כופר, סכום עצום באותם ימים. היהודים המרוששים והרעבים בוכים ומשלמים.

מסים ועיקולים

המפקד הטוב צדק. יחד עם החיילים הפולנים בא המורה. אך נושא דגל התרבות הפולנית החדשה הפך תוך זמן קצר לנושא דגל השנאה ליהודים. בעשרים השנים הבאות של שלטון פולני, הפך המורה גורם מרכזי בכל פעולות האפליה הפולנית כלפי האוכלוסייה היהודית בדומברוביץ ובתעמולת ההסתה כנגד המסחר היהודי, המלאכה ופרנסות אחרות. במשך הזמן דחק הסוחר הפולני את היהודי באופן שיטתי מכל פרנסה.

נוסף לכך, מחלקת המס הגבירה משנה לשנה את הנטל על האוכלוסייה היהודית במסים שונים, ואנשי הוצאה לפועל פולנים נטלו מבתי יהודים חפצים ורכוש יהודי למכירה פומבית. זה נעשה באופן גס וסדיסטי בסיוע של הסתה שפלה ורצחנית.

יהודים נאנחים ומשלמים, שומעים חרפות מצד הצוררים וחושבים: "איך נחיה? איך נחזיק מעמד?" בעלי אחוזות פולנים מסוימים מתירים אף הם לעצמם להתל ביהודים. בכפר חינאצ'ה הסמוך, היה פריץ זקן שכינה את היהודים בשם: טרוצקי, ולכלביו קרא בשמות של יהודים תושבי הכפר. הוא נהג להתנצח עם האיכרים שיהודים אינם עושים דבר וחיים היטב על חשבון עבודתם המפרכת של אוקראינים ושל פולנים נדיבים.

היהודי הוא תרנגול הכפרות

בשיטת שיסוי של חלק אחד מן האוכלוסייה בשני, האמינו בעלי אחוזות פולנים שיוכלו לשלוט באוקראינים והעריכו שהיהודי יהיה השעיר לעזאזל. הפיצו עלילות על יהודים, קומוניסטים כביכול, המבקשים לגזול את האדם האוקראיני. כשנכלא אדם צעיר באשמת קומוניזם, ביקשו לראות בו מייצג של עשרות אלפי קומוניסטים יהודים.

ביערות ובכפרי הסביבה עברה כנופית צעירים אוקראינים חמושים וקראה להמונים להתקוממות כנגד הפריצים הפולנים שברשותם שטחי אדמה נרחבים. הממשל הפולני הפנה את מלוא עצמתו לחיסול התנועה. הצבא מטיל על הכפרים מורא וטרור, בוז ומכה, לוקחים בני ערובה שיערבו בראשיהם להתנהגותה הנאותה של האוכלוסייה

האוקראינית הכפרית. בכפרים אלה 99% מן התושבים הם אוקראינים ואחוז אחד בלבד הם יהודים השרויים בפחד מתמיד. הממשל הפולני לוקח דווקא את היהודים הכפריים כבני ערובה לגויים. תופסים את משה קריוויצר, יענקל בָּריל מטריפיטניה, יהודי מן הכפר אוזירו ויהודים מכפרים אחרים, מובילים אותם לסארני ומשליכים למרתף בתחנת הרכבת בסארני, מענים אותם שם חודש תמים בייסורים גדולים ובהשפלות.

באותם ימים ריכזו בזאלישין גויים משלושה כפרים: ליטוויץ, קריוויץ, ריצקי וגם כמה יהודים מכפרים אלה. המיור הפולני התייצב במרכז, כמאה פרשים הקיפו אותם. המיור מדבר אל האוכלוסייה האוקראינית ודורש מהם נאמנות לממשל הפולני, שהוא כשמש הזורחת לאחר לילה אפל של שוד וגזל ויודו-קומוניזם. הוא אומר בין השאר: "הממשל הפולני נוקט צעדים חמורים כנגד מורדים, אך על האוקראינים מסתכלים הפולנים כפי שמביט אח בוגר וחכם באחיו הצעיר. איננו רוצים להרע ואנחנו יודעים שאתם מוסתים בידי היהודונים".

הוא מורה באצבע וקורא: "יהודון גש הנח". בוחר ביהודי כפרי בעל זקן שחור פרוץ ואף יהודי אמתי. היהודי, מוטל זאלישין, ניגש מבוהל ועיניו השחורות ממצמצות. גופו הצמוק מתוח כמיתר אך ראשו מתנועע. האדון המיור, מסלסל בשפמו הפולני הארוך, מתבונן בקרבן ומחייך: "יהודון, שיר לכבוד הנאספים 'מה-פית', נו – הוא מזרז – מהר, וְלא, תספוג מכות". היהודי המבוהל, מת למחצה, מרים עיניו לשמים, מתעוות ומזמר: "ה-ה-מ-ל-ך". הגויים צוחקים לתיאבון. המיור מורה לפקודו לקצוץ את זקנו של היהודי בסכין, כשנותר היהודי בלחיים מרוטות ופנים פצועות, כעוף מרוט שלא נשחט כראוי, פורץ המיור בצחוק. הגויים אינם צוחקים עוד, הם עומדים נבוכים מבולבלים. המיור מבחין בזה ומתפרץ בזעף: "יהודון, רקוד 'מה-פית'!" המיור עצמו מראה ליהודי אילו תנועות משעשעות עליו לבצע. זה קרה בכפר זאלישין הסמוך לדומברוביץ לר' מרדכי בייגל, סנדלר במקצועו, יהודי ישר וקבצן גדול. ר' מרדכי זה, לא היה לו מושג בפוליטיקה, לא מי הם הפולנים שהשפילו אותו, מה מבקשים הקומוניסטים ולמה יש בדומברוביץ מפקד מרושע המרע ליהודים. לא, הוא לא הבין זאת, הוא עבד עבודה מפרכת, חייו היו קשים והוא קיבל באהבה את הייסורים אף שלא הבין מה רוצים ממנו הגויים.

איום שסופו חרדה בלבד

יוצא המפקד בלוויית הפולנים החמושים שלו לערוך ביקורת בכפרי הסביבה. בכפר מאצ'לישץ' נתקלים ביהודי ששכר בוסתן של פליאטר, הירש-לייב דינרמן, גיסו של הרשל אנטיגונוס. מובילים אותו למרכז הכפר, מלבישים עליו כוחנות ארוכה, קיטל כביכול, כיסוי לסוס אמור לשמש לו טלית. מעמידים אותו סמוך לשער ומצווים עליו להתנועע בתפילה. מריצים ומקבצים את הגויים, ועליהם מצווים לשמוח. כאשר שואל אחד הגויים: "על מה?" משיב אחר, פולני: "זיד קומוניסט".

בדרכם הם נתקלים בר' לייב אוסטרובציר [מן הכפר אוסטרובצ'ין], יהודי בן תורה שזקנו נאה. מורסים צד אחד של הזקן. לאחר מכן הם נתקלים בר' חיים מן הכפר דזבה ומענים אותו שעה תמימה. מניחים לו כשזקנו שלם ומחזירים אותו לעיירה. עשרות יהודים בדומברוביץ מתהלכים מרוטי זקן ומוכים. מעשי תעתועים אלה כנגד יהודים, מלווים בתעמולה שהיהודים ראויים לכך על שום היותם קומוניסטים (כרונולוגית מן הראוי היה לרשום אירועים אלה קודם לכן, אך הם נזכרים כאן, בחזקת אין מוקדם ומאוחר בייסורי יהודים).

שעה שהצבא הפולני החל בנסיגה מקייב, והממשל הפולני חש שייאלץ לעזוב את דומברוביץ, הביא הקומיסר משלחת עונשין. קיבצו יהודים בשוק החולי, מול הכנסייה הקתולית, השכיבו אותם והצליפו בהם עד זוב דם, עד אבדן חושים. שפכו מים קרים על הגוף החשוף והמשיכו להצליף. בדרך זו נפרדו הפולנים כשנסוגו בשנת 1921 עד ורשה.

הם שבו כעבור 12 שבועות, לאחר "הנס על הוויסלה". נדחקו לבוא עם החזית, שרידים מוכים שלחמו קודם לכן בבולשביקים (בולק בלחוביץ למשל) ועתה, תחת הפיקוד הפולני, התאחדו עם הצבא הפולני. עם כניסתם רצחו יהודים. ביערות פולסיה נעות ברוח על העצים גופות של מאות יהודים תלויים. לדומברוביץ באה מחלקת סיור של בלחובצים, הם אומרים בפשטות: "אנשינו יבואו בקרוב, ואז נבשל מרק מבשר היהודים הקומוניסטים". אירעו שני נסים: האחד, מיור פולני טוב, ששמו לא מוכר, העניק הגנה כנגד הבלחובצים ולא הניח להם להתקרב לעיירה. השני, שהכוח המרכזי של הבלחובצים הוכה קשות בידי הבולשביקים, דומברוביץ עברה חווית חרדה בלבד.

יהודונים אינם ראויים לקרקע

במשך 20 שנות השלטון הפולני בדומברוביץ התרוששו היהודים ביותר. חנויות נסגרו, במקומן נפתחו חנויות של גויים. טחנות קמח של יהודים נהרסו והגויים בנו במקומן אחרות, למען עצמם. לא הייתה גישה לפרנסות אחרות. כשרצה אדם צעיר מדומברוביץ לקנות חלקת קרקע אצל פליאטר ולחיות עובד אדמה, אמר הממשל הפולני שיהודונים אינם צריכים להשתרש באדמה פולנית, ולא התיר להם לעלות על הקרקע. בשנים הראשונות הניחו כמה יהודים כפריים מאחוריהם את חנויותיהם ואת מסחרם ורכשו אדמה. הם ביקשו באמת ובתמים להיות חקלאים ולמדו לאהוב עבודה זו. חיים דובז' למשל קנה חלקת קרקע וכל מלכות פולין רעשה. תחילה באה ועדה מסארני, לאחר מכן מלוצק ולבסוף אף מוורשה. כל הוועדות שואלות: מה ליהודי ולעבודת אדמה? גוררים את חיים דובר לסארני, ללוצק, עד בואה של ועדה נוספת מוורשה, מן המשרד לביטחון. מחסטים וחוקרים ומייעצים לחיים למכור את האדמה לפולני. מנמקים בכך שלא יהיה לו מנוח מן העניין משום שהמרחק מן הגבול הרוסי הוא 39 ק"מ בלבד, ואסור ליהודי להחזיק בקרקע במרחק כה קרוב אל הגבול. ר' חיים משיב על הנימוקים: "מרצוני החופשי לא אמכור את אדמתי, אני נאמן לממשל ככל אזרח אחר במדינה ואני מבקש לתת בי אמון. אם יש לכם סמכות משפטית לגזול את אדמתי, אזי הבררה בידיכם".

במשך שנים ארוכות לא הניחו לו, עד שנכנסו הבולשביקים. אז החלה פרשה חדשה: ביקשו להקים קולחוז. אך במהרה פלשו הגרמנים וגררו את ר' חיים [פייגלשטיין] ואת משפחתו לגטו בדומברוביץ.

פולין – לפולנים בלבד

בשנת 1937, כאשר ברחוב היהודי שדרו דלות ועוני, התפרסמה גזרה מטעם שר הפנים הפולני סְקֵלְקוֹבְסְקִי בדבר בנייה מחזש של העיירות ושיפור חזותן. המופקדים על ביצוע הצו: המשטרה ומועצת העיר. ראש המשטרה באותם ימים הוא המפקד סְלִיידז', שייגן [גוי צעיר] צנום ושחום שפניו כעוסים וקודרים. כאחרים, אחוז גם הוא שגיגון גדלות וחולם על מדינה פולנית שתשתרע מן הים השחור עד לים הבלטי. הבולשביקים מהווים אבן נגף, ויהודים בעיניו הם לרוב קומוניסטים-בולשביקים. כאשר עומדים ברחוב שלושה-ארבעה יהודים יחד הרי זו

לבטוח התכנסות קומוניסטית. ומה הוא עושה? הוא בא עם עוזריו והם אוסרים את היהודים, מובילים אותם לשעות אחדות לכלא – חדר אפל, קר ומזוהם, שורץ כינים – ומכבדים אותם בחבטה בצלעות ובשלל מילות נאצה: "יהודונים-קומוניסטים, טרוצקיסטים, בוגדים..."

באחד הימים נסע סליידז בנחת לקריווץ והתעכב אצל ר' מיכל קריוווצר לשתות כוס תה עם ריבה. הוא משוחח עם ר' מיכל הזקן שאותו הוא מחשיב כידיד לפולין ואומר אליו: "אמת היא שהבעיה היהודית קשה, אך אנחנו הפולנים איננו אשמים בה. את הארץ אנחנו צריכים למען עצמנו, על היהודים לעזוב את פולין, וצריך שפולין תפיק מכך תועלת: כל העושר, כל בתי החרושת היהודים, הבנקים, המבנים, האחוזות – חייבים להיוותר לאוצר הפולני. נוסף לכך על היהודים להישאר ידידים טובים של העם הפולני ובכל מקום אליו יהגרו עליהם להפיץ את התרבות הפולנית, להעביר את מורשת הגבורה הפולנית. זו הסיבה שבגללה הוא מכבד את בית"ר. הם יפוצו בעולם את מסורת הגבורה הפולנית, הם אזרחים פולנים אמתיים המבינים את בעיית הצפיפות בפולין ומבקשים להגיע לפלשתינה עם נשק. גם החלוצים שבהכשרות, העובדים עבודה מפרכת במנסרות, הם בסדר, אף שהם קומוניסטים. הם מבינים את העם הפולני ועוזבים את פולין. גם הסוחרים יבינו בסופו של דבר שעליהם לשחרר את המסחר לטובת הפולנים, וילכו מכאן. הגרועים ביותר הם האספסוף, קבצנים אלה – אומר סליידז – הם כולם קומוניסטים".

ומנגד, האדון בורמישץ', פולני מטומטם ששאף להיות חנווני או סוחר ולא עלה בידו, הוא אומר שיהודים ערמומיים לכן הוא שונא את כולם. ושני שונאי ישראל אלה מנהלים באותם ימים את דומברוביץ. הם מפקחים על מימוש הצו לשיפור פני העיירה.

גזרת האורבניזציה

ערב שבועות, שעה שיהודים הולכים לתפילה, צצים בעיירה כרוזים גדולים ובהם הודעה: "תוך 48 שעות יש לפרק את הגדרות ואת הקירות הצדדיים ולהקים במקומם גדרות חדשות. הקירות חייבים להיות ישרים על פי הפלס; הלבנים, אפשר שתהיינה קטנות, צבועות לבן כמו הקירות. דלתות, גדרות וחלונות ייצעו בצבע אפר. בנייני אבן שאינם מטויחים יש לצבוע בגוון לבנים, כל לבנה מוקפת מסגרת שחורה.

הצבעים יהיו אחידים, לא יהיה בית אחד בהיר מן השני. ועל המדרכות יושם מלט". שמחת חג השבועות הופרה.

הפרת יום חג או שבת היו אמצעי בדוק אצל האנטישמים שונאי ישראל שדומברויץ הכירה באותם ימים. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה היו באים לעיירה כמעט מדי יום שישי הכמרים של סְוֹרִיץ' ביץ' או זאלישין או שניהם יחדיו. בדיוק לפני הקריאה ללכת לבית הכנסת נהגו הם להתרוצץ בין חנויות של יהודים, לקנות כביכול סחורות למיניהן, לאמתו של דבר לא קנו מעולם ורק ביקשו להסב לחנווני היהודי עגמת נפש, שתענה אותו במשך השבת המחשבה שאלמלא הקריאה לבית הכנסת עשוי היה לזכות בפדיון נאה.

הסובייטים גם הם נהגו להטיל מכסות עבודה גדולות יותר בשבתות ובחגי יהודים, במיוחד במפעלים שעבדו בהם יהודים. המרצחים הגרמנים ערכו אקציות ומעשי רצח דווקא בשבתות ובחגים.

חג שבועות ההוא, מועד הדרישה לשיפור פני העיירה, היה חג שהופר. העיירה הייתה כמרקחה. מיד לאחר החג נרתמו היהודים למלאכה. כשהתנהלה העבודה במלוא הקצב הורו שני בעלי השררה לכנס את היהודים מן החנויות ואמרו: "החנויות אמנם צבועות בצבע אפרפר אך אחדות בהירות ואחרות כהות יותר, לפיכך יש לחזור על הצביעה, שיהיו כולן בהירות יותר". לאחר הצביעה מחדש התברר כי צבע חנותו של יוסל, תכול מעט יותר. אמר סלייז: "רבותי הז'ידיקים, במקרה, החנות התכולה היא היפה ביותר, לכן צבעו את החנויות בשלישית". לאחר מכן באו מומחים מסארני ואמרו שהצבע דליל מדי. אנשים התפלצו וצבעו ברביעית. זה נמשך שבועות. על כולם הוטל קנס כספי מנהלי על אי-עמידה בלוח הזמנים, 48 שעות.

בזרמישץ' הזקן, סלייז הצעיר ועוזריהם ויניצקי וֶבֶרְן, ממש השתוללו בעיירה, הרסו את בית המלאכה הקטן של קיפקה החייט, הורו לפרק את הבקתה הישנה של האלמנה לְקִישִׁיכָה ושבעת יתומיה, גזלו את פרנסתה של חיה-אסתרקה שאפתה לחמניות עגולות תפוחות שגרורי קימל זרויים עליהן. לא הרפו מן הקבצנים שבתיהם מטים ליפול, חורים בגגותיהם, החלונות פעורים והדלתות מעוקמות. הם זרשו שדרי בתים אלה, שהייתה להם בקושי פת לחם, יבנו מחדש את הבתים.

עיקר הזעם ניתן על ראשי העניים

היטב זכורות משפחות הדלפונים שסבלו צרות צרורות כתוצאה ממהלך זה. היו אלה איציק השחור, שמש בית הכנסת; מיכל ביטשיק; שרוליק קוצץ הקש; אברהם בלינדר [הסומא]; משפחות מטופלות בילדים רבים, הברונים כפי שכינו אותם, עניים מרודים שבקושי השתכרו לפת לחם. לאלמנתו של נטע ליברמן חתמו את הבית על המכונות לסריקת צמר – מקור פרנסתה. הורו לה לבנות לעצמה בית חדש נאה. פרצו שערוריות עם שמחה כשר ושרוליק פישביין. אנשים אלה לא רק הזילו דמעות אלא גם סבלו ועונו.

התאנו לקצ'קה, שמקור פרנסתו בית המרחץ של יום שישי; שכרו חמישה גילדן לשבוע, בשלושה גילדן קנה קמח שיפון שיטפיק משבת לשבת ושני הגילדן הנוותרים – לשאר הוצאות. לא נתנו מנוח להרשל הזגג, יהודי אביון. לאיציק בולבה שדומברוביץ כולה כינתה: "שבת הגדול" גרמו עגמת נפש עד דמעות. גר שם גם טוביה השוחט עם אשתו, פרצו לביתם האנטישמים והשתוללו בקריאה: "יהודונים-קומוניסטים". בסמטה זו התגוררה אישה זקנה שהייתה אופה עשר כיכרות לחם בשבוע ומביאה לעשרה בעלי-ביתם. לה עצמה נותר מזה כיכר לחם אחד בלבד. בנה נחשד בקומוניזם, שיערו בנפשכם מה עוללו אנטישמים אלה בבית! האישה השקטה שליטא, אלמנת חזן העיר, גם היא ברשימת הדלפונים, סליידז חשד בה שהיא קומוניסטית. אישה זו בלעה דמעותיה חרש ומילאה אחר הפקודות הגחמניות המרושעות של המפקד סליידז.

שנאה מיוחדת שמרו לבנצל של יוקל. הורו לו לבנות הכול מחדש. פרנסה לא הייתה לו ולא כוח. צערו של בנצל נגע ללב העיירה עד דמעות. הוא נאנח, התחנן לאל וקילל את העולם כולו.

מאוחר יותר הסיט סליידז את תשומת לבו ל"פורט-ארתור", מבוק של בתים קטנים קלועים זה בזה, בית נוגע בבית. סליידז השליט שם סדר, לא לשם סדר אלא לשם העינוי ומציצת הדם. לאחר מכן בא תורו של רחוב צארסקה, סליידז נתן בו את עינו כי שם גרו אביונים וכמובן קומוניסטים. בעלי עגלות, בני המשפחות קוזק, שמוקלר, שפרגר, שני הניורקס [פסח ורוד], חיים האופה, ליפא העגלון – כולם קבצנים.

סלייזד השתולל שם, והעניים המרודים, אביונים נדכאים, נאנקו עוד יותר.

מליצי יושר יהודים למען המדינה

ולמרות זאת היו בדומברוביץ יהודים שהיו מרוצים מן המצב ששרר במדינה הפולנית, תמכו ב"הוה מתפלל בשלומה של מלכות". ביקשו לשכנע שהמצב שפיר ועוד השגיוחו שלא ירימו אנשים קול זעקה. נמצאו גם בחשנים בענייני מסי המדינה, וטענתם: אם אחד אינו משלם את מסיו גדל הנטל על הציבור; מנגד, בעל יכולת המסוגל לשלם מעבר לגדרש ממנו, מקל על הציבור. לאנשים אלה היה עניין שיהודים ישלמו. היו יהודים שהעריכו באופן חיובי את הסדר בפולין המתחדשת והסכימו עם החוקים הכתובים משום שבמזרח ובמערב גרוע יותר. כיבדו את המדינה ככלל על אף הכעס על כל פולני בנפרד. למשל, כשנשאל יענקל, הנפח מטריפיטניה הטרוד במלאכה ובתפילה, איך בעיניו הפולנים ומדינתם, השיב: "מדינה היא מדינה אך הפולנים מטופשים, כלבים שוטים".

לו היתה פולין שונה

בשיחה עם ר' אשרקה פרלוב החכם, בנו של הרבי מסטולין ר' ישראל פרלוב זצ"ל, הוא אפיין את המדינה הפולנית כך: "אלמלא הפטריטיזם המתלהם הטיפשי של הפולנים, על חשבון היהודים, הייתה המדינה הפולנית עשויה להיות בגדר תופעה חיובית במרטרולוגיה הארוכה של העם היהודי בגלות. אין להתפלל למפלתו של הרשע, לנפילת פולין – אמר ר' אשרקה – במיוחד שעה שזה המבקש לבלוע אותה הוא היטלר ימ"ש, המדבר בגלוי על השמדת היהודים".

מתוך חלק א': מן העבר הרחוק והקרוב עמ' 131 – 192.

הרב אהרן פצ'ניק פרקים מימי מלחמת העולם הראשונה

מבוא

דומני כי עוד טרי אצל כולם זכר ימי האימים ההם של העבר הקרוב, עת נשפך דם יהודי כמים; אותם ימים בהם שרר כאוס ללא גבול בקרב הכנופיות של פטליוורה-דניקין-בלחוב-בגנדרה ובקרב מוצצי דם אחרים שמצאו קרקע למעשיהם הפרועים; ימים שאוקראינה כולה, ואזור ווהלין שלנו בכלל זה, היו חדורים סיסמה אחת: לעקור משורש את האוכלוסייה היהודית. סיסמה זו התממשה במידה רבה. מאות ואלפי יהודים נרצחו באכזריות חסרת רחמים; מאות ואלפי יתומים ואלמנות נמקים עד היום בלי יכולת להתאושש. צמרמורת חולפת בגופי בחיזוקי. העבר נשכח אט-אט, היהודים ניצבים בפני התמודדות קשה עם המצב הכלכלי הקטסטרופלי שהם נתונים בו בכל הארצות. צרות אחרונות משכיחות ראשונות, זה הזמן המתאים להנציח עובדות אלה.

עלינו לברר את הדברים על מנת שהדורות הבאים ידעו להעריכם כראוי, ויהיה להם מושג כלשהו על הסבל הנורא שהיה מנת חלקנו מידי אינקוויזטורים שונים, אוכלי אדם פשוטו כמשמעו, דווקא בלהט המאה ה-20, "שיא הציוויליזציה". אני מדווח על שורת רשמים וחוויות שאני עצמי ראיתי בעיירה שלי באזור ווהלין, חוויתי על בשרי ורשמתי בעת התרחשותם. אף שעייירתנו מילאה דף קטן בלבד בפרק הגדול שתפס אזורנו בספר הדמים הגדול האיום של אותן שנים – הדיווח שופך אור על המעשים האיומים של מוצצי דם למיניהם באותם ימים שכבר נכתב עליהם רבות ועוד ייכתב.

פרק 1: שרידי הדיוויזיה ה-83

בזמן מלחמת העולם הראשונה זכתה עיירתנו להיות מרכז. בשעה ששדה הקרב היה סמוך לקובל, ליתר דיוק סמוך לנהרות סטוחוד וסטיר, התאכסנו אצלנו בעיירה במשך שנה ומחצה המטות של שני צבאות רוסים (בזה אחר זה). העיר התעוררה לתחייה, על כל צעד ושעל נתקלנו בגנרלים, קצינים וסתם אנשי צבא. השליכו מבתיהם את מרבית התושבים היהודים, לכל היותר נתנו לבעל הבית את המטבח וחדר נוסף. המטות התקינו בעיירה תאורת חשמל, הקימו תאטרון וקולנוע ומתקני נוחות נוספים, אף הוציאו עיתון. כלי רכב נסעו בעיר

ללא הפסקה; משקיף מן הצד על התנועה העצומת, עשוי היה לחשוב כי מדובר בעיר בירה. סוכני חרש ואנשי אוכרנה [המשטרה החשאית] שרצו בכל מקום, וכרגיל, אנו היהודים סבלנו מהם במיוחד: על כל דבר של מה בכך, אסרו לאלתר ושילחו מן העיר. היו בעיירה גם משפטים צבאיים; על החשד הפעוט ביותר, בריגול או בבגידה במלכות, דנו למוות ותלו בפאתי העיר. נידונו למוות ביד בית הדין הצבאי המקומי גם כמה לגיונרים פולנים שנתפסו סמוך לחזית ובימים ההם היו נדירים. לאחר המהפכה גברה התנועה בעיר אף יותר. מדי פעם התקבצו מחלקות צבא גדולות מחיל המצב, עשו תהלוכות וחגיגות, קיימו פגישות בהיקפים גדולים מדי יום. לימים החל השחרור הכללי וכמעט כולם התפזרו באנדרלמוסיה גדולה.

רוסיה ואוקראינה חולקו. ברוסיה שלט כבר הממשל הבולשביקי ובאוקראינה הייתה רפובליקה עממית דמוקרטית. בסוף 1917 כבר נסעו מאתנו כמעט כל המחלקות הצבאיות, נותרו שאריות אחדות מן הדיוויזיה ה-83 ששהתה אצלנו.

שרידים אלה היו כפי הנראה מרוסיה וכבר היה קשה להגיע אליה, ונראה שהחליטו להישאר. הם היו פזורים בכפרים סביב העיירה, בעיירה עצמה הייתה לשכה ובה קצינים אחדים ומחלקה צבאית קטנה למדי. בראשית 1918 פשטו בעיירה שמועות כי החיילים שבכפרים חברו לאיכרים והם מתנפלים על תושבים יהודים שלווים בכפרים ושודדים את רכושם. כעבור ימים אחדים הביאו מכפר סמוך את הקרבן הראשון – יהודי חף מפשע כבן ארבעים. התקיפות גברו מיום ליום, כפרים שלמים על איכריהם, עם שרידי הדיוויזיה ה-83, שדדו את היהודים בכפרי הסביבה, ומי שגילה התנגדות כלשהי או לא מסר להם הכול, נרצח ללא שהות. בבית העלמין בעיר, נוספו כל הזמן תולדות חדשות של נרצחים יהודים, ובעיר לא יכלו לעזור במאום. לא היה אל מי לפנות על מנת שיחערב, לא היה אז בעיר שום ממשל, לבד מן המיליציה שהוקמה מיד לאחר המהפכה בידי האוכלוסייה כולה, גם הם לא יכלו לעזור. אל אנשי הצבא הספורים ודאי אי אפשר היה לפנות משום שהם היו יוזמי הכנופיה.

כעבור שבועות אחדים נמסר ממקורות מהימנים, כי שרידי הדיוויזיה ה-83 מתכוונים לפוגרום גדול ביהודי העיר. הבנו כי נקל להוציא לפועל את הדבר, וכי היהודי הוא תרנגול הכפרות בכל מקום, בפרט שמנהיג

הכנופיה, המכונה גרישקה, נהג לבוא מדי פעם, לטייל בגאווה על סוס גבוה ברחבי העיר ולהפיל אימה על האוכלוסייה. הנוער בעיר התכנס והוחלט להקים הגנה עצמית שתעמוד על המשמר ותגן על האוכלוסייה היהודית. אמרו ועשו. נשק לא חסר באותם ימים, לכולם היו רובים, קליעים, אקדחים לרוב, ומי שידע לאחוז נשק ביד היה חבר בהגנה העצמית. מדי לילה עמדו כמה חברים על המשמר ופקחו עין על כל פרט. באחד הימים קיבלנו ידיעה מהימנה שהפורעים החליטו סופית על בואה של מחלקת חיילים גדולה בליל שבת, לשדוד את החנויות והמחסנים. מאחוריהם יתייצבו מוכנים איכרים ואיכרות, בידיהם כלים ריקים, וייקחו הכול. כל ההגנה העצמית היהודית עמדה על רגליה. הבחינו בחבורות חיילים מתכוננות כל השבוע להיכנס לעיר וגם איכרים עם שקים ריקים מכינים עצמם בשתיקה לליל שבת. אותו ערב יצאה ההגנה העצמית למשמרתה במלוא היקפה.

תחילה התנהלה ההגנה העצמית כשהיא סמויה, עקבו אחד המתרשש. אותו ערב, שמו לב להתגודדות איכרים ואיכרות בסמטה צדדית בקצה העיר וכלים ריקים בידיהם, בהמתנה לשוד. בשעה 9 בערב החלה להתקבץ מחלקת חיילים שהיו מוכנים לגשת למלאכה. מ' קלט, מן ההגנה העצמית, ששב לא מכבר מן השבי, פעל במהירות הבזק והשליך בלב השוק פצצה כבדה, העיר הזדעזעה. בבתי הסמוכים לשוק, התנפצו השמשות. האיכרים נמלטו בבהלה וגם החיילים התפזרו לאטם. כשנודע לחיילים על ההגנה העצמית רגזו והחליטו לזמן משלחת עונשין – גדוד חיילים שהיו מוצבים בעיר סמוכה – וללמד את העיר לקח. בינתיים החליטה ההגנה העצמית כי מן ההכרח לאסור את מנהיגי הכנופיה ולנטרל אותם. לאחר מאבק קצר הצליחו לחפוס את גרישקה המנהיג ועוזרים רבים, אסרו אותם תחת משמר כבד. הם היו מאיימים כי זימנו כמה גדודים ואלה יבואו במהרה לנקום בעיר. תחילה לא נתנו את הדעת לכך, אך כשהמחלקה הצבאית הקטנה שעוד נותרה במקום אישרה זאת ואף הצביעה על יום בואם, בשבת הקרובה, נבהלו בעיר, הייתה זו בהלת שווא כמתואר בפרק הבא.

פרק 2: הגרמנים וההטמן

במשך כל השבוע הילכו שמועות כי משלחת העונשין תבוא בשבת. ביום שישי בבוקר, תחילת מרץ 1918, פשטו בעיר שמועות שהגרמנים באים. אנשים דיווחו שראו אותם במקומות סמוכים. לא היה לנו כל

מושג כיצד מגיעים לכאן לפתע גרמנים שעה שנחתם כבר הסכם שלום. בימים הקשים של המלחמה, למדנו להיות שווים נפש לכל וציפינו לעתיד לבוא. ביום שישי לעת ערב הגיעה העירה קבוצה של 12 גרמנים במדים. הם חצו את העיר, והאוכלוסייה רצה בעקבותיהם מתוך סקרנות. נודע לנו שהגרמנים כבשו את האזור שלנו כדי להשליט סדר.

ביום ראשון באה מחלקה צבאית עם מפקד ששלח מיד לקרוא לרבנים וליהודים החשובים בעיר והודיע להם שעל היהודים למסור את הנשק שברשותם; סירוב יגרור עונשים חמורים. לגרמנים נודע על מנהרות המשתרעות על פני שטחים נרחבים בתחנת הרכבת, בהן החזיקו הרוסים את המלאי שלהם, והם הובילו לגרמניה מכל אשר ראו עיניהם. בעיר שרר שקט. הם הנהיגו את צויהם: עוצר בשעות מאוחרות, חובת אישור כניסה ויציאה, אישור להכנסת סחורות ולהוצאתן וכיוצא באלה. רדפו את כל המפלגות; חל איסור על פעילות פוליטית או אפילו לאומית-חברתית גלויה.

במקביל שלח ההטמן סקורופדסקי לעיירה מיליציה ומפקד מן המחוז. לאחר בוא המיליציה לא השתנה המצב. הגרמנים חשו שכבר הנהיגו סדר כלשהו והסירו מעצמם את האחריות, והמיליציה הייתה חסרת אונים לשמור על סדר ראוי. החלו גנבות וגזלות. רוצחים לא מזהים נכנסו לביתו של יהודי, שדדו ורצחו אותו; יהודי אחר נמצא בפאתי העיר מבוותר. המלחמה הפכה את האדם לפרא. רצח אדם היה עניין זניח. כמעט כולם היו במלחמה וראו את הקרבות האיומים בהם אבדו בחרף עין חיי מאות צעירים. חיי אדם הפכו הפקר. בתקופת ההטמן סבלו גם האיכרים רבות. בעת המהפכה הרוסית הגדולה השלו את האיכרים שהכול שייך להם, וכיוון שהיה בלבם כעס גדול על הפריצים שניצלו אותם, בזזו האיכרים ביום בהיר אחד את האחוזה של הגרפים, האחים פליאטר, מרחק שני קילומטר מן העיר. מה שלא היו מסוגלים לקחת עמם, השמידו. בשעת מעשה לא היו הפריצים מסוגלים לעשות דבר, באותם ימים הכול הותר, אך משכונן סדר אזורי, החליטו לנקום באיכרים. הם הביאו עמם 15 היידמקים וייסרו כל מי שנפל עליו חשד של מעורבות בשוד אחוזתם. הכו ועינו, במקרים אחדים קשרו ההיידמקים איכרים בלב העיר לזנב סוס וגררו אותם ברחובות. האיכרים שמרו להם סינה עזה וציפו למועד מתאים להיפרע משונאיהם.

באוקטובר 1918 פרצה המהפכה הגרמנית. הגרמנים במקום חוו עתה תקופה של התעוררות והתחדשות שאנחנו עברנו עוד ב-1917: אספות, חגיגות. שרר גם אצלם אי-סדר וחלקם הגדול התפזרו ושוב לבתיהם. באותם ימים רצו שמועות: שקרב ובא ממזרח גליציה, אוקראיני, פטלורה, עם צבא גדול, והוא מתכוון לשחרר את אוקראינה מן ההטמן ולכונן ממשל דמוקרטי. לא ידענו מה מידת האמת בשמועות וציפינו לעתיד לבוא. אך האיכרים המקומיים התכוננו בינתיים בקדחתנות לבוא לעזרתו בהפלת הסדר הקיים.

פרק 3: המרד ברפובליקה

האיכרים התייחסו ברצינות רבה לשמועות על צבא הבא להפיל את שלטון ההטמן. התקיימו אספות מחתריות לדון בהכנות לקבלת השלטון בעיר. יהודים אחדים, חברים במפלגות שמאל, נטלו אף הם חלק בהתייעצויות וגם גרמנים ספורים מן השרידים שנשארו בעיר.

קצרי רוח להמתין לבוא הצבא האוקראיני הגדול, עיבדו בינתיים תכנית להפלת השלטון בעיר בכוחות עצמם. הכול נשמר בסוד, יחידי סגולה בלבד ידעו. ביום שישי, 22 בנובמבר 1918, בקומנו בבוקר חזינו בחדשות מרעישות: בעיר שוטט משמר חמוש של איכרים מקומיים וגם שני יהודים. נודע לנו כי בלילה אספו האיכרים בכפרי הסביבה כמה אלפי איכרים חמושים. תחילה פרקו את המיליציה העירונית מנשקה ועם שחר פנו לאחוזתה להילחם בפריצים ובהידמקים שלהם. במשך כל היום הייתה העיר כמרקחה: שליחים מיוחדים התרוצצו הלון ושוב. מד פעם באו מן הכפרים כוחות חדשים שנשלחו מיד "לחזית". נודע לנו כי באחוזת מצויים 15 היידמקים חמושים היטב, גם אנשי השירות חמושים, והם לא ייכנעו. האחוזת הייתה שייכת לשלושה אחים גרפים. הצעיר נסע משם ימים אחדים קודם לכן, שני האחרים שהו במקום. האיכרים אספו בינתיים בעיר מצרכים לבשל אוכל לחייליהם. במשך כל היום התנחל שם קרב. אנשי המקום התבצרו במבנה חזק וירו מתוכו. בשעה שלוש בערך הגיע שליח עם הבשורה כי הקרב הוכרע. האיכרים הציתו את המבנה שבו התבצרו אויביהם, ואלה נכנעו כשאפפה אותם האש. הובילו את כולם – 22 איש: שני האחים בעלי האחוזת, המשרתים והפקידים וגם 15 ההידמקים – בתהלוכת ניצחון העירה, להעמידם למשפט. בראש צעדו המנהיגים, אחריהם השבויים ובמאסף המחנה כולו. אך סבלונתם פקעה, מה ומי להם חוק ומשפט? הם

ביקשו נקמה באויביהם לאלתר! ואכן לא התאפקו, ומשצעדו כמה עשרות צעדים פתחו באש, תוך דקות היו 22 השבויים מתים. לעת ערב נכנסו המנצחים אל העיר בשירה ובקריאות ניצחון. מיד נבחר כוֹנָקוֹס (ועד מהפכני) שנושא דווקא את השם: מפלגת בולשביקים-קומוניסטים.

אנו היהודים, כלל לא שמחנו בהתרחשות המסעירה. היטב ידענו מן הניסיון המר שהכול יישפך על ראשי היהודים, ומשני הצדדים. בינתיים עוד שלט בכל מקום הסדר של החטמן. בלבבות רועדים קיבלנו פני כל יום חדש, שמא באים להיפרע מאתנו.

האיכרים גם הם הבינו זאת והחליטו להכריז על עצמם רפובליקה עצמאית לא משועבדת לאיש. הרפובליקה נודעה בכל מקום, רפובליקת בולשביקים-קומוניסטים! מילה שהילכה אימים כבר אז. הם ניגשו למלאכה בחריצות, בדיוק כמו רפובליקת מועצות נפרדת. כוננו משרדים ומינו קומיסר מלחמה, קומיסר כספים וכן הלאה. החזיקו בעיר צבא רב, איכרים חמושים בני העיר וכפרי הסביבה, כדי להיות מוכנים לכל מקרה. נוצרים אחדים מן האינטליגנציה בעיר, שהיו קצינים בעת שירותם בצבא הרוסי, ניצחו על המלאכה. ליהודים לא היו אצלם משרות ניהוליות, למעט בחור יהודי אחד מ"פועלי ציון" שמיאל במשך זמן קצר תפקיד של מפקד העיר. הכול התנהל אצלם כשורה – תומכי החטמן כבר לא נתנו דעתם לנקמה, שמשם החלה שוקעת אז – אך חובותיהם הכספיים היו כבדים. מה עשו? אוצר מדינה לא היה להם, הכנסות צדדיות לא היו. נקטו אמצעי ישן: כופר. הטילו על היהודים בעיר לשלם סכום כסף אגדי, אף שהעיר הייתה מסוגרת, מסחר לא התנהל, והיהודים נאבקו במוות פשוטו כמשמעו – בכל זאת נאלצו למסור את המעט שעוד נותר. בהיותם נאמנים לשיטה הבולשביקית לא עבר הדבר בלי עיקולים והפקעות. גם גייסו את הגברים בני 18-25 בעיר ובסביבתה. הם הכירו את כולם, ולא עלה בידו איש לחמוק. לאחר מאמצים רבים, בקושי הצלחנו לשכנעם שהנוער היהודי יעשה אימונים צבאיים בעיר עצמה ולא יישלח לשמור על הגבולות באזור, או יעמוד הכן לצאת לחזית במקרה של התקפה. הוקמה מועצה יהודית מיוחדת שתפקידה: להגן על העיר, על החנויות וכן הלאה. באותם ימים עזבו מרבית הגרמנים את העיר והשרידים שעוד נשארו נפרקו מנשקם ושולחו. המקומיים ירשו את מלאי הנשק והתחמושת הגדול של הגרמנים, שהועיל להם מאוד. אט-אט החלו המקומיים לכבוש את עיירות הסביבה שלא היה בהן ממשל. באחד

הימים נודע לרפובליקנים המקומיים שבעיירה סמוכה מצויים תומכי ההטמן, לא התלבטו הרבה ויצאו לשם עם מחלקה גדולה של איכרים חמושים. באו בלילה, ביררו היכן הם שוהים, פתחו ביריות והללו נכנעו מיד. למחרת בבוקר שבו העירה ובידיהם שלושים וכמה מתומכי ההטמן, העמידום למשפט ודנו אותם למוות. יש המספרים כי ראו במו עיניהם שקברו אותם חיים. במשך מחצית השעה זעה האדמה תחת לקברים, הם נחנקו שם למוות.

באחד בדצמבר 1918 כבש פטלורה את קייב, ההטמן נמלט. הרפובליקה המקומית זימנה את כל תושבי העיר אל השוק וקראה בחגיגות את הצהרת ההתפטרות של ההטמן. בערב ארגנו פגישה תחת כיפת השמים. מנהיגי הרפובליקה דיברו ממרומי מרפסת, אמרו שעל כולם להתאחד עמם, מי שלא אתם הוא נגדם – וייענש בחומרה. בינתיים הגיעו להבנות עם רוסיה הלבנה והביאו משם מאות אחדות של אנשי הצבא האדום (בולשביקים) וכמה מנהיגים. נוספו להם כוחות חדשים ויחד היו מקיימים פגישות תכופות. מדי פעם סחטו מן היהודים כופר, סכומי עתק. לא נמסר הכסף במועד, השליכו את הנכבדים היהודים בעיר לחדר מעצר צר ומזוהם עד אשר שילמו עד לפרוטת האחרונה. פטלורה וצבאו כבר התפרשו על פני אוקראינה כולה, פרט לאזור שלנו. החבורה המקומית נוכחה לדעת כי לשלוט אינו עסק רע כל עיקר. פטלורה היה מתנגד של ממשלתם והם החליטו לא להיכנע ולנהל עמו מלחמה עד טיפת הדם האחרונה.

פרק 4: אנשי פטלורה

בצעד חרישי קרבו אלינו אנשי פטלורה. הם כבשו את הדרך מקייב לעירנו באין מפריע. כבשו גם את העיר ס' [סארני?] תחנה אחת לפני עירנו. שם עמדו מלכת. נודע להם כי הלאה לא יוכלו להמשיך בינתיים, לפיכך ריכזו כוחות למלחמה ברפובליקה שלנו. תחילה שמענו כי יש בדעת פטלורה לכוון באוקראינה משטר דמוקרטי, חלפו שבועות אחדים והגיעו ידיעות ראשונות, מחידות, על מעשי האכזריות של כנופיותיו. נודע לנו על פוגרום אכזרי בלתי אנושי בפרוקוקורוב, שם נשחטו ללא סיבה כאלפיים יהודים. עוד כמה ימים חלפו ונודע על מעשי אכזריות דומים בערים שונות. תוך ימים אחדים הבחנו וחשנו ברציחות איומות מאחורי גבנו, כלומר: בתחנה, במרחק 25 ק"מ, צומת דרכים שחולפות בו רכבות לכל הכיוונים. שם נהגו מדי יום ביומו

להוציא מתוך רכבות מי שנפל עליהם חשד שהם יהודים. התעללו בהם באכזריות ורצחו אותם. כך צמחו שם מיום ליום קברים לעשרות, קברי יהודים חפים מפשע. תחילה לא ידע על כך איש, היהודים הרי לא באו במגע עמם, הסתתרו מפניהם בידיעה על יצריהם החייתיים, רק במקרה נודע לנו. אנשים זרים שהיו בס' דיווחו שהם מתפארים שאילו היו נכנסים אלינו לד' היו יודעים מה לעשות ביהודים. קשה לתאר את החרדה והיאוש שלנו, ציפייה למוות שעלול לבוא עלינו כל רגע היא הגרועה מכל. יום אחד נתקבלה לפתע הידיעה כי אנשי פטלורה חונים בפאתי העיר. החבורה השלטת המקומית לא התעשתה בהרף עין להבין מה מספרם ואיזה כוח נחוץ לשלוח כנגדם, והחליטה לפי שעה לעזוב את העיר ולנהל עמם את המלחמה במועד מאוחר יותר, במלוא עצמת כוחם.

הם התפנו מן העיר במהירות ומיד נכנסו הפטלורים, מחלקה קטנה, 17 איש בלבד על סוסים ואחריהם מחלקה קטנה של סיירים, משום שלא חשו ביטחון בעיר. עם זאת מיד תפסו יהודים והכו אותם באכזריות בדרישה להביא להם י"ש וחפצים אחרים. הם פרצו גם לדירות ואיימו באקדחים, אנשים נאלצו למסור להם הכול. בזזו גם חנויות רבות ופצעו אישה אחת. שלטונם בעיירה נמשך יומיים בלבד. בימים אלה עצרנו נשמתנו, לראשונה ראינו מהומות רשמיות ושוד, עוד היינו תמימים אז, האמנו כי סוף העולם בא רק משום שבזזו קצת את העיר. לימים למדנו לגלות אדישות למעשים איומים הרבה יותר.

יומיים לאחר בואם פרצו לפתע יריות עזות בעיר. השליטים המקומיים קיבצו את כוחותיהם ותקפו את העיר. הפטלורים ברחו מיד ונטלו עמם שני מורים יהודים בני המקום, מושר ופישמן, שנחשדו באהדה לאיכרי המקום. בדרכם לס' [סארני? סְטֶרְלִיסק?], כיוון מנוסתם, סבלו שני המורים ייסורים מחרידים מידהם ונרצחו באכזריות. הפטלורים החליטו לכבוש את עירנו בכל מחיר. השליטים המקומיים ריכזו כוחות גדולים וגם ציוו על האיכרים מן הכפרים להיות מוכנים לקרב ולעשות בכפריהם כפי שיורו להם. בעיר הוכרז מצב חירום, האופק שלנו כוסה חשרת עבים. הלב אמר שהכול ייפול על ראשנו, ולא היה בידנו לעשות דבר. פנינו לנשק עתיק היומין: הרבנים הכריזו תענית ציבור וכולם התכנסו בבית הכנסת להתפלל אל הכול-יכול על נפשותינו.

ב-14 בינואר בערב פרץ הקרב הראשון. הפטלורים באו בקרון משוריין והחלו להפציץ את העיר. בהלה גדולה אחזה בעיר, אנשים ברחו ממנה. השלטון המקומי גילה התנגדות עזה ועלה בידו להניס את האויב. ביום רביעי בצהריים שוב החלה התקפה עזה של פטלורים מכיוון אחר, דרך מסילה צרה סמוכה. המקומיים השיבו אש תותחים כבדה, הפטלורים היו עיקשים וסירבו לסגת. ביום ההוא נפלו פצצות אחדות בתוך העיר וגרמו בהלה. לעת ערב נאלצו הפטלורים לסגת קמעה והמשיכו בהתקפה. והנה, על פי פקודה מן העיר, יצאו איכרים מאחד הכפרים ופוצצו גשר קטן של המסילה הצרה; הפטלורים בשולם טיפין-טיפין בחשכה, לא הבחינו שהגשר פוצץ והתהפכו בקרונם. אחזה בהם בהלה והמשיכו לנוס. הם שבו ביום חמישי בקרון משוריין ובכוח מתוגבר. הקרב נמשך מבוקר עד ערב. צבאות פטלורה התקדמו לעברנו, ובלילה נחלו מפלה אמיתית. האיכרים מן הכפרים שסביב מסילת הרכבת, יצאו ופירקו את המסילות, הפטלורים נותרו בשבייה. הרכבת ובה חיילים רבים נפלה בידי המקומיים, והאחרים נסו לכל עבר. אך הפטלורים התעקשו, ולמחרת, יום שישי 17 בינואר 1919, באו בשישה קרונות משוריינים ואלפי חיילים עמם. שמים וארץ התערבלו. העיר התחרשה מרעם התותחים, הוארה מהבזקי הירי הבלתי פוסק. הקרב נמשך עד שעת ערב מאוחרת, העיר ציפתה בקדחתנות לסימו. לאחר מאבק עיקש ותחת אש חזקה, נאלצו המקומיים לסגת עוד, והובסו.

פרק 5: הפוגרום

תשעה ערבים שרר שקט. השלטון המקומי התפנה מן העיר במהירות הבזק, וצבא פטלורה כבש את תחנת הרכבת, מרחק שני קילומטר מן העיר. בהלת אימים ירדה על העיר. אנשים עסקו בהערכות על הצפוי להתרחש למחרת, כשיכבשו הפטלורים את העיר. שמענו ממקורות שונים כי יש בלבם כעס עז על עירנו ונשבעו להיפרע ממנה. ומי השעיר לעזאזל אם לא האוכלוסייה היהודית? חסרי הישע מיהרו להימלט לכל אשר יישאו אותם רגליהם. ברחוב נראה מחזה נורא: בריחה ללא הרף. זקן ונער, אימהות עם ילדים בזרועותיהן. זעקות עד לב השמים. נשמעו קולות במקוטע: אלי הטוב, הושע נא! למה באה עלינו הצרה? למען השם השגיחי על הילדים... גוואלד, יהודים הצילו עצמכם... ועוד מיני טענות מקוטעות נישאו באוויר. זעקות קורעות לב על הטרגדיה הנצחית של העם היהודי, הנענש תכופות על חטאי אחרים. איכרים לוחמים באיכרים, אחים באחים – והיהודים אשמים.

בכל זאת, מרבית התושבים נשארו בעיר. איש לא ישן במשך כל הלילה, רק ביקשו עצה היכן להסתתר. אנשים הכינו לעצמם מקומות מחבוא שאליהם לא יגיעו המרצחים. עם שחר הסתגרו כולם, הסתתרו כל אחד במקומו והמתינו למוות.

בבוקר נכנסו צבאות פטלורה לעיר ללא סדר, רובים בידיהם, מוכנים להתחיל במלאכה. מיד ניתצו דלתות וחלונות בקתות הרובים ופתחו בביזה כחיות פרא. ניתצו גם את דלתות החנויות ונשאו מהן הכול. צצו המוני איכרים ואיכרות ובידיהם כלים ריקים, הפטלורים חילקו להם בעונג נכסים ורכוש יהודי. העיר הציגה עצמה במחזה נורא: נפש חיה לא נראתה ברחובות. היהודים הסתתרו במרתפים ובעליות גג, חנויות ובתים היו פרוצים, ברחובות התגלגלו סחורות ומלבושים. אותה שבת רוקנו מרבית הבתים והחנויות. שני יהודים זקנים, חפים מפשע, נרצחו בידי הפטלורים באכזריות. יום זה לא יישכח לעולם. ניתן לשער את מצבנו בעודנו רובצים במרתפים ובעליות גג ובמקומות מחבוא אחרים. נוכחות ברחוב הייתה כרוכה בסכנת מוות; שהות במרתפים בחוסר אונים, גם היא הייתה רעה, נשמותינו פרפרנו: הנה הם הולכים, הנה הם באים!

הפוגרום לא תם ביום ההוא. הוא נמשך 14 יום ברציפות. סבלנו ייסורי נפש וגוף שאין לתארם כלל. עשר פעמים ביום שוטטו בין הבתים חבורות שונות, שמא ימצאו עוד משהו. למחרת בואם, ביום ראשון 19 בינואר, בא הפולקובניק [אל"מ] שלהם. הוא כינס את האיכרים בבית המועצה ואמר כי אל להם לחשוש, לא יאונה להם רע. ידוע לו כי בכל אשמים היהודים ובהם ינקמו. "רשאים אתם לעשות הכול – אמר להם – ואת היהודים יש להעניש על כך, משום שהם האשמים". משנודע על נוכחות הפולקובניק בעיר התקבצו כמה בעלי-בתים, במסירות נפש יצאו ממחבואיהם, והלכו אל בית המועצה. לא הניחו להם להיכנס פנימה, אך כשיצא הפולקובניק, נפלו לרגליו והתחננו שישליט מעט סדר בעיר. תחילה כלל לא רצה לדבר עמם, לאחר מכן אמר: "מה אתם רוצים, הם צעירים, יתהוללו להם קצת". 14 יום ברציפות נמשך סיוט הפוגרום. משעה ארבע לפנות ערב עד שמונה בבוקר, 16 שעות ביממה. מסוגרים מכל עבר, ערים, לא הרשינו לעצמנו לישון קצת, עמדנו סמוך לדלת מקשיבים לכל רחש, שמא בא מישהו. שבועיים גרועים ואיומים ביותר, שעלו בחיי מאות בני אדם שמתו ברעב ובמצוקה.

פרק 6: המשלחת

ביום שישי בערב, עם כיבוש תחנת הרכבת בידי הפטלורים, נאספו בבית הרב אנשים רבים על מנת לטכס עצה. ידענו ממקורות שונים כי בלב הפטלורים שמורה שנהא עזה לעיר והכריזו שייפרעו ממנה, וממי ייפרעו אם לא מן היהודים? הבנו זאת וחיפשנו מוצא. לילה תמים חשבו והתלבטו, לבסוף הוחלט לשגר משלחת עם לחם ומלח, עוד קודם שייכנסו לעיר, ולהבדיל להם את האמת, שאנו היהודים לא מעורבים ולא קשורים לאיש, ואנו מברכים על בואם. איש לא התאוה להשתתף במשלחת, אך נמצאו מי שגמרו אומר להשליך את נפשם מנגד למען הצלת העיר. התגבשה משלחת נציגים מנכבדי העיר: שני הרבנים, הקטרוקסה [זקן העדה] היהודי, מנהל בית הספר "תרבות" ובעלי-בתים נוספים, שנים עשר איש, וקודם שהאיר היום יצאו אל התחנה לקבל את פניהם.

בבואם לפאתי העיר, כבר ניצב שם משמר של פטלורים וחסם את דרכם. "מי אתם?" שאל המפקד בחומרה. "אנחנו משלחת מטעם האוכלוסייה היהודית, לקבל את פניכם" השיב חבר המשלחת. "אהה, מכירים אתכם!" – הצטעקו – מכירים אתכם! אתמול קיבלתם את פנינו בחותחים וקליעים, עכשיו אתם באים כביכול בלחם ומלח?" לא הועילו טענות ומענות. "בוא!" – נשמעה קריאה, אגב כך כיבדו אותם במכות הגונות ובנאצות גסות. בבואם אל הגשר שבין העיר והתחנה, נהרו מולם מן התחנה גייסות פרועים אל תוך העיר. "אהה! אתם מובילים ודאי בולשביקים! מה אתם מתנהלים אתם, הסירו את ראשיהם והשליכו אותם לנהר! – התלוצצו – אנחנו נראה להם?" בינתיים בדקו בכליהם ולקחו מהם הכול. אלה המשיכו למשמרתם וחבורה חדשה של פורעים הובילה אותם לתחנה.

אלה היו ממש רוצחים, התעללו בחברי המשלחת בעינויים נוראים: הורו להם לרוץ והכו אותם בשל כך; הורו להם לעמוד והכו אותם גם על כך. לפתע העמידו אותם בשורות והכו כדי שירוצו, הם רצו והרוצחים בעקבותיהם מכים אותם עד בואם רצוצים וכואבים לתחנה. שם החלה האכזריות האמתית: במתחם הרכבת התהוו משני הצדדים שדרות של פטלורים ורובים ביניהם. המשלחת הועברה בנתיב צר ביניהם. הם יצאו מגדרם משמחה: "אהה, נתפסו בולשביקים! יהודים בעלי זקנים לבנים!" – הצטווחו וכל אחד כיבד את המשלחת העוברת,

בכל דרך: ברובה, ברגליים, בידיים. הסטרוסטה היהודי חטף בעיטה בבטנו ומת כעבור זמן-מה. לאחר מכן הוציאו אותם ממתחם הרכבת, מעברו השני, לעשות בהם שפטים ללא משפט (לינץ').

התקבצו שם אלפי פטלורים במעגל גדול סביב חברי המשלחת, לשפוט אותם בו במקום. עמדו עם רובים וחרבות וטענו שחייבים לקרוע אותם לגזרים לאלתר; הם הרי נלחמו בהם ארבעה ימים והסבו להם אבדות כבדות. משל הייתה ליחודים החפים מפשע נגיעה כלשהי למלחמותיהם ולאבדותיהם. חברי המשלחת היו אדישים לסובב אותם לאחר המכות והעינויים האכזריים. הפטלורים קראו לקצין, לשמוע את דעתו, והוא חקר אותם לזהותם ולמעשיהם במקום. הם סיפרו לו הכול והוא השיב בבזז: "אהה, משלחת". המילים נאמרו בנעימה של: "עשו בהם כרצונכם". ושוב עיניו, ושוב מכות. לבסוף התערב קצין אחר: "הם הרי לא יימלטו מידיכם, מוטב נאסור אותם, הפולקובניק כבר יחליט על גורלם. וכי אצה לנו הדרך? למה לגרום להם את תענוג המיתה המהירה, מוטב לענותם עוד קצת, ואז לחסלם". עצת הקצין נשאה חן. תחת משמר כבד הכניסו אותם לקרון מזוהם. מדוכאים ורצועים הושלכו לקרון והחלו לחוש בכאבים הנוראים. במשך כל היום ראו מרחוק שנושאים שקים מלאי ביזה מן העיר. הם תיארו לעצמם מה מתרחש בעיר וייסוריהם גברו.

בעיר לא ידעו מה אירע למשלחת. תיארונו לעצמנו שקרה משהו. במוצאי שבת עלה בידי בתו של אחד מחברי המשלחת להגיע אליהם בסיוע קשרים, ולהביא להם דבר מאכל. השלכנו את יהבנו על הפולקובניק שצפוי היה לבוא ביום ראשון. הערכנו שהאיש ודאי אינטליגנטי וישחרר את החפים מפשע או לפחות ינהל חקירה הוגנת. התאכזבנו מרה. הוא בא ביום ראשון העירה ונשא בפני האיכרים נאום רווי שנאה וזעם כלפי היהודים. יהודים אחדים הסתכנו, הצליחו לבוא לפניו ולבקשו לשחרר את אנשי המשלחת החפים מפשע. הוא סירב לדבר עמם אך לבסוף ציווה על כל היהודים לבוא למחרת, יום שני, לבית הכנסת, הוא יישא שם נאום. אף שידענו מה התרחש בערים ובעיירות שונות – שכינסו את היהודים, הציחו עליהם את בית הכנסת ולא הניחו להם להימלט, או הציבו מכוונות ירייה וירו בכולם – התכנסו ביום שני מרבית אנשי העיר בבית הכנסת, החליטו למסור נפשם על קידוש השם ובלבד שיוכלו אולי להציל את המשלחת. היהודים עמדו ללא פחד, מוכנים למסור את נשמותיהם לאל.

הפולקובניק בא בלוויית שני קוזקים שנשאו בדיהם פצצות כבדות ונשא נאום בזו הלשון:

"יהודים! מה יש לכם כלפינו? למה לא תניחו לנו? רע לכם אצלנו? אם רע לכם לכו לפלשתינה. את המשלחת שלכם לא אשחרר עד אשר תשיבו לי 22 קוזקים ששביתם אתם ובולשביקים אחרים. ואם תרהיבו לזמן שוב את הבולשביקים שלכם, דעו, כי אם שוב יפתחו בהתקפה, אחפוך את העיר על פיה. שמעתם את אשר עשיתי בערים ברדיטשב, ז'יטומיר, אוברון' ובמקומות אחרים? אעשה זאת גם אצלכם".

במילים אלה סיים. הוציאו את ספרי התורה וכולם נשבעו עליהם שאינם מעורבים. ללא הועיל, הוא בשלן, יחזירו לו את הקוזקים שלו, ויצא מבית הכנסת. רצו בעקבותיו, נפלו לרגליו בתחינה לשחרר את המשלחת, הוא השיב באקדח.

מה רבה הייתה תדהמתנו כשלמחרת, יום שלישי בבוקר, 21 בינואר 1919, שמענו לפתע יריות עזות. הבנו מיד, הבולשביקים המקומיים תוקפים. לא חלפה שעה אחת והחבורה המקומית פרצה לעיר והחלה להילחם עם הפטליורים שנמלטו לתחנה. במשך כל היום התנהל קרב תותחים כבד. מרבית תושבי העיר, שחששו מדברי הפולקובניק, נטלו בבהלה שק על גבם ויצאו לגלות. במשך כל הלילה לא ידענו מי בעיר. עמדנו ערים מאחורי חלונות מחופים (על אף האפלה שבבית) והקשבנו בלבבות הולמים שמא הם באים. בבוקר שוב ראינו את כנופיות הפטליורים שהמשיכו בהגנה: במשנה מרץ בזזו מה שמצאו. יותר מכל הדאיגה אותנו המשלחת, מי יודע לאן נעלמו חבריה? מאוחר יותר נודע לנו שהוציאו אותם מן הקרונות עם תחילה הקרב והובילו בכיוון לא ידוע. אותה שעה היו שם אצלם שבע נשים שהורשו להביא מזון לבעליהן. היו עם המשלחת גם ארבעה צעירים יהודים שנתפסו בשבת. עינו אותם עינויים קשים וכשאבדה הכרתם השליכו אותם לקרון המשלחת, ואת כולם הוביל משמר כבד, ברגל, לכיוון ס' [סארני?] כפי שהתברר בדיעבד.

זה היה נורא. מכל עבר נפל על ראשיהם גשם של רימונים וכדורים. לא מובן איך לא נהרגו כולם. המשמר הוביל אותם במכוון על פסי הרכבת שהאויב צלף לעברם. רק כאשר נהרג אחד החיילים סרו מעט הצדה. שרר כפור, כ-20 מעלות [מתחת לאפס], נוסף לכך בוססו בשלג עמוק

שהגיע למותניהם, הובילו אותם כעשרה קילומטר ועמדו מלכת. הכפריים פוצצו גשרון גם בצד זה. הפטלורים היו מכותרים. עמד שם קרון מלא צבא שנלחם באיכרים. הפטלורים הפרועים ראו את חברי המשלחת ורצו לירות בהם, לאחר מאמצים ותחינות, לא ירו. במשך ארבע שעות עמדו בכפור. בשמונה בערב הניחו להם להיכנס לקרון סוסים מזוהם וקר. הם נסעו עד לתחנת ביניים, שם עלו קצינים ובישרו להם כי כעבור שעתיים יירו בהם. אנשי המשלחת מזמן אמרו נואש לחייהם, אך עתה נוספו שבע נשים שלא אבו להיפרד מן החיים.

בשעה אחת עשרה בלילה המשיך הקרון בדרכו לס'. שם נעצר בצד, בלב השדה. בלילה נכנסו לפתע לקרון שלושה תלוינים. המראה היה מבעית: הם היו חמושים מכף רגל עד ראש במיני נשק וסכינים. מוכנים לגשת למלאכה. ביקשו תואנה, ולו הקטנה ביותר, להתנפל עליהם ולסיים את חייהם. לאנשים אבדה התקווה להישאר בחיים. אך המשמר שצפה בסבל הלא-אנושי שחוו היהודים החפים מפשע במשך הימים, בראותו את התלוינים משחזים סכינים ומוכנים לגשת למלאכה – התעורר בהם לפתע זיק של אנושיות, וכהרף עין ציוו על התלוינים לסגת. התלוינים כמובן סירבו לצאת, החל מאבק בין אחים, בין אותן חיות עצמן, שבאחת מהן התעורר רגש אנושי, והאנושי ניצח. לאחר מאבק קצר נאלצו התלוינים לעזוב את הקרון מחשש לחייהם. 22 אנשים נשמו קצת לרווחה: בנס ניצלו בינתיים ממיתה משונה ודאית.

עם שחר הורה המשמר לכולם לצאת, החלו להוביל אותם. לאן, לא ידעו עדיין. הם הרכינו ראש בפני הגורל הלא-ידוע. הביאו אותם אל מפקד תחנת ס', הוא אסר אותם עד לחקירה. בעיר ס' נודע הדבר מיד, לרבים מחברי המשלחת היו שם בני משפחה קרובים, בדרכים שונות השתדלו לסייע להם. בסופו של דבר שילמו למפקד סכום עצום, כמה עשרות אלפי רובל, ולאחר מאמץ ויגיעה רבה, הבריתו את המשלחת. בזה לא תם העניין. המפקד נאסר על שהניח להם לחמוק מידי ונידון למוות. חברי המשלחת נדדו זמן רב עד שנתאפשר שובם הביתה.

פרק 7: חסרי בית

לאחר שבועות אחדים של מעשי אכזריות שוב נאלצו הפטלורים לעזוב את עירנו. יום אחד תקפו הבולשביקים לפתע את העיר בעצמה. הם קרבו אליה והמערכה התנהלה בעיר עצמה. לאחר קרב קצר נאלצו

הפטליורים לסגת. הפעם באו הבולשביקים שלנו בלוויית מחלקות של צבא רוסי סדיר, פרשים ורגלים מסיביר. הם השליטו בעיר סדר בנוסח הבולשביקי לפרסיו; ניסו גם לכונן קומסומוול (ארגון נוער קומוניסטי) ולמשוך אותם לשורות הצבא, הדבר לא צלח. פגישות וכנסים לא חסרו, אך הרעב לעומת זאת גבר. קשה היה להשיג פת לחם. הבולשביקים ריכזו כוחות גדולים, ביצעו אופנסיבה גדולה על הפטליורים ורדפו אותם עד מעבר לרובנה.

במהרה התהפך הגלגל: הפטליורים ששלטו ברחבי אוקראינה, עשו גיוס גדול ובכוחות מתוגברים הדפו את הבולשביקים. אלה נסוגו במהירות הבזק, תוך יומיים, עד לתחנה של ס' [סארני?]. המלחמה שוב עמדה סביב עירנו. בעיר שוב שררה בהלת אימים. למודים לקחי הפעם הקודמת, ומתוך הבנה שעלולה להיות פעם שנייה, אולי אף גרועה יותר, לא היה עוד כוח ורצון להישאר בעיר ולפרפר מפחד על חיינו. ביום בו החלו הבולשביקים להתפנות מן העיר, ביום שני, שבועיים לפני פורים תרע"ט, החליטו אנשי העיר לעזוב וללכת לאשר יישאום רגליהם. תחילה לא הניחו הבולשביקים לצאת, הציבו משמר מיוחד מכל עבר ואיש לא יכול לצאת. "אם אינכם רוצים להישאר עם האויב משום שאתם נאמנים לנו – טענו – הישארו עמנו עד לרגע האחרון ונתגונן כנגדו יחד". לאחר מאמצים רבים, ומשום שרבים מן המפקדים היו מקומיים, והשיח עמם היה גלוי, הרשו לנו להימלט.

האביב עמד אז בפתח. השמש הפיצה קרני זהב על פני העיר וחיממה בנועים. כשיצאנו מן העיר ירד הערב. השמש החלה שוקעת והציתה את השמים התכולים בלשונות אש אדומות. השמים נראו מפוארים במעיל ארגמן שגווניו מכשפים. היה חשק לעמוד קצת ולבחון את האידיליה, אך ראשו של מי היה נתון לזה? במבט חטוף כלפי מטה נראו עגלות נגררות לאטן ועליהן כלי מיטה וחפצי בית אחרים. בעקבותיהן השתרכו שורות ארוכות של הולכי רגל: יהודים קודרים, זקנים וטף, מראה הגלות היהודית, ליתר דיוק, גלות יהודית בתוך גלות. הלב דאב באימה. מעיני היהודים ניבטה זעקת כאב גדולה: מדוע? מדוע מעיזים בנו כבצאן והכול ניתן על ראשינו? לא די בגלות הישנה? שוב עלינו לנדוד ממקום למקום? האם גרועים אנו מחיות ועופות? להם יש קן. השמים העלימו אט-אט את הגוונים המכשפים, פשטו את מעיל הארגמן והתכסו עלטה, כשוחפים לרגשותינו. כוכבים אחדים האירו את דרכנו כאומרים: יהודים יקרים, אל תזאגו, עוד יבוא היום!

ובינתיים הגענו לכפר, מצאנו שם יהודי יחיד לנוח אצלו. הוא קיבל פנינו בידדות רבה, השתתף בצערנו, אך לא היה בידו להציע לאנשים הרבים אלא פיסת רצפה. כאבלים, מיותמים ונגדים השתרענו כל אחד על רצועת המקום הצדה ומיררנו בבכי, כשם שבכו אבותינו על נהרות בבל. עתה חשנו טעמו האמתי של בית משלנו, ארץ אבות! אחרים, הלכו באותו ערב לעיירה הסמוכה ו' [ויסוצק?], השאר הלכו בבוקר. העיירה ו' קיבלה אותנו בסבר פנים יפות, הקימו ועד, דאגו לנו למגורים, חילקו מזון. ביום חמישי בבוקר באו לשם הבולשביקים הנסוגים וביום שישי הלכו משם. בערב בא שליח מיוחד מן העיר שלנו עם הבשורה: הפטלירים בעיר והכול עבר בשלום. פטלירה גייס יהודים והציב אותם ראשונים בחזית, לעירנו נכנסו יהודים רבים שמנעו מעשי אלימות. הנותרים בעיר, כמה עשרות משפחות, לא ישנו כל הלילה של יום חמישי. מכותרים מכל עבר, המתינו באימה לבאות. כשבאו החיילים היהודים לעיר עם שחר, ניצבו בשוק המוני איכרים ואיכרות מוכנים והחלו מראים לחיילים היכן גרים עשירים, היכן נותרה עוד סחורה.

החיילים היהודים הראו את נחת זרועם לפורעים אלה והפיצו אותם, לאחר מכן הקישו בדלתות, איש לא ענה. רבים הסתתרו במרתפים. כשנודע ליהודים הנשארים, הכניסו אותם לבתים ושמחו בהם. הידיעה שימחה גם אותנו במקום שהותנו. לפחות הרף עין של קרן אור. במוצאי שבת באו הפטלירים גם לו' והחלו להשתולל, רדפו במיוחד אותנו, חסרי הבית. "אהה – צעקו – ברחתם מאתנו? אתם בולשביקים!" ארגנו מצוד אחרינו ברחובות ובבתים, הכו מכות רצח ואסרו כל מי שתפסו. נאלצנו להסתתר ימים אחדים, לא חסרו צרות. נס הוא שלא מתנו מן הפחד בלבד. במאמצים ובקשיים רבים שבנו הביתה. הדרכים כולן היו מלאות בהם, ויהודי שנחפס נשקפה סכנה לחייו. בעיר לא היה טוב במיוחד: החיילים היהודים המשיכו בדרכם. בא מפקד עם פקידים אחדים, אנשים רעים מאוד. מדי יום ביצעו מאסרים חדשים. אסרו את הרב ונכבדים אחרים. נאמר למפקד שאם יאסור יהודים יוכל לסחוט ממון רב. לפתע עלה בדעתו לערוך ביקורת בבית הכנסת הגדול בתואנה שמוסטרות שם פצצות. לאחר מכן ביקש להציתו, בנס ניצל בית הכנסת משרפה. חיינו בפחד עד לאחר פסח וחלק מן הקץ. חיינו אדישים לכל, סברנו שכך צריך להיות ובלבד שיינחו לנו לחיות.

פרק 8: רעב ומוות

כתוצאה מן הצרות וממה שעבר עלינו, מן הפחד והייאוש, מכך שבמשך כל הזמן לא פשט איש את בגדיו בלילה – פשטה מגפה איומה בעיר, טיפוס הבהרות. לא היה כמעט בית שלא חלו בו, בבתים רבים חזרה על עצמה המחלה מספר פעמים. המוות הנורא פרש כנפיו על העיר ונטל קרבנות מדי יום, עשרות צעירים עברו מן העולם, מאות נאבקו במוות ונדיר שיצאו ממנו שלמים. במשך הקיץ קטל טיפוס הבהרות למעלה ממאה איש מן האוכלוסייה היהודית.

במקרים רבים היה הרעב אף גרוע מן הטיפוס. עניים רבים העדיפו ליפול חרש בזרועות מלאך המוות מאשר לחוות את מצוקות הרעב. מרבית תושבי העיר לא ראו לחם בעיניהם באותם ימים. אכלו מאפי כוספה או אגוזי אלון ומזון בהמות אחר; מי שהשיג מעט קמח לבלול במזון זה, היה מאושר. למאושר באדם נחשב זה שהיה לו לחם לשובע. כלל לא דובר בלחם טהור, האידאל היה לחם סובין מעורב מיני פסולת: שעועית, קש, ועתים אבני חצץ וחוכית. הרעב והאכילה הלא-סדירה השפיעו על הגוף, התפשטות המגפות גברה. מרבית התושבים התפזרו בכפרים, השתחוו וכרעו ברך לפני האכירים, שייתנו להם פרוסת לחם. עשו למענם כל עבודה מפרכת. בעלי המלאכה והרוכלים פשטו בכפרים והלכו מבית לבית, אל כל איכר, שמא נחוץ לו לתקן או לקנות משהו, עשו הכול למענם ובלבד שיקבלו מהם מעט דגן. שכחו כל דבר אחר, פעילות רוחנית תרבותית. המאבק על פת לחם עמד בראש מעייניהם. בעלי אמצעים, מעמד העשירים, מכרו את מלבושיהם היקרים ותכשיטיהם למען המזון. התקיים בנו הפסוק: "נתנו מחמדיהם באכל, להשיב נפשם".

פרק 9: הפולנים באים

בימים הראשונים של מאי 1919 ניתן להבחין שאדמת הפטלירים מצטמקת ובמהרה יתמוטטו. לא היה לחם קשר עם המרכז, איש הישר בעיניו עשה, הכול נשא אופי של מחלקות פרטיזנים. במהרה הבחנו שהם מפנים אט-אט את העיר. התהלכו שמועות שונות, לא ידענו מה מידת האמת בהן. שמועה אחת חזרה על עצמה ונתאמתה: הפולנים בדרכם לכאן. שמענו עוד קודם, כי פרקו את הגרמנים מנשקם והקימו

רפובליקה פולנית, אך לא התקדמו מעבר לעיר קובל, עתה אמרו שהם תוקפים את האזור שלנו.

השתרר אי-שקט. היו אופטימיסטים ופסימיסטים. האופטימיסטים אמרו שאם יבואו הפולנים יהיה טוב משום שיש להם צבא סדיר מאורגן והכול יהיה כשורה; הפסימיסטים אמרו ההיפך מזה: הפולנים כועסים על העיר משום שהאיכרים הרגו את הגרפים ואת פקידי האחוזה, פולנים כולם, וללא ספק ינקמו, ובמי נוקמים אם לא ביהודים? טיעוני הפסימיסטים מצאו אוזן קשבת, המצב היה כזה שהחיים עצמם היו גוש של פסימיות. נוסף לכך חילופי השלטון, זה יוצא זה בא, היטבנו לדעת את טעמם וחשנו אותם על גבנו. ובינתיים התפנו הפטליודים תוך מעשי אלימות קטנים. העיר נותרה ללא שלטון. האימה הייתה עצומה, לא ידענו מה צפוי לנו. שלושה ימים נמשך הדבר, ביום הרביעי עם שחר, נכנסה לעיר, ללא המולה או יריות, מחלקה של צבא פולני בפקודו של מיוז קראוונטש-לוינסקי, ברחובות האחוריים לא ידעו על כך במשך שעות. המיוז היה אדם הגון מאוד, ליברל, ושמר בקפידה מפני מהומות. חסרו להם סוכר וטבק, נכנסו לכל בית ומי שהיה ברשותו, נתן ברצון. חלפו ימים אחדים ומחלקות חדשות נוספו, בהן נמצאו כאלה שלא היו ידידותיים כלפי היהודים, עם זאת שרר שקט יחסי, האופטימיסטים חגגו את ניצחונם, האמנו שנוכל לנוח מעט לאחר תקופה של צרות מתמשכות וייסורים.

פרק 10: יוצאים ונכנסים

כנראה לא מלאה עוד סאת ייסורינו. לא חלפו שבועיים מאז באו הפולנים, ושמענו כי הבולשביקים שוב מתקדמים. הפולנים היו מוכנים לכל מקרה. במהרה הגיעו הבולשביקים לתחנת הרכבת המקומית וירו אל העיר. הפולנים עזבו את העיר מיד, והבולשביקים נכנסו. היו אלה אנשי התבונה שלנו שהסתחרו ביערות והתגעגעו כנראה הביתה. הם הקימו קבוצת פרטיזנים וחדרו לעיר. כעבור ימים אחדים באו לעזרתם מחלקות נוספות והם החלו להנהיג את סדריהם: ראשית, אם יהיה עליהם לעזוב חייבים הצעירים ללכת אתם, לפיכך עליהם להצטרף לצבא האדום; שנית, החלו מיד בהחרמות, בכל מקום שעוד נותרו סחורה כלשהי או מזון, לקחו. הם היו גרועים מבולשביקים אחרים, בהיותם מקומיים הכירו את כולם ולחלקם היו חשבונות עם רבים.

בעיר גברו הרעב והמחלות, אנשים נפלו ברחובות. הבולשביקים עצמם לא חשו בטוחים, היו שמועות על כוחות חדשים שהפולנים גייסו ועל התקפה קרובה. שרר הלך רוח קנוט, הבולשביקים כעסו שהאוכלוסייה אינה מצטרפת לצבא האדום, העיר כעסה עליהם על האימה שהם מטילים. התרחש בעיר מקרה מחריד שהפיל מורא על כולם: אחד הבולשביקים התקוטט עם יהודי בגלל חפיסת סיגריות שזה סירב לתת לו בחינם, והלך ממנו כעוס. בדרכו, נמלך בדעתו, מדוע זה ישתוק ליהודי המצורע? מיהר לשוב, להיפרע ממנו, לא זיהה את ביתו אלא בית לפניו. שם ישב בחוץ, על מרפסת הכניסה, יהודי זקן, אהוב על בני העיר בהיותו אדם שקט והגון. הבולשביק טעה וחשב כי זה היהודי האחר, הולך אותו אל הקיר וירה בו. היהודי נאבק במוות ימים אחדים ומת. הרוצח התהלך חופשי, חששו להזכיר את הדבר ולו במילה.

בראשית יולי 1919 עשו הבולשביקים אספה והחליטו שאם יהודים בני 18-30 לא יתגייסו עד למחרת לצבאם, יוציאו עשרה יהודים ויירו בהם, ואז יבואו האחרים בריצה. הבנו שלא יקשה עליהם לממש דבר, ובעיר פרצה בהלה גדולה. לפנות ערב נשמעו רירות עזות מקצה העיר ונדע כי הפולנים עומדים בפאתי העיר. הבולשביקים נסו על נפשם כל עוד רוחם בם. כעבור שעה היו הפולנים בעיר. חשבנו שיהיה זה צבא כמו בפעם הראשונה, טעינו. העלילו עלינו שאנחנו מסייעים לבולשביקים ובפעם הקודמת הכנסנו אותם לעיר. לא הועילו טיעוינו, שאדרבה, הבולשביקים גורמים לנו צרות גדולות. הטילו על העיר כופר גדול – מאה אלף רובל, סכום שבשום אופן לא היה ביד העיר לשלמו. הם הציבו מכוונות ירייה מכוונות אל העיר ואיימו שאם עד שעה מסוימת לא יומצא הכסף, יחפכו את העיר על פיה. התחננו לקטנת הנטל הכבד, ללא הועיל. הם אפילו פתחו באש כדי להפחיד. נאלצנו למכור הכול ולמסור להם. מאז לא שרר עוד שקט. סבלנו חרש ושתקנו.

פרק 11: המצור

בשבת, 26 ביולי 1919, התעופפו לפתע פצצות אל תוך העיר. התברר שהבולשביקים באו בקרון משוריין לתחנת הרכבת והפגיזו את העיר. ביום ראשון שוב הפגיזו, הפעם ביתר עצמה. בתים רבים התמוטטו וילד אחד נפצע. האוכלוסייה רצה מבוהלת להסתתר במרתפים. בבתיים התנפצו השמשות, כמה בתים נהרסו עד היסוד. הפולנים לא הגיבו תחילה, אך כעבור ימים אחדים, משלא פסקו ההפגזות, הביאו תותחים

והשיבו אש. זה נמשך שבועות אחדים. ההפגזות פסקו ונפתח קרב רשמי. הפולנים בעיר, מצדו האחד של הנהר הורין, הזורם סמוך לעיר, והבולשביקים מעברו השני. נקל לשער את מצבנו, נתונים בין הפטיש ובין הסדן: הפצצות והכדורים כוונו תמיד לעבר העיר. היו לנו קרבנות ירי אחדים. הפולנים גם הם לא חסו עלינו. בעיר שהו מחלקות צבא שונות: הֶלְקֶצִיקים, פוזנצ'יקים והתארגנויות צבא אחרות שעוללו מיני תעלולים. לא היה כמעט יהודי בעיר שלא נגזר זקנו. יהודי אחד בלבד, הסטרוסטה היהודי, קיבל אישור רשמי לשמור את זקנו, הוא זכה בו משום שמילא אחר דרישותיהם כדי שישורר שקט בעיר. הלרצ'יקים גם פרסמו צו כי מי שלא יסיר כובעו בפניהם יחויב לשכב על הקרקע ולהשתחוות להם, וכך היה.

חטפו יהודים לעבודה והטילו עבודות פרך שונות, השפילו אותם ולעגו להם. לא חסרנו צרות ואימה. עד 12 בספטמבר 1919 היינו במצור, ואז המשיכו הפולנים הלאה והחיים חזרו אט-אט למסלולם. בעיר נשאר קומיסר עם שוטרים אחדים. בראשית 1920 שוב השתנה המצב. באזור פשטו כנופיות פורעים, כנראה שרידי איכרים מן האזור, אוהדי הבולשביקים שהסתתרו ביערות מפני הממשל הפולני. מד יום הביאו הרוגים חדשים אל העיר. צבא פולני בא לרדוף את הכנופיות והוכרז מצב חירום משום שפשטו שמועות שהפורעים מתכוננים לתקוף את העיר. באותם ימים התרחש אירוע טרגי: שני בחורים נסעו עם סחורה לעיר סמוכה וחיילים פולנים קראו להם מרחוק לעצור, הם כנראה לא שמעו או נבהלו ולא עמדו. החיילים הפולנים ירו בהם מיד. כל החורף שרר אי-שקט והעיר חיה בפחד. אין יוצא ואין בא. באביב חלה רגיעה.

פרק 12: מלקות

ביום שלישי בלילה, ב-15 ביוני 1920, באה לפתע מחלקה צבאית. בבוקר פשטו על הבתים בתואנה שמחפשים נשק וחפצים שהם רכוש הממשל. כל חפץ חשוד נלקח. נמצאו כמובן רבים כאלה. אחר הצהריים גבר קצב עבודתם. מעשיהם הפכו חידתיים וחשודים. בעיר פרצה בהלה. החנויות נסגרו אט-אט, חששו לצאת לרחוב. החיילים התפזרו ברחובות ובבתים והחלו להריץ יהודים אל השוק. השכיבו אותם אחד-אחד והצליפו בהם. האחרים נאלצו להתבונן בהלקאות. מי שהרים קול זעקה הולקה בשנית.

החרפה והאימה היו נוראות. סיפרו גם סיפורי מעשיות למיניהם, להגדיל בהלה. הממשל המקומי, השוטרים הספורים והקומיסר, עמדו מרחוק, התבוננו ושתקו. מיהרו אליהם לבקש את התערבותם, הם התעלמו ומיאנו להיענות. לעת ערב הוציאו מאחד הבתים אב ובנו, חלקו את הבן עד אבדן הכרה, האב נחלץ מידיהם בעמל רב. למחרת נסעו והמצב חזר לקדמותו. ככל שניסינו להיוודע מאין ולשם מה באה מחלקת העונשין, לא צלח הדבר. הקומיסר אמר כי אין זו אשמתו, הם נשלחו עם מנדט בידי סמכות בכירה, ולא היה בידו לעשות דבר. במחוז אמרו כי מן הסתם דרש הקומיסר את בואם, ודאי שלח דוח על תסיסה בעיר, לכן שלחו משלחת עונשין. אחרים אמרו, שנשלחו לנקום את דמם של הגרפים הפולנים שהאיכרים רצחו. למען האמת לא ידעו דבר, עשרות יהודים סבלו השפלה וכאב, והמכים לא נענשו.

פרק 13: התוצאות המכאיבות של זה יוצא זה בא

ביום שלישי, 6 ביולי 1920, החלו הפולנים להתפנות לפתע. כל מוסדות הממשל יצאו: צבאיים ואזרחיים ואפילו פרטיים כמו בית החולים העירוני. אפף את העיר אי-שקט. הבנו שהממשל יתחלף אף שלא שמענו דבר על הימצאות בולשביקים בקרבת מקום. ביום חמישי לפנות ערב התפנו כבר כל המוסדות. בין לבין הורו ל-50-60 יהודים ללכת לעבודות שונות. בלילה באה לעיר מחלקת חיילים. מיד פקדו להביא להם חלב, בשר, לחם, ביצים, חמאה ועוד. לא יכלו להשיג אך הפכו עולמות ומילאו את הדרישה. ביום שישי בבוקר פרצו יריות חזקות מתותחים ומכונות ירייה. חשבנו שהבולשביקים בפאתי העיר. התפוצצויות עזות נשמעו מכל עבר, עשן כבד התאבך. סברנו שמציתים את העיר מכל עבר והיינו מוכנים לנוס לכל עבר. בינתיים נודע כי מפגיזים את תחנת הרכבת ואת המוסדות הסמוכים. בצהריים נכנסו לעיר מאות חיילים. כשהבחינו שאין בעיר כוחות ביטחון פתחו במעשי אלימות: פוצצו חנויות, שדדו והכו יהודים. מבעוד מועד הודיעו לקצינים פולנים והם גירשו והפיצו את החיילים.

ושוב הפקרות, מי שהיה רובה בידו נטל מכל אשר רצה. השבח לאל שהניחו לנו לחיות. בשבת בבוקר, 10 ביולי 1920, פורסם צו מטעם המפקד הפולני שבא בערב שבת עם מחלקה צבאית: על האוכלוסייה לצאת לפאתי העיר לחפור שוחות. לא מיהרנו ללכת, מיד נשלחו חיילים שעברו מבית לבית, קיבצו יהודים ושלחו אותם לחפירת

השווחות. בצהריים שוב גררו יהודים לשווחות. לקראת ערב באו שני פרשים עם ההוראה לעזוב את השווחות ולסגת. כולם נמלטו, ובעיר נשארו פרשים אחדים שלקחו מן היהודים כמה חביות זפת; השיגו עגלות מלאות קש והציתו לעת ערב את הגשר הארוך שבין העיר לתחנת הרכבת. הקשר בינינו ובין התחנה נותק. פשטו שמועות שהייתה גם פקודה להצית את העיר, במיוחד מוסדות ממשל. הפחד היה פחד שווא, במוצאי שבת לא היה איש מהם בעיר.

במהלך הימים ראשון-שלישי לא היה שלטון בעיר. חששנו מפני מחלקות פרטיזנים או סתם שודדים שינצלו שעות כושר לפרוץ לעיר. ביום שלישי לפנות ערב הביאו איכרים ידיעה כי בכפר הסמוך מצויים בולשביקים, אך בשל הריסת הגשר אינם יכולים להגיע לעיר. ביום רביעי, 14 ביולי, השיגו סירות ובאו לעיר דרך הנहर. הם באו עירומים, יחפים ורעבים. מיד נאלצנו להשיג למענם לחם ומצרכים אחרים. הם דווקא שילמו, בכסף סובייטי, לא רצו לקחת מהם את הכסף הסובייטי, והם פרסמו צו חמור כי המסרבים ייאסרו לאלתר, נאלצנו לקבל. הפולנים עוד עמדו כנראה אי-שם בפאתי העיר ולמחרת ניתן על העיר גשם של קליעים מתוך קרון משוריין, מכיוון תחנת הרכבת מצד אחד, וירי של חיל רגלים מצד שני. למחרת הגבירו הפולנים את הירי ונכנסו לפרוורים. קליע חדר לבית יהודי, אישה נהרגה ובתה נפצעה, זה קרה בבוקר מוקדם. בשעה עשר תגברו את כוחותיהם ונכנסו העירה. הבולשביקים לא אמרו נואש ולא נסוגו, במשך מספר שעות התנהל קרב בלב העיר.

חרדתנו לא תשוער. התייראנו להישאר בבתים ומיהרנו למרתפים. התקבצו שם צעירים וזקנים. הייאוש היה גדול. לבסוף נאלצו הבולשביקים לוותר והפולנים נשארו בעיר יום תמים. לפנות ערב חששו ועזבו את העיר מרצונם, והבולשביקים שבו והשתלטו עליה. כך התחלף אצלנו השלטון שלוש פעמים ביום אחד: בבוקר בולשביקים, בצהריים פולנים ובערב שוב בולשביקים. נקל לשער את מצבנו בתנאים אלה: תמיד בין הפטיש ובין הסדן וחייבים לקבל הכול באהבה. בהדרגה החלו הבולשביקים להשכיח בעיר את אורחותיהם: פגישות ואספות, הבטיחו הרים וגבעות למצטרפים מרצונם לצבא האדום. במהרה באו מחלקות צבא גדולות מרוסיה שעשו הכנות לקראת הצעידה הנודעת לעבר ורשה. מכאן שלחו אותם הלאה. הם חשו ביטחון, אסרו כניסה ויציאה; החרימו והפקיעו; החלו בהנחת גשרון על

הנחר, גררו אנשים נכבדים לעבודה, ביזו את בעלי "הידיים הלבנות", הבורגנים. בורגני לידם, לא היה גביר גדול, נצלן, אלא סוחרים וסוחרים זעירים שהיו קבצנים גדולים באותם ימים.

אנחנו, שצפינו כבר בממשלים שונים ובתופעות שונות, ראינו את ההבדל בין הפולנים והבולשביקים ביחסם לאוכלוסייה האזרחית. הפולנים: כשהעמדות היו קרובות, עשה כל חייל כראות עיניו, כשהמשיכו הלאה שרר סדר והמצב השתפר; הבולשביקים: בדיוק להפך, כשנכנסו לעיר, במצב של מצור, דווקא אז היה טוב למדי, לא נגעו לרעה והחיים והרכוש היו בטוחים. משהוסר המצור התערער הסדר והמצב הורע. כך היה גם בפעם האחרונה כשצעדו הבולשביקים לעבר ורשה: להחרים, להלאים, לאסור, היו הסיסמה. גם רשמו גברים בני 18-40 והורו להם להתכונן לגיוס לצבא האדום.

פרק 14: כאוס מתמשך

הבולשביקים שלטו אצלנו בסגנונם עד ראש השנה תרפ"א (1920). הם עמדו כבר בפאתי ורשה, כלל לא עלה על דעתם שייאלצו להתפנות במהרה. לפתע הגיעו ידיעות על מפלתם הגדולה בפאתי ורשה ועל נסיגת הצבא. הבולשביקים בעיר ניסו להכחיש. יצא צו שכל המפיץ ידיעות מסוג זה יירה מיד ללא משפט. הייתה בזה תועלת מועטה. ביום שישי, 17 בספטמבר 1920, נודע בכל מקום כי הבולשביקים נסוגים בבהלה והם בפאתי קובל. החרדה בעיר הייתה גדולה.

שוב המתיחות של יוצא-נכנס. הבולשביקים איבדו עשתונות, שרר אצלם כאוס מוחלט. לא היה להם קשר עם המרכז, וזה לא ידע על זה. הקומיסר הצבאי הוציא פקודת גיוס לבני 18-40, מי שלא יתייצב למועד, יירה מיד. העיר נחרדה. לאחר שתזלזלות רבה ותמורת כסף רב הצלחנו לבטל את הגזרה. הם התפנו כעבור ימים אחדים ורק מחלקה קטנה נשארה בכפר סמוך, ומדי יום באו לקחת בעיר את הנחוץ להם. סברנו כי ללא שלטון ייטב לנו, אנו נהיה בעלי הבית.

האימה והחרדה המתמידים מפני כל אווז רובה בידו, בשעה שבעיר לא היה ולו שוטר אחד, נתנו בנו אותותיהם. כנופיות ועריקים מצבאות שונים ניצלו זאת. מדי פעם באו מלאכי חבלה ולקחו את הנותר. ביום שלישי, ערב יום כיפור תרפ"א, 20 בספטמבר 1920, באה לעיר מחלקה

גדולה של חיילים. מי הם לא ידענו. התברר שהיו עריקים מן הצבא הבולשביקי. מיד ניגשו למלאכה: מזון ומשקה, נתנו להם מרצון כל מה שהיה. הם לא הסתפקו בזה, החלו לירות ברחובות, עוררו בחלה, שדדו והכו, הסירו מאנשים בגדים ומגפיים. אם ראו טבעת על אצבעה של עלמה והתקשו להסירה, אחזו באצבע לקטוע אותה! נקל לשער איזה יום כיפור היה לנו. חיוורים ונפחדים עמדנו עוטפי לבן ושפכנו דמעות רותחות בתפילה לבורא עולם שניפטר כבר מן הצרות. כך נוסף לנו עוד כאוס שהגביר אימה וייאוש. ביום כיפור בלילה הציתו הכנופיות את טחנת הקמח ואת תחנת החשמל הסמוכה לנהר, בכניסה לעיר.

בחול המועד סוכות נודע לנו כי הפולנים קרובים ובמוצביהם הקדמיים יש חיילים רוסים שהתאחדו עם הפולנים תחת השם: בלחובצים. נודע גם על פוגרומים נוראים שעושים בלחובצים אלה ביהודים. נחרדנו, אך מה בררה הייתה לנו? חיכינו באימה לעתיד. הם באו בשבת בחול המועד, סיור של שני חיילים פולנים וקצין. מיד דרשו לאסוף תוך שעות אחדות פוד (כ-16 ק"ג) מלח שהיה אז יקר המציאות ולא ניתן להשיגו. הפעלנו כל אמצעי ואפשרות ואספנו כמה פוד מלח, והם נסעו. בשמיני עצרת נכנס הצבא הפולני. הכול עבר בשקט אך חיילים פולנים תפסו יהודים לעבודות שונות.

פרק 15: המיור שהיה טוב אל היהודים

שמחת תורה תרפ"א, ראשית אוקטובר 1920. הפולנים זה עתה נכנסו לעיר, בעיר שרר מצב חירום. בלב עגמומיות רבה והדעת לא נתונה לחגיגות. אצל הרב התכנס חוג מקורבים קטן, כעשרה במספר, ישבו ושוחחו בנחת, הזכירו ימי עבר כשהשמחה שרתה בלבבות בשמחת תורה. שכחו קצת את הגלות המרה, התמלאו מרץ ושאוו אורך רוח להמשיך את המאבק בגורל המר. לפתע נשמעה נקישה קלה בדלת. הנוכחים נבהלו מעט אך התעשתו: "בבקשה להיכנס".

הדלת נפתחה, נכנס קצין פולני. קד בנימוס ושאל אם אפשר לדבר מילים אחדות עם הרב. הוא נכנס עמו לחדר נפרד. קרן אור של שמחה ותקווה חלפה בכולם. איש הצבא שוחח עם הרב זמן-מה, ואז יצאו, והרב דיווח כי זה המיור שמונה למפקד האזור. הוא בא אל הרב לקשור קשר עם האוכלוסייה היהודית. אליו עליהם לפנות בכל הנחוץ, ולו תהיה כתובת לפנות אליה בנחוץ לו, ולא יהיה עליו לשלוח חיילים

לבתיים. הוא הבטיח גם, כאשר תחול רגיעה כלשהי, כי ינסה לשפר את המצב הכלכלי בעיר וייתן אישורי כניסה-יציאה כדי להרגיע את הרעב. הרב מינה מיד אדם אליו יוכל לפנות בכל צורך והודה לו בלבביות בשם האוכלוסייה. המיור נפרד מכולם והלך.

האוכלוסייה שמחה בבשורה. המיור עמד בהבטחתו. פנו אליו בכל דבר פעוט והוא עשה כל אשר לאל ידו. הוא היה אהוב על האנשים, קראו לו "המיור" והביעו הכרת תודה בכל הזדמנות. כשהצבא התקדם וחלה רגיעה, העניק המיור אישורי כניסה-יציאה לסחורות, והעיר התעוררה מעט לתחייה. השירות וההישג הגדול ביותר לטובת העיר היה בעניין הבלחובצים. זוללי אדם אלה התפרשו באזור והשתוללו. חיי יהודים רבים נגדעו בידיהם הרצחניות. הם ביקשו לפרוץ גם לעיר שלנו, אך המיור בשום אופן לא התיר את כניסתם, כקיר ברזל הגן עלינו. ביזמתנו ובהשתדלותנו סייע גם לעיירות אחרות, כפי שאדווח בפרק הבא. במהרה נקרא המיור למשרה במשרד המלחמה. באמצעות הרב שיגר ליהודים מכתב תודה חם על עזרתם הרבה. העיר נפרדה ממנו בחמימות רבה. לאות תודה העניקו לו תיבת כסף עם הקדשה.

פרק 16: הבלחובצים

ביום רביעי, 6 באוקטובר 1920, הגיעו ידיעות על התפרשות בלחובצים [נאמני הגנרל בולק בלחוביץ] באזור ועל מעשי טבח איומים ביהודים. נחרדנו מאוד ומיהרנו אל המיור לבקש הצלה. הוא הבטיח כי בשום אופן לא יניח להם להיכנס לעיר. ביום חמישי בא שליח מיוחד מן העיירה הסמוכה הורודניה ודיווח על כניסת בלחובצים לעיירתם. תחילה בזזו את העיירה ועתה הם משליכים פצצות כדי לחסל אותה. יש הרוגים רבים ופצועים. אין שם כל שלטון, לכן שלחו אלינו לבקש רחמים, שנשתדל אצל הממשל הפולני לשלוח להם סיוע. טיכסנו עצה והלכנו אל המיור לבקשו שיעשה למען אחינו האומללים. הוא הבטיח לעשות את אשר לאל ידו, והוסיף שהוא מסופק אם יוכל לעזור משום שאותה עיירה אינה בתחום שלטונו ואין לו השפעה בה, אך ישלח מכתב למטה הדיוויזיה ויבקש מהם לפעול.

רוכלים יהודים בכפרים הסמוכים נתקלו בחבורת בלחובצים. הסירו מהם את מגפיהם, כל עוד רוחם בם נמלטו ממוות. אף שהמיור הבטיח, רבה הייתה חרדתנו שמא יפרצו לכאן בלחובצים. שבת, 10 באוקטובר,

בא לעיר גנרל עם פמליה שלמה לסקור את הצבא במחוז. באו יהודים מן העיירה הסמוכה ויסוצק וסיפרו כי בלחובצים פורעים בעיירתם כבר יומיים. תחילה בזזו הכול והלילה התנפלו על הבתים, הרגו, פצעו ואנסו. עכשיו הם סובבים בעיר ויורים. משלחת מיהרה אל המיור ואל הגנרל. הגנרל סיפר כי המיור הודיע לו על תוכן המכתב שנתקבל, אין הם יכולים לשלוח לשם צבא, המקום שייך למחוז פינסק; לעיירה השנייה, ויסוצק, ישלח צבא לגרש את הבלחובצים.

זעמם של הבלחובצים גבר בשל כך. הם כיתרו את העיר והשליכו פצצות. מי שנתקלו בו הכו בחרבותיהם. שני צעירים הצליחו להימלט כל עוד רוחם בם וסיפרו שהחיילים הפולנים הספורים מסתובבים בלי יכולת לפעול ולהועיל. מעשי הרצח גברו. הרוגים ופצועים מוטלים ברחובות. שוב מיהרנו אל המיור, הוא שוב שלח צבא, במאמץ רב הצליח לשכך את מעשי הרצח הנוראים.

כעבור ימים אחדים נכנסו לפתע לעיר הבלחובצים במדים הרוסיים. נקל היה לזהות בהם את הרוצח האמתי. תחילה נסעו אל המיור, לאחר מכן הלכו והשתכנו אצל יהודי. מיד פקדו להכין להם סעודת ערב מן המיטב: עופות, אווזים, ומשקאות למיניהם, אם יחסר דבר, יראו את נחת זרועם. בשעת הסעודה קראו לבעל הבית וסיפרו לו בנחת, שבאו לבחון דירות בעיר משום שבעוד ימים אחדים יבואו שלושת הגדודים שלהם. הידיעה פשטה מיד והפילה אימת מוות. הם התלוצצו ואמרו לבעל הבית שיכול הוא לפדות את ראשו ב-20 אלף רובל, הם ייתנו לו אישור כתוב וחתום, ואנשיהם לא ייגעו בו לרעה בבואם. ניתן לשער את הרושם שעשו ההתבדחויות בעיר ואת הלך הרוח המתוח שנוצר.

שוב מיהרנו אל המיור, הוא הבטיח כי לא יאונה כל רע. הם אמנם רצו לבוא לכאן, אך הוא לא הרשה ולא ירשה. והנה שוב באו מאחת העיירות וסיפרו על בלחובצים המתכוננים להיכנס לשם למחרת בבוקר ומתפארים שישחטו את האוכלוסייה היהודית. המיור לא יכול לסייע, העיירה לא במחוז שלו. לאחר תחנונים הסכים לשלוח לשם ועדה לבחון את המצב. חבריה באו בשעה שהפורעים הבלחובצים נכנסו וביקשו לגשת למלאכה. הוועדה הזעיקה מיד ז'נדרמים מפינסק ופרקו את הבלחובצים מנשקם. העיירה סדניק ניצלה מידיהם.

הפורעים האכזריים עינו והטילו אימה על האוכלוסייה היהודית באזור שלנו. חברו אליהם איכרים ואיכרות אנטישמים מן העיירות והכפרים, ויחד הדסו את האוכלוסייה היהודית. עשר עיירות חוו פוגרומים מצד הבלחובצים, מאות יהודים נהרגו ונפצעו ובתיהם נותצו. מאות משפחות רבצו במשך חודשים ביערות עם ילדים קטנים, בלילות הקרים של אוקטובר, מסתתרים מפני המרצחים.

הודות למיור, אצלנו עבר הכול בשלום ומנת חלקנו הייתה חרדה בלבד. עד מהרה כונן הסדר הפולני והחיים שבו למסלולם בהדרגה. אך חלף זמן רב עד שהתאוששנו מאירועי האימים שהותירו בנו צלקות לאורך שנים.

מתוך חלק א': מן העבר הרחוק והקרוב עמ' 192 – 225.



לוויה בעיירה

מירה בן-דור (פצ'ניק) לזכר בית נעוריי

זכור לי ערב חורף בביתו רחב הידיים של סבא. אנו, הילדים, יושבים סביב שולחן ארוך, סמוך לתנור הלוהט. סועדים פת ערבית אך חשים כי ערב זה שונה מתמיד. בבית המולה, מתת, הכול מדברים בבת אחת, מסתודדים. לפתע מתייצבים בחדר ארבעה יהודים במעילי פרווה, לא סתם מעילי פרווה אלא של בואש, עם צווארונים פרווה נאים ומגבעות פרווה גבוהות.

היהודים יראי השמים נכנסים בברכת "ערב טוב". מקבלים אותם ברוב הדר, מושיבים אותם בחדר הגדול ומביאים לשם תקרובת ראווה.

אבא זצ"ל נכנס אל האורחים ומתיישב בקרבתם. הוא קורא לאימא ע"ה להיכנס, מתנהלת שיחה רצינית. סבתא מתהלכת מתוחה, ארשת פניה רצינית. אינה חדלה לשלוח אל השולחן עוד ועוד כיבוד.

טיפין-טיפין מגיעים הדי המתרחש גם אלינו, הילדים. משלחת באה מן העיירה דומברוביצה להזמין את אבא לכהן כרב.

לימים, כאשר היטבתי להכיר את אנשי דומברוביץ, התברר שהיהודים היו: ר' איצה, בשם החסידים והשטיבל של טריסק; ר' נחמן פלד ואיציק-מאיר בליזניוק, גבאי בית המדרש והחסידים של ברזנה; אהרציק (שם משפחתו לא זכור לי), גבאי בית הכנסת הגדול, שבא בשם מחפללי בית הכנסת.

לא חלף זמן רב והעתקנו מגורינו לדומברוביצה. נחמיה [שוורצטון] הסטרוסטה, מסר לנו את בית האבן הגדול שלו (ובעצמו השתכן בבית קטן בחצר).

מחצרו של סבא נשלחו אנשים עם ריהוט וחפצים אחרים כדי להתקין למעננו את הדירה. הסתדרנו היטב ובהידור. באותם ימים לא היו יהודי דומברוביץ מורגלים במותרות. אני מזכרת בקוריוז: חסיד ברזנה מן האזור בא לעשות היכרות עם הרב הצעיר, בראותו את הדירה אמר: "מה אם כן כבר יכול להיות בגן עדן?"

לא בנקל עלתה לרב הצעיר רבנות דומברוביצה. הוא בא לעיירה במקום שלושה רבנים (עד אז היה לכל בית כנסת רב משלו). לימים

התאחדו שלושה בתי כנסת וקיבלו עליהם את אבא, הרב ר' נחום פצ'ניק המכונה: הרב של ברזנה, כרבם של שלושת בתי הכנסת. בעיירה היה רב נוסף, הרב יעקב זלצמן, רבם של חסידי סטולין ובתי תפילתם.

עתה החל החלק הקשה. בהיותו סמוך על שולחן חותנו באוסטראה – הרבי הנודע הדגול, ר' אלתר, שהמשיך את שושלת ר' ייב"י ברוב למדנות, כבוד ועושר – חי אבי בשלווה רבה, ללא דאגות. אמת, כבר הייתה בידו סמיכה לרבנות מטעם הגאון הנודע בעולם, הרב ר' חיים סולובייצ'ק מבריסק, והוא התכוון לקבל עליו רבנות, אך בינתיים ישב ולמד עם תלמידים ללא דאגה. בבואו לדומברוביצה נוכח לדעת שנוסף לרבנות, חתונות, בריתות, גטין, דינים ומשפטים – כנהוג אצל יהודים באותם ימים – הוטלה על הרב האחריות לחיים היהודיים בכלל. עם בואו נפלה מחלוקת חריפה בין חסידי ברזנה לחסידי סטולין.

איש טוב מטבעו ואוהב אדם אמתי, לא יכול אבי להסכים עם המחלוקת שניהלו החסידים בהתלהבות חגיגית. הוא הותיר רושם של איש שקט, חלש בטבעו, סברו החסידים כי בהיותו רב התלו בהם, יתנהלו להם כפי שהורגלו אצל הרבנים הקודמים שחששו למקור פרנסתם, רצו לא רצו, הסכימו לדרישות החסידים.

אך הרב הצעיר כמו גם הרבנית הצעירה, היפה והנמרצת, תבעו להם מיד כי יש להם גב רחב מכדי שייאלצו לנהוג כפי שאחרים מבינים.



הרבנית הנדסשיל פצ'ניק

הרב, בנו של הרב הגדול והאהוד, ר' שמואל הלוי פצ'ניק מברזנה, ממשיכה הדגול של שושלת צ'רנוביל, רב שחלש על אלפי חסידי ברזנה במחוזות ווהלין ופולסיה; והרבנית, בת של הרבי מאוסטראה שהוזכר לעיל – שניהם בנים גאים של הוריהם, החלו לנהל בסבלנות ובאיפוק מדיניות שונה. קודם כל החלו בהשכנת שלום ואחדות בין חסידים שלהם. ליד שולחן השבת של אבא לא היה הבדל בין עני לעשיר. ישבו במקום שהיה פנוי. אברהם רוזגיל, בעל העגלה, יכול להתבטא ולספר בדיוק כמו איצה, הגביר הלמדן. בשעת ריקודי ההתלהבות של התפשטות הגשמיות בשמחת תורה, בחג או במלווה מלכה במוצאי שבת

קודש, רקדו כתף אל כתף יששכר-וְלִפְלָא [באליק] הסנדלר עם איציק-מאיר בליזניוק הסוחר הגדול ועם טוביה שוחט חלמין הגדול; אליה המנקר עם נחמן פֶּלֶד, האיש שחשב והאמין שאין אדם חשוב ממנו הן בעשירות, הן בלמדנות, הן בפוליטיקה.

אט-אט השתפרו היחסים עם חסידי סטולין. חסידי סטולין על אף קנאותם העזה הבינו לבסוף שמחלוקת לא תוביל לטוב. המצב השתנה עד כדי כך שהוקם ועד משותף לאיסוף מעות חטים, ועד שביקר בבתי בעלי היכולת. בראש הוועד עמדו שני הרבנים – הרב נחום פצ'ניק רבם של חסידי ברזנה והרב יעקב זלצמן רבם של חסידי סטולין ועמם בעלי-בתיים נכבדים משתי החסידויות. זה היה הישג רב חשיבות.

הרב בעיירה לא היה נציג דתי בלבד, כל החיים והאנשים בעיירה היו קשורים ברב וביתו. יהודים לא הבינו כיצד ניתן לעשות חתונה, ברית, סתם שמחה, בלי הרב. כך חס ושלום, כל צרה או אירוע מעציב הובאו אף הם בפני הרב. קניית בית או מכירתו, משפטים לאלפים, חוזי עסקים – אלה לאמתו של דבר חייבים היו להיעשות באמצעות מוסדות הממשל, אך לא עלה על דעת איש לפנות אליהם אלא כשהיה הכרח או במקרים יוצאי דופן. ברגל נעשה הכול בידי הרב בחדר בית הדין.

העיירה חיה בצניעות מכובדת. מרבית התושבים, יהודים אנשי עמל שהתפרנסו בעבודה קשה אך הגונה. זכור לי שבא אל אבא יהודי מוורשה לדין תורה. יהודי זה לעג לסוחר דומברוביץ ששילמו כולם, פרט למיעוט קטן, את שטרותיהם וכמעט לא היו בקרבם פושטי רגל.

יחד עם אבי, ר' נחום הלוי פצ'ניק, עבדו תמיד שני הבנים: יצחק ואהרן, שניהם עוסקי ציבור אהודים, שניהם, איש-איש בתחומם, סייעו לאוכלוסיית דומברוביץ במסירות יוצאת מן המגדר הרגיל.

הבכור, יצחק ע"ה, ייסד ישיבה שמשכה אליה ילדים רבים, בני עניים לרוב, מדומברוביץ וסביבתה. ילדי הישיבה זכו לא רק ללימודים אלא גם למזון ומשקה, למקום לינה ולעיתים אף לבגד. הוא עמד גם בראש ארגון "טאז" וסייע רבות בתחום השמירה על בריאות העם.

אהרן, שניצל מן האסון הגדול ועלה לישראל, קיבל אף הוא סמיכה לרבנות בגיל צעיר מאוד אך התמסר גם ללימודים אחרים והיה מנעוריו

עיתונאי מוכר באזור ווהלין ואהוד מאוד בפעילות הציונית של המזרחי. הוא ייסד קיבוצים דתיים והודות להם הצליח להעביר לארץ ישראל משפחות ויחידים רבים אשר ללא עזרתו לא היה מגיעים לישראל לעולם.

האוכלוסייה של דומברוביצה הייתה משכילה מאוד. היו בה למדנים רבים. רבים מבני הנוער של העיירה למדו בערים הגדולות יותר: וילנה, למברג, רובנה, ורשה. המפלגות ברחוב היהודי, החל בשמאל קיצוני וכלה בימין קיצוני, קיימו בה פעילות במסירות ובהתלהבות. הנוער היה מעניין ומלא חיים ופעיל בכל המפלגות. בו-זמנית קוימה פעילות יצרנית למען ארץ ישראל, בעברית: נוסד גן ילדים, בית ספר עממי ובו שמונה כיתות ברמה חינוכית גבוהה, קורסי ערב בעלי חכנית לימודים של כמעט גימנסיה, ספרייה ענקית. הודות לפעילות הציונית המסועפת נמצאים בישראל מאות יוצאי דומברוביץ.

אני מאושרת שגם לי חלק בפעילות הציונית-עברית. שנות נעוריי כולן, הוקדשו למען ארץ ישראל. אושרי רב עוד יותר על שזכיתי לראות בהתגשמות חלומי וזכיתי לבוא לארץ. אין די מילים לבטא את הצער והכאב שיקרינו ואהובינו נותרו שם והושמדו באכזריות.

היו שורות ספורות אלה מוקדשות לבית נעוריי – בחלק זה הכתוב יידיש, וזכרונות נוספים על שנות נעוריי בחלק השני בספר, בעברית – ישמשו מצבה לנספים היקרים בני העיירה.

חוב קדוש הוא לנו לשמור מדי שנה את יום הזיכרון על קדושינו (י"ד באלול) ולהזכיר את הנשמות הקדושות, לא רק של הורינו ובני משפחותינו אלא של כל העדה הקדושה של בית נעורינו, שהושמדו באופנים נוראים ביותר ביד הצורר הגדול ביותר של עמנו.

יאיר זכרם את דרכנו, וכל אחד מאתנו ימצא נחמה פורתא בעשיית טוב לפני אלוהים ואנשים, בכל ארצות פזורינו ובמיוחד במדינת ישראל.

מתוך חלק א': מן העבר הרחוק והקרוב עמ' 226 – 229.

יודל פצ'ניק ההגירה לאמריקה

בעשור הראשון של המאה ה-20 לא נבדלה עיירתנו דומברוביץ הרבה מעיירות אחרות באזור. הדלות הייתה מובנית בה, להוציא גבירים אחדים, סוחרים וקבלנים שנהנו מחצר הגרף. חלק הארי של יהודי העיירה היו במצב של רעב למחצה, נתברכו בכל המכות שהדלות הביאה עמה. המסחר הזעיר והחנוונות, בסיס הפרנסה בעיירה, הצטמקו מיום ליום, אך התחרות החריפה ומספר החנוונים היה בעלייה מתמדת. בעלי המלאכה ששאבו את מקור חיותם העלו מעבדה – חייטות, סנדלרות, נפחות ומלאכות אחרות – נאלצו אף הם לנהל מערכה קשה על מעמדם הכלכלי. מרבית העיירה באותם ימים הייתה נתונה בכבלי הדלות.

אמריקה החלה למלא תפקיד חשוב בחיי העיירה באותו עשור. ההגירה גדלה משנה לשנה, נוצר מצב שכמעט מכל משפחה היה מישהו באמריקה או התכוון לנסוע לשם. העיירה חיה עם אמריקה. הקשיבו רוב קשב לחדשות שבאו משם, וסבלו מן המשברים באמריקה משום שמשפחות וחדלו לקבל דולרים. בבתים הזהדו השירים: "מכתב לאימא", "אבא באמריקה". העיירה הייתה כמרקחה כשחזר "אמריקאי" לאחר חמש שנות שהות באמריקה, לבוש בגדים משונים, סיפר מעשיות וגחמאות ונפנף בצרור דולרים. נוכח ההצלחות האמריקאיות, עזבו משפחות שלמות את העיירה. דור שלם כמעט, נסע לאמריקה.



מנהיגי בונד לפני מלח"ע הראשונה, בעת פרידה משני חברים שהיגרו לאמריקה

בזמן מלחמת רוסיה-יפן (1905), כשאחזו ברוסיה להט המהפכה, הביא עמו חלק מנוער העיירות ששהה בערים גדולות את ניצוצות האש. התארגנו חוגים והוקמו מפלגות לוחמניות. הבונד הונהג בידי זלמן

מושר, מיכל פישמן, יענקל לוקש, בני משפחות פצ'ניק ורבינוביץ'.
הסימיסטים הונהגו בידי פיניה ומוטל הולצמן וכללו בעיקר את הנוער
מן המעמד הבינוני. מאוחר יותר צמחה והתפתחה, בהנהגת אברהם
בינדר וצעירים נוספים, חבורה ציונית.

שינוי גדול באורח החיים בעיירה חדר במלחמת העולם הראשונה. לא
הייתי עד בפועל להתפתחויות, הייתי כבר באמריקה. ברוחי הייתי
קשור לכל המתרחש בעיירה. גם בשנים מאוחרות יותר, עד לחורבן
הסופי של עיירת הולדתי, קיימתי קשר עם רבים מן התושבים וינקתי
משנות הילדות שביליתי שם.

אנחנו באמריקה, ידענו כי בין שתי מלחמות העולם (1918-1939) החל
תהליך של פעילות פוליטית-חברתית בחיים היהודיים בדומברוביץ, כמו
בכל יישובי יהודים בפולין. עקבנו מרחוק אחר הפעילות החברתית,
תרבותית, פוליטית של המוסדות, החוגים וההתגבשויות השונות,
ושמחנו על פעילות זו. מצד שני ידענו על מדיניות האפליה הפולנית
כלפי יהודים, על המצוקה של הנוער ושל חוגים מתקדמים ועל עתידם
חסר התוחלת.

מי יכול היה לתאר לעצמו שתהליך זה, של יצירה ומאבק לחיים, ייגדע
לעד באכזריות בתהליך של יצירת שנאת אדם, פשיזם וברבריות, לעיני
העולם כולו?

מי יכול לתאר לעצמו כי הקרובים והיקרים לנו יושמדו במהירות
ובאכזריות, השמדה מוחלטת, ויוותרו אחריהם חלל ריק וצער מייסר.

מתוך חלק א': מן העבר הרחוק והקרוב עמ' 230 – 231.

יצחק סולומון (היכרך) זיכרונות מן הבית

מוקדש לזכרם של זלמן מושר ומיכל פישמן הי"ד

א. שני קדושים בשנת 1918

זלמן מושר ומיכל פישמן עונו למוות בידי הפטליורים (1918) בכפר סָטְרֵלִיסְק, סמוך לתחנת הרכבת. הכנופיות של פטליורה השתוללו באזור, ודומברוביץ נעטפה צער עמוק בגין הרצח האכזרי. הכאב עוד גדל משום שלא ניתן להביאם לקבר ישראל. בעיירה עצמה שרר כביכול שקט אך מחוצה לה הייתה הסכנה גדולה.

בעל העגלה הרשל חכליס הביע נכונות לנסוע ולהביא את הגופות המעונות בתנאי שיצטרף אליו משהו. אני, אז עוד נער, התנדבתי והבאנו לעיירה את שני המתים שהעיירה כולה ליוותה למנוחת הנצח שלהם. נסיעתי המסוכנת הסעירה את אמי האלמנה, הייתי בנה האהוב והמנחם, ובשום אופן לא הצלחתי להרגיעה. נאלצנו לעזוב את העיירה ולהעתיק את מגורינו אל אחיה בכפר אורלי.

ב. פגישה עם בלחובצים

כשהציפו הבלחובצים את פולסיה בהרוגים יהודים, עזבנו את הכפר אורלי ונדדנו מכפר לכפר בחיפוש אחר מסתור בטוח. מזלי לא שיחק לי, בהיותי לבדי בלב הכפר זאוויטשיץ, ראיתי לפתע לנגד עיניי חבורת בלחובצים. מיד הקיפו אותי ואחד מהם הצטעק: "זייד, חבל לבזבז כדור!" בשבתו על הסוס הצליף בי בפרגול רצועות והותיר סימנים בגופי ופצעים עמוקים בראשי, צווארי, כתפיי וידיי. כשהתגלגלתי שותת דם לתעלה סמוכה קרא המרצח: "הוא כבר התפגר".

גויים תושבי הכפר הוציאוני מן התעלה ונשאו אותי אל אחד הבתים, חבשו את פצעיי במגבות לחות ועטפו את גופי הכואב בסדינים. בינתיים באה אחותי חנצ'ה והובילה אותי לפינסק לבית החולים היהודי. שהיתי שם חודשיים וחזרתי לדומברוביץ.

אחותי חנצ'ה, שהצילה אותי ממוות בטוח בעזרת גויים טובים, לא עלה בידה כעבור שנים להציל את עצמה ממוות, לא נמצאו לה גויים

טובים לעזור לה. הטלטולים ביערות, הקור, האימה והרעב – גרמו למותה בטרם עת (היא מתה בוורשה ונטמנה בבית העלמין גנשה).

ג. איגוד הסוחרים

כבר בשנים הראשונות של מדינת פולין, ברור היה שהחנוונים והסוחרים הזעירים יעמדו בפני מלחמת קיום קשה. קשה במיוחד היה המאבק בסוף שנות ה-20 [של המאה ה-20] בתקופת גרובסקי [ראש ממשלת פולין ושר האוצר שלה] שעה שגובים הוציאו מבתי היהודים את החפצים הנחוצים ביותר, בתור מס. באותם ימים ניהל איגוד הסוחרים מאבק עיקש – למען האינטרסים של החנוונים והסוחרים הזעירים – בהיטלי המס הגבוהים של משרד האוצר, כנגד נגישות המשטרה וסתם מוצצי דם. אף שכוח ההתנגדות של האיגוד לא היה משמעותי, ניהלו מאבק והשיגו תוצאות.

זכור לי המקרה של רייזל דיכטר (המכונה רייזל סליבס), חנווניית ענייה שפרנסתה הדלה על סירי חרס, מעט גרעיני חמניות ולחמניות שהייתה אופה בעצמה. ממלא מקום מפקד המשטרה שם עין על החנות הקטנה שלה ונהג לחטט שם תכופות עד שמצא בדל חבל בתוך לחמנייה. השוטר החריס מן החנות את המאזניים, שהיו (דומני) ללא חותם, ואת הלחמנייה עם החבל. שתי הוכחות שדי היה בהן לבית המשפט להוציא פסק דין בדבר סגירת החנות והטלת קנס כספי גבוה. הנהלת איגוד הסוחרים הפעילה את כל האמצעים למנוע זאת. הסתכנת, ופשוט סחבת את המוצגים מידי המשטרה. לאחר מכן נסענו להשתדל אצל המפקד הראשי בסארני. לא נחנו עד אשר הועבר השוטר הרע מדומברוביץ למקום אחר, וכך חוסל גם עניין החבל.

במרוצת הזמן הצליחו נציגי האיגוד לקשור קשרים טובים עם חוגי המשטרה ועם מוסדות שלטון אחרים. נעזרו בהנהלת האיגוד בשליחויות אל בעלי סמכות רשמיים כדי למנוע או להקל נגישות וצרות שנשאו אופי פרטי או חברתי.

ד. מוסדות פיננסיים ציבוריים

בראשית שנות ה-30 [של המאה ה-20] ארגן איגוד הסוחרים מגבית כללית להקמת בנק שיתופי למען האינטרסים הכלכליים של סוחרים וסוחרים זעירים, בעלי מלאכה ואומנים וחוגים אחרים בעיירה בעלי

הכנסה בינונית. באספה הכללית הראשונה (בבית הכנסת הגדול) נבחר ועד מארגן ובו שישה אנשים: מוטל וינר, יוסף דוברושין, יעקב פרידמן, י' סולומון (היכרך), שמרל פרנקל, י' פרפלמאזה ("היפמ").

לאחר משא ומתן ארוך ומאמצים ניכרים ייסד איגוד הסוחרים קופת הלוואות שכונתה בעיירה בשם בנק הסוחרים. קופה זו נמצאה בביתו של ר' שמרל פרנקל, יו"ר ההנהלה. חברי הנהלה אחרים היו: מוטל וינר (סגן), אברהם מנקובסקי ויוסל וינר (גברים), יוסף דוברושין (מזכיר). בנק הסוחרים שירת חנוומם וסוחרים זעירים בלבד: העניק הלוואות, עסק במכין שטרות, פדה מטענים, מימן הזמנות וכדומה.

במקביל התהווה ועד שעסק בייסוד ובניהול בנק עירום כללי, בעיקר לסוחרים ואוממים. בהנהלת הבנק העירוני השתתפו: מן הסוחרים: יעקב הולצמן, אברהם-לייב (שם משפחתו נשכח ממני), זיידל טילטשין, ברל שפירא, יעקב פרבמן, איצל סולומון (היכרך), ישראל ברזך; מן האוממים: אברהם פלדמן, יעקב זק, י' גרוסמן; פקידי הבנק היו: שמואל פטרוך, בנימין שוורצטון, שכנא גורביץ, ברקו פרלשטיין.

עסקני שם המוסדות הפיננסיים הקדישו זמן ומרץ רב על מנת לסייע לאוכלוסייה היהודית במצוקתה הכלכלית, ומילאו את שליחותם החברתית באהבה רבה לאנשי עירם ובמסירות נפש לכלל, סברו אז שיהיה לכך קיום.



הנהלת הבנק העירוני ופקידיו

זיק הקשר של בני עיר, שהבהב עמוק בלב כל אחד בדומברוביץ, לא כבה גם כאשר עזב מי מהם את הבית ואת העיירה לחפש את מזלו במקומות אחרים. אחי שמואל הויכרך, גבאי בבית המדרש של לייביש, העתיק מגוריו לרובנה ונשאר קשור בעיירה (ברובנה כינוהו שמואל דומברוביצר) עד להשמדה. אחי השני, דוד-שלמה הויכרך, גבאי בבית הכנסת שהיגר לקנדה (שינה שמו לסולומון), דיבר על דומברוביץ כל שנות שהותו בקנדה, חיפש שם בני עיר כדי לחלוק עמם זיכרונות מן הבית הישן ולסייע להם להסתדר, וחינך את ילדיו ברוח היהודית של דומברוביץ.

יוצאי דומברוביץ שנפוצו והתפזרו בעולם, נותרו בני דומברוביץ בלב ונפש. בידיעה כי חלק הארי של בני דומברוביץ, שארית הפלטה, מתרכזים בישראל, והם חדורים ומאושרים בעשייה של הקמת המדינה היהודית – נושאים כל יוצאי דומברוביץ בעולם את מבטם לעבר ישראל. אנחנו מחפשים בישראל נחמה על החיים היהודים שנגדעו ועל יקירינו הקדושים מעיירת הולדתנו דומברוביץ. אנחנו מחפשים כאן נחמה על הייסורים והסבל שנשאנו לאורך המרטרולוגיה הממושכת שלנו, מקום מקלט ליהודים המוכים המפלסים לעצמם דרך לישראל ומקור לתקומה רוחנית מורלית ליהודים בעולם.

מתוך חלק א': מן העבר הרחוק והקרוב עמ' 232 – 236.



חלק ב' דמויות ואורח חיים

יצחק פייגלשטיין היה הייתה עיירה לזכר אבי-מורי ר' חיים דובר

א. חסידות של שלוש שושלות

מקור נר התמיד של הרבי

מרבית יהודי העיירה היו חסידים, קשורים בשלוש שושלות שהשפעתן נפרשה על פני ווהלין ופולסיה במשך מאתיים שנה. אפילו המתנגדים שלנו, שהתפללו בנוסח אשכנז בבית הכנסת הגדול וזמן-מה היה להם רב מתנגד משלהם, התייחסו ביראת כבוד אל האדמו"רים, הזמינו אותם לבית הכנסת שלהם, ביקשו עצתם בענייני משפחה וקראו פתקי בקשה בסגנון החסיד. יהודים מתקדמים, בני דורו של אבא שהרשו לעצמם להתבדח על חשבון החסידים, הצטרפו למעגל כשבא רבי לשבת.

חסידות דומברוביץ ראשיתה באהרן הגדול שבנסיעותיו אל המגיד ממזריטש מצא אצלנו כר מתאים לטעת בו את החסידות. שני המקובלים שעצמותיהם טמונות ב"אוהל" בבית העלמין הישן היו מנהיגי דומברוביץ בדור ההוא וסייעו בזה.

חסידות דומברוביץ לא ריחפה בעולם הספירות וההשגות – מה למעלה מה למטה, היא הייתה מעשית ועממית. מי שביקש לחמם את נשמתו ולהעניק לה מעט חגיגות, לחמם ולטהר את גופו – חיפש את הנתיב לחסידות. כאן התפללו בהתלהבות; למדו פרק של "חוק לישראל", "עין יעקב", "מדרש רבה"; קראו בחטף דף גמרא בנוסח ווהלין ואמרו פרק תהילים ו"ילקוט צבי", והכול לשמו ובהתלהבות; כאן ישבו בצוותא וסיפרו מעשיות על שושלות אדמו"רים החל בבעל-שם-טוב ועד דורנו.

לאחר הסתלקות הבעל-שם-טוב, בשבועות תק"ך, מילא את מקומו, לפי דרישת תלמידיו המיוחסים, בנו ר' צבי. ביום השנה הראשון לפטירתו (תקכ"א), אמר ר' צבי: "אבי אמר לי היום כי השכינה העתיקה משכנה למזריטש". ר' צבי פשט את הז'ופיצה הלבנה ואת השטריימל ומסרם לרבי ממזריטש, ר' דב-בר, שהיה למנהיג התנועה החדשה.

באותם ימים היו פצעי גזרות ת"ח-ת"ט טריים, אסון גונטה ימ"ש זה עתה התחולל [1768]. בעבעו רעיונות של השבתאים, הפרנקיסטים ומשומדים אחרים. היהודים היו במצוקה רבה. בעלי הלבבות החמים והחשיבה המעמיקה בקרב העם המעונה, ביקשו דרך לחזק את היהדות. התנועה החדשה נחתה אחרי המגיד ממזריטש, ר' דב-בר. מאנלה, הגביר העניו מקרלין ואחיינו, לימים ר' אהרן הגדול, נסעו אף הם למזריטש. דומברוביץ שכנה על הדרך מזריטש-קרלין, וכך בחלוק ושוב ממזריטש לקרלין ולהפך, באה לדומברוביץ חסידות קרלין. לימים באה חסידות טריסק. לאחר מכן ארגנו תלמידי חכמים את הנסרים, הבנאים, הנגרים, החייטים והסנדלרים והביאו גם את חסידות ברזנה.

בזמננו תמה כבר מזמן המחלוקת בין חסידי קרלין-טריסק-ברזנה. אמנם לא באו לכדי עירוב תחומים, אך לא ניהלו עוד מחלוקות. בבית הכנסת הגדול התפללו בנוסח אשכנז עם חזן ומשוררים. המתפללים מבית התפילה של טריסק, והשוטח המיוחד להם, החזירו את הלימוד ב"מגן אברהם". חסידי ברזנה התרכזו בבית המדרש סביב ר' נחומצה, למדו "עין יעקב", הקשיבו למגידים והיה להם נוסח תפילה משלהם, נאה ורך. לחסידי קרלין היו השטיבלך שלהם ורב משלהם והם למדו גמרא. ניגונים חריפים לא היו. כשבא הרבי מקרלין לעיירה, הביאו חסידי ברזנה פדיונות. מנגד, כשהתרחש משהו מיוחד במשפחה של קרלין או סטולין מיהרו אל ר' נחומצה לשאול בעצתו. חמי, מיכל קריווצר, שהתייחס באמונתו על ר' שמואליקל מברזנה, דיבר תמיד ביראת כבוד על ר' אברהם-לייבלה מטריסק. אבי, חיים דובז'ר, מקורב לקרלין מדורי דורות, העריך מאוד את רב נחומצה.

לכל חבורה היו לומדים שלה ופשוטי עם שלה, אך כולם היו מושרשים בחצרות האדמו"רים והכירו את המתרחש בהן. האדמו"רים מצדם היו מושרשים במציאות הסובבת אותם והכירו את מצבו הרוחני והחומרי של כל אחד. בהילולת צדיק, כשישבו החסידים דחוקים יחדיו והקשיבו לדובר, ניתן לראות את נר התמיד של הרבי מתבהב מעל ראשיהם, נר שממנו שאבה החסידות אור וחמימות במשך מאתיים שנה, החל בר' אהרן הגדול עד דור האדמו"רים שלנו שנספו על קידוש השם.

שושלת קרלין

השיחות החסידיות בשם הבעש"ט החלו כך: החסידות עומדת על שלושה עמודים – אהבת אלוהי ישראל, אהבת עם ישראל, אהבת תורת ישראל. המגיד ממזריטש החשיב את ר' אהרן הגדול כעמוד של אהבת אלוהי ישראל. כשדרש ר' אהרן הגדול "שיר השירים" בערב שבת, הייתה היפעלות כה גדולה שלא רק אנשים אלא גם מלאכים שתקו וקינאו בו על הרגש הגדול שלו. קנאה זו טרדה אותו מן העולם, נשרף בעמוד אש של אהבת אלוהי ישראל והוא בן 36 בלבד. אך בחייו הקצרים הביא את ממלכת החסידות לכלל השפעה עצומה בווהלין כולה וברוסיה הלבנה וכבש אף את מבצר המתנגדים בריסק דליטא. גם בירושלים דליטא, וילנה, נתגלו נציגים ראשונים של חסידות משום שר' אהרן הגדול הקרין מקרבו את אורו החמים והרך שהיה בכוחו לגרש מרה שחורה ועצבות, כמאמרו: "עצב הוא 'אם כל חטאת'. אל לו לאדם להיות מרוצה מעצמו, תמיד עליו להשתכלל ולרומם עצמו, וחלילה לו לשקוע בייאוש ועצבות. תמיד עליו לשאוף אל תכלית הנרצה, ללכת קדימה ולא לנטות לאחור". צוואתו נשארה עד היום מקור של התעוררות, הבעת רעיונות, מנוף לחיי יומיום יפים יותר. בסעיף נשגב בצוואתו נאמר: "במקלי ובתרמילי עברתי מבית לבית ומעיר לכפר, הפצתי את החסידות וזיכיתי את הרבים". בים הצלול של צוואתו טבלו שמונה דורות של חסידים.

תלמידו וחברו של ר' אהרן הגדול, ר' שלמה מקרלין, היה נשמה לעצמה. באמצעות תלמידו, ר' אורי מסְטְדֶּלִיסק, התפשטו ניצוצות לגליציה ולרוסיה הלבנה – ליחוביץ, קוברין, סלונים. אמרותיו קנו להן שם בעולם החסידות: "הלוואי הייתי אוהב צדיקים כשם שהאל אוהב אפילו רשעים"; "חייב אדם שייבוש בפני השבת להיות בעל מרה שחורה". הוא סבל רדיפות רבות מצד המתנגדים. כל חייו היה נחבא אל הכלים והתרכז בתפילה שבלב. מת על קידוש השם בשנת תקנ"ב.

ר' אשר הגדול, בן ר' אהרן הגדול, התייתם והתחנך אצל ר' שלמה מקרלין. היה תומך נלהב של המגיד מקוֹז'ניץ עמו עמד בקשרי מכתבים. ר' אשר נרדף בידי המתנגדים, ולא נחה דעתו משכניו שהלכו בדרכי חב"ד. הוא כתב לרבי מקוֹז'ניץ שאנשי חב"ד סטו מדרכי הבעש"ט. ר' אשר התרכז בירושה הרוחנית שלו והיה כל כולו מחשבה. היה שתקן

בדרך כלל, אך מה שאמר היה תמיד מופלא וייחודי. למשל: "האוהב יהודים הוא לבטח ירא שמים, האוהב חברים הוא לבטח חסיד".

ר' אהרן השני, ה"בית אהרן", ניהל את חסידות קרלין ביד רמה כחמישים שנה; היה בגדר פירוש רש"י לחסידות קרלין במשך 120 שנה. כל הנעשה והנאמר מפי ר' אהרן הגדול, ר' שלמה מקרלין ואביו ר' אשר הגדול, מבואר בידי ר' אהרן השני בספרו. ספר בית אהרן הוא מאסף רב פנים של נהרה וקרני אור מכשפות שהוצתו ושוגרו על ידי אבותיו. פרט לכך עמד ר' אהרן ברשות עצמו, אמרותיו קולעות למרחוק ולמעמקים, הן אצל למדנים והן אצל פשוטי עם, ונשארות נאמנות לשיטת קרלין. בעת לימוד בצוותא בספר בית אהרן, אם הצליח הלומד להקיף ולהעמיק חדור למאמר, גילה מעיין לחכמת חיים ומוסר השכל לחיי יומיום, מעיין המטהר את לבו וממלא חיות את נשמתו.

ר' אשר השני, בנו של ר' אהרן השני, ריכז סביבו עוד בחיי אביו את הפועלים, הקבצנים, המתקשים בקריאה. הליכותיו, הליכות רבי חסידי – דאגה ליהודי הפשוט והדרכתו. לאחר מות אביו בעל העצמה, ה"בית אהרן", היה ר' אשר השני אדמו"ר שלושת רבעי שנה בלבד. הוא נפטר והניח פעוט בן שנתיים, חסידות קרלין התייתמה אף היא. חסידים רבים החלו לחמוק לדרכים זרות והסתפחו אל שולחנות זרים. מי ששמרו לו אמונים, חינוכו את בנו ר' ישראלציק עד שגדל קמעה. עודו ילד, הושיבוהו על כס הרבי. פרצו מחלוקות, לא הכול רצו בילד כרבי.

הרבי הנער הובא לדומברוביץ לשבת, יהודים באו מטריסק ומז'יטומיר לראותו. הרבי עם הגבאים והשמשים שלו התאכסנו בביתו של אשר סלוצקי, הגדול והנאה בבתי העיירה. סמוך לבית, בלב השוק, הקימו סוכה גדולה קלועה ענפים ירוקים, שם עשה הרבי הנער קידוש מתוך סידור. בשעת מעשה רקדו בשוק 200 מנייני יהודים מרוב שמחה וליוו בניגון: "הרבי שלנו יודע לעשות קידוש".

כשגדל הרבי הנער, ר' ישראלציק, הפך להיות ר' ישראלצה ועמד על משמר "שיטת קרלין": התפילה היא אמנם עבודה שבלב אך ש"כל עצמותי תאמרנה"; להתפלל צריך, ללמוד חייבים, כפי שאמר הסבא – חסידות בחברותא ובצוותא, על מנת שיהיה לה קיום. ר' ישראלצה נסתלק, לא בזקנה מופלגת. ילדיו התנהלו בשיטת קרלין – חסידות

בחברותא ובצוותא, כפי שר' מלכקה התבטא: "כדי לפעול אצל ריבוננו של עולם, חייבים כולם יחד לעמול קשה, החסידים והרב".

כך עומדים חסידי קרלין בתוך השורה כבר 200 שנה, האדמו"רים אינם מתבדלים אלא ניצבים בראש השורה. שורה של אנשים רגילים, ללא אצטלות, שהשכינה שורה עליהם לא רק בעת תפילה וניגון אלא אף בחיי היומיום והחולין.

חסידות ברזנה

חסידים זקנים יודעים לספר מעשיות רבות הנותנות מענה לשאלות



האדמו"ר חסידי ברזנה. ר' שמואל (פזניק)

בדבר ההשגחה המדריכה את אנשינו. מן הסיפורים מסתבר כי הגזע הקדוש של חסידות ברזנה, ראשיתו, ניקתו והשראתו, הוא מן המגיד הגדול מסטפן שהיה אחד בדורו בפמליית חבריו ותלמידיו של הר' דב-בר. אומרים המספרים כי גם הרבי מצ'רנוביל השפיע ומוסיפים כי השורש הראשון נמתח גם מר' מיכל מז'לוצ'וב. כולם מפיצי החסידות בוהלין.

שיטת המגיד מסטפן ליוותה דורות של אדמו"רים מברזנה. לפי השיטה, קרוב היהודי הפשוט אל הכול-יכול אם הוא חי בשלום ובאחוה עם הסובבים אותו, אם משאו ומתנו נעשה באמונה, ואם הוא חזר אהבת הבריות. חסידי ברזנה סברו כי רבש"ע, מלוא כל הארץ כבודו, אך הוא שכיח יותר בבית מדרשם.

בדומברוביץ, בבית המדרש של ברזנה, נהגו 20 מנייני יהודים לקרוא תהילים בקול ולמדו "עין יעקב" בין מנחה למעריב. הם לבטח חשבו: ריבון העולם מקבל את התפילות הנישאות בכל בתי המדרש, אך בטוח יותר בבית המדרש כשמתפללים עם רבנו ר' נחומצה, בנו של ר' שמואלקל. כשעמדו 50-60 מניינים בשיטת של ברזנה לומר סליחות, פנו בלבותיהם אל הרבי, ר' נחומצה, ביראה ובתקווה שיפעל למען שנה טובה. בגלות המרה, על פרנסותיה הדחוקות, הפורענויות והמחלות,

היו ברכת ר' שמואליקל, סגולה של ר' איציקל, מילה טובה מר' נחומצה, סיפור על ר' יוסלה – מקור נחמה ומגן מכל רע ליהודים.

חסידים זקנים דיברו על פרל בת הרבי מצ'רנוביל והרבנית של חסידי ברזנה [אשת ר' איציקל], בדרך ארץ רבה. אמרו כי היא זו שניהלה ביד רמה את מלחמת ברזנה, והיא זו שנתנה הדרכה שימושית לחסידים.

כשיצא חסיד ברזנה לבנות טחנת קמח בכפר, ביקש תחילה את הסכמת הרבי ואת ברכתו. אימהות התאמצו להביט בעיני המשפחה הרכות הטובות של שושלת ברזנה כדי להשיג ברכה לילדיהן החולים.

שמעתי פעם מפי ר' נחומצה כי לפי האר"י הקדוש מועיל פרק מסוים בתהילים בעת צרה. לימים, כשנדדנו באימת מוות ביערות וביצות, בין גופות מתים, אמרנו אני וחבריי פרק תהילים זה וניצלנו מסכנות רבות עד בואנו לחופי ארץ ישראל.

מימרות האדמו"רים של ברזנה, שעברו מאיש לאיש, הן עממיות מאוד, נחמן פלד אמר פעם בשם ר' יוסלה: "חסידות היא שותפות בה כל אחד צריך לתת את חלקו ממה שיש לו – תורה, זמרה, שמחה וכיוצא באלה. אם כך, אתה מיכל, תן כסף, אני אזמר, איציק-מאיר יקודד וכולנו נשמח". עוד סיפרו בשמו של ר' יוסלה שהיה אומר: "לאכול כיהודי קשה מאשר לצום כיהודי, אכלו יהודים, כיהודים!" משפחת חסידי ברזנה הסתעפה ברחבי ווהלין ונותרה נאמנה לשיטה של אמונה פשוטה – והאלוהים עשה את האדם ישר.

לאחר המלחמה מצאנו ברובנה יריעות קרועות מספרי תורה שהתגללו ברחובות, החלטנו לגנוז אותן סמוך לקברו של צדיק. בחרנו בקבר הרבי של האמונה הפשוטה, ר' מאירל מברזנה. חפרנו קבר, טייחנו מערה במלט וגזזנו את ספרי התורה המחוללים ואת היריעות הקרועות. בעת סתימת הגולל על המערה הוקפנו באוקראינים, חבטנו בהם וגירשנו אותם, ממלמלים פרק תהילים, זה שר' נחומצה הפקיד בידי בעבר.

חסידות טריסק

בעיירה שלנו נמנו על חסידי טריסק הגבירים וגם האנשים השקטים. חסידות באמנות צדיקים, אך ללא שמש וקרני אור הפורצות מן הפנים אל החוץ. אני מכיר חסידות זו מיום אחד בשנה, הקפות שמחת תורה,

אז עלה הנהר של טריסק על גדותיו ככתוב: "ומעינותיך יפוצו החוצה". ביום זה התקבצו צעירים וזקנים, אדוקים ומתקדמים, והיו שמחים, רוקדים ושירים, מדברים ביראת כבוד. במשך השנה, גם כאשר הרבי בא, הרי זה כאילו השלימו עם המחשבה כי השכינה בגלות, ואפילו בשמחת תורה, אדם הוא כחרס הנשבר שתמיד עליו לעשות תשובה.

חסיד טריסק לא התייגעו בחסידות, היה להם על מי לסמוך. טריסק אינה דבר של מה בכך, ייחוסם עתיק, נמשך משושלת צ'רנוביל ומן הבעש"ט, שאמר על הרבי הראשון של צ'רנוביל שהוא שואף לבלוע את עולם הבא כולו.

על ר' יעקב-לייבניו סיפרו שהיה בעל מופת גדול ובצעירותו ביקש להגיע למדרגה של גילוי אליהו. לפיכך הנהיג סדר של תפילות בלילות ללא שינה וקיים אותו בקפדנות כה רבה עד שחלת, ורק הודות לעזרה רפואית החלים בחודש חשוון. זו הסיבה שחסיד טריסק אינם אומרים מר חשוון אלא רם חשוון. הסתלקותו המאוחרת אפופה סיפורים רבים. מספרים כי חזה את יום מותו והכין עצמו לקראתו בשבתו מתבודד בתורה ובתפילה. ביום ההוא הלך למקווה, טבל ש"י פעמים ומיד לאחר מכן נסתלק בקדושה ובטהרה.

אדמו"רי טריסק נפוצו על פני ווהלין ופולין הקונגרסאית: קובל, לובלין, צ'נסטוחוב, קוזמיר. המגיד הראשון מטריסק נודע בעולם עוד בצעירותו. אדמו"רים זקנים וחשובים נסעו אליו. אחיו של ר' יעקב-לייבניו, ר' מוטלה מקוזמיר, היה יחיד בדורו ביניהם. מספרים שהיה שופך דמעות שליש על הפדיונות שלקח מן החסידים שהאמינו כי זה מסייע להם, בשעה שלמען האמת הם נושעים לא בזכותו אלא בזכות אבות של ר' מרדכי מצ'רנוביל.

בדורי חל שינוי. בשעה שהרבי ר' יג'לווה [טברסקי] שגר בקובל ערך את ביקוריו בדומברובין, הבחנתי שהוא מושך את חסידיו אל דל"ת אמות שלו. זכור לי ביקורו בשנות ה-30 [של המאה ה-20]. דור חסיד טריסק הצעירים ארגן למענו קבלת פנים גדולה באולם של איצה יונגשטיין, אני ואשתי היינו בין המוזמנים. הרבי ישב בראש וסביב לשולחנות היו כשלושים איש, גברים בצד אחד ונשים בצד שני. השיחה הייתה לבבית ונינוחה וגם הנשים נטלו בה חלק. הרבי היה מעורב עם עדתו וקיים קשר עם כולם. הוא דיבר על המצב הכללי של היהודים והדגיש כי גל

האנטישמיות בפולין יונק מגרמניה. דבריו זכורים לי היטב: "פולין כולה עומדת על פרשת דרכים, אך פרנסינו והפוליטיקאים שלנו אינם עומדים על המשמר למרבה הצער ואינם מתריעים בפני העולם, והתוצאות עלולות חלילה להיות רעות".

אותה שעה לא ירדתי לסוף דעתו. לא אדע עד היום אם אמנם צפה הרבי את התוצאות. דבר אחד ברור: חסידי טריסק, ברזנה, קרלין והאדמו"רים שלהם, נכרתו על לא עוול בכפם.

ב. צדקה ועזרה הדדית

לפי המסורת, תפסה הצדקה מקום חשוב בחיי אבותינו ואבות אבותינו מיום שהתיישבו יהודים בדומברוביץ. זקנים סיפרו על פדיון שבויים, הכנסת כלה, ביקור חולים וליוו במעשיות על נדבנים גדולים. למשל ר' טודרוס שחי במאה ה-19, ר' זרח, ר' שלמה, ממש מסרו נפשם במטרה לסייע ליהודים עניים. מספרים על אחד ר' יוסל ברז'קר שמדי יום ביומו סעדו על שולחנו עניים ובצאתם מביתו קיבלו נדבה נכבדה.

בסוף המאה ה-19 חי בדומברוביץ בעל-בית בשם אשר מוטלס, כשהגיע לגיל העמידה החל מהרהר: התורה הקדושה הרי מצווה לתמוך בעניי! ומדוע מחרישים? החל לאסוף כסף ממחפלי השטיבל שלו ובמהרה משך לעניין את כל תושבי דומברוביץ. העיירה אינה יודעת למי הוא דואג, אך אין מבחינים בדלות, אין רואים רעבים. במשך שלושה עשורים הייתה הדלות בעיירה נסתרת. ר' אשר מוטלס נפטר כבן שמונים. ביום השמיני רעשה העיירה: המשפחות שנהג לסייע להן בסתר קופאות מקור וסובלות רעב. צעירים נטלו יזמה, קראו לר' שמואל הקטן ואמרו לו: "נותר תיק צדקה של ר' אשר מוטלס, קח לך שכר טרחה, שני רובל לשבוע, והיה אתה המתירם והמחלק".

בעלי-הבתים בדומברוביץ לא הסכימו, רצונם שהקופיקות הספורות יגיעו לידי הנזקקים בלי מתווכים המקבלים שכר טרחה. בא איש זקן שבניו ניהלו את עסקיו ועתותיו בידו והתנדב לעשות את העבודה, זה היה יהושע סטולר שכינויו קשאָנוס. הוא התפלל בשטיבל של סטולין וגר בשכנות לאשר מוטלס עשרות שנים. בא זה אל יהושע בחלום ואמר לו: "יהושע, העניים קופאים! אל תחריש, קח את התיק ולך לאסוף כסף, קנה עצי הסקה וחמם בתיים קרים, תן לחם ומלח

לאימהות למען ילדיהן הרעבים". התעורר ר' יהושע סטולר ובחצי הלילה רץ מבוהל אל ר' יענקל הרב. הרב, שעוד היה אז צעיר, אמר ליהושע הזקן לקחת את תיק הצדקה ולהתחיל לאסוף כסף. הובטח לו שיזכה לאריכות ימים ולזקנה טובה.

עשרים שנה גבה ר' יהושע מס שבועי מכל בעל-בית. לא ביקש אלא לקח. אחדים נתנו מעשר מהכנסתם. ר' יהושע הקפיד לקחת כסף מאנשי כפר שהיו באים לעיר; מחנווני ויסוצק, ברז'ניץ, שבאו לקנות סחורה בעיר; מסוחרי היערות והבוררים שבאו לתחנת הרכבת או לעיירה. הלך מבית לבית, מחנות לחנות, כולם נתנו בכבוד. לבעלי-בתים שירדו מנכסיהם נתן בסתר, לקבצנים גלויים נתן ביד רחבה. חילק סוכר, מלח, שכר לימוד לילדים, סייע בהוצאות חתונה. ר' יהושע נפטר בן למעלה משמונים, בשעת הקבורה דחקו לידו בניו את תיק הצדקה כדי שבבואו לעולם האמת ילמד זכות על כלל ישראל.

היה בדומברוביץ יהודי בשם ר' הירש-לייב של מאנס [בייגל]. כל ימיו נהנה מיגיע כפיו. קיץ וחורף, בגשם ובכפור, בחום ובקור, בסופות שלג ובז' טובעני – נהג מדי יום חמישי ושישי לעבור מבית לבית ושק בידו, לאסוף חלות. התמלא השק, נושא אותו ר' הירש-לייב הזקן לביתו, מרוקן אותו והולך שוב, ואינו פוסח על שום בית יהודי. עניים הבאים לעיירה יודעים את כתובתו. בביתו הם מתקבלים תמיד בחמימות. לכבוד שבת הוא מתייצב בפינת רחוב 3 במאי ובפנים מאירות מזמין עניים לביתו, וכשהבית מלא עד אפס מקום הוא הולך לשכנים ומזמין אצלם מקום למען הבאים. הוא נפטר בזקנה מופלגת, הותיר אחריו שלושה בנים: מאיר-חיים, מאַנְס, נחמן. את הירושה, שק האורחים, נטל עליו בכורו נחמן.

היה אליה מנקר, כך כינוהו, יהודי מופלג בשנים. זמן רב שלא רצה עוד להיות מנקר, שמא חלילה לא ייצא ידי חובתו. לא ברור אם היה יודע ספר, כי הוא שותק. שעה שהוא מקבץ נדבות לנצרכים בעיירה גם אז הוא שותק. בשעה שהוא מחלק, אומרים, אין הוא מביט בפני הנצרך, תוקע לו את הכסף כלאחר יד, בלי דיבורים. וכך בשעת התפילה, מתפלל חרש. פגשתיו פעם בבית התפילה הקטן של טריסק כשהוא מציץ ברצינות בספר של הרבי מטריסק, כשהבחין בי סגר את הספר. הפעם היחידה בה שמעתי אותו מדבר בקול הייתה בתום דרשה של מסיף דחי בנושא ארץ ישראל. הוא אמר: "אמת, למה לשבת כאן? צריך

ללכת לארץ ישראל! המשיח כבר יבוא לירושלים". חרש נהג ללכת עם שחר למקווה, כי למה צריך שהכול ידעו על כך? ושחר אחד בהיותו יחיד במקווה, טבע בו.



ר' אליה מנקר ומשפחתו

אזכיר את אימהותינו אשר צמצמו את המצוקה בדומברוביץ במעשיהן הטובים. אני רואה אותן בחן ובצניעותן הגופנית והרוחנית. זכורה לטוב גולדה-חוהס [יונגשטיין], נראית בכל שמחה בעיירה, מחותנת עדויה המקבצת ומחלקת.

זכורה לטוב הקנריצ'קה, יושבת לא עלינו עשרים שעות ביממה בין שקי סמרטוטים ונעורת, טרודה ועסוקה, ובשעת מעשה מחלקת נדבות לכל יד פשוטה. בשנות הרעב שלאחר מלחמת העולם הראשונה, בשבתה בין שקיה, נתנה וחילקה והתפללה שהצדקה תגן.

זכורה לטוב ברמניכה מן ההר [גרו בקצה העיירה סמוך לגבעה], [רבקה] אשת לייב [בֶּרְמַן]. היא סבורה שיש לעשות כדי לרצות את ריבון העולם, לכן היה ביתה מלא תמיד פועלים זרים, תמיד הזינה ילדי זרים, לא די היה לה בזה ונטלה תחת חסותה כל מי שמקק להשגחה.

תיזכר לטוב פייגל קרצמן. בשנות השובע זכרה את מצוקות העבר, קודם חתונתה. הייתה לה קופה משלה וביתה תמיד מלא נשים. מדברים שם בלחש, פייגל היפה ממדה ראשה הנאה במלכותיות, שולפת מן התיבה שטרות של עשרה רובל ומחלקת גמילות חסדים.

יזכר לטוב ועד הנשים, עוד מלפני מלחמת העולם הראשונה, ועד שהוקם כדי לתמוך בחולים ולסייע להם ברופא ובתרופות. הוועד נוסד

בידי הרבנית מסטולין, אשת ר' יעקב. חברות היו בו: אסתר שיינבין, אשת משה ברגמן, פייגל קרצמן. הן יודעות מי החולים ולמי נחוצה תמיכה. ד"ר ראדין נשלח אל החולים ובית המרקחת מספק תרופות. במקרים רבים הוסיפה פייגל קרצמן כעשרים רובל גמילות חסדים מן הצרור הפרטי שלה. לימים צורפה לפעילות מרים גנזיל שנודעה כנדבנית.

בשנות הרעב שלאחר מלחמת העולם הראשונה, מרים גנזיל אפתה לחם לנזקקים, מן הקמח שלה, לה עצמה הייתה משפחה גדולה ולא חסרה לה תעסוקה בבית. צותתי פעם לשיחה בינה ובין בתה פרל: "ישמרך האל אימא – טענה הבת – שוב הבאת מים ועץ ואת לשה בצק ומסיקה תנור, מאין תיקחי כוח? הרי חפלי מרגליך!" השיבה מרים: "משפחות מחלפות ברעב, לא אוכל לראות בצערן, חייבים להתייגע, לאפות ולהאכיל את הרעבים".

חלפו עשרים שנה, היטלר ימ"ש שילח את כולם לגטו ומרים הפסיקה לאכול כדי שתגדל מנת הילדים והנכדים. ילדיה מתחננים: "אימא, את חולה, אכלי משהו" ותשובתה: "וְלֹא אוכל? ברוך גנזיל אוכל? עוד מאות משפחות אוכלות? יבוא הצער בפני הכול-יכול ויעיר את רחמיו". רחמים לא היו. את מרים גנזיל המוחשת והמוסדת לא ניתן להוביל לסארני, הביאו אותה במיטה אל הפליאנט ושם ירו בה.

לימים, בנדודי ביער, נזכרתי במעשה של מרים גנזיל בימים שכנופיות פטלורה השתוללו ורצחו יהודים. באחד הימים תפסו את דוד-משה [גנזיל] ואת השכן שלזינגר והתכוונו להוציאם מן העיירה ולירות בהם. מרים גנזיל הייתה אז לבד בבית עם ילדיה הקטנים. בצעקות וזעקות נאבקה בפורעים, ובמהומה ברחו הקרבנות שנתפסו, בשל כך ירו בה ופצעו אותה. מרים נשכה וזעקה, התקבצו גויים ויהודים רבים והפורעים הסתלקו. כשנשאלה לאחר החלמתה: "מרים, מה חשבת, לבדך תגרשי רוצחים? הרי עלולה היית להשאיר את ילדיך יתומים!" השיבה: "ראיתי שמבקשים להרוג יהודים, מה היה כאן לחשוב? צריך לצעוק, להיאבק, למות ולא להניח שיהרגו יהודים". בימי היטלר שתקנו, לא הרעשנו עולמות; ייתכן כי לו היינו תולשים מידיהם כל קרבן, משיבים מכות, מחללים מהומות, מוכנים למות כדי להציל אח, לא היה היטלר מצליח לבצע את תכניתו השטנית.

יקודש זכרון של נשים צדקניות ונדבניות שדומברובין הוציאה מקרבה במהלך הדורות, וזכרם של נשים וגברים שעסקו בצדקה, תמיכה ועזרה הדדית. כולנו בעיירה כיבדנו ואהבנו מאוד את עושי הצדקה שלנו. שמורה בזיכרוננו תמונת סבתי שצעדה ביראת כבוד לקראת יהושע סטולר ושלשלה לתיק הצדקה שלו חמש קופיקות. ואני זוכר את מרים גנזיל שכל חייה נתנה ולא קיבצה, יום אחד נראתה מקבצת נדבות, הבינו כי לבטח למען נצרך גדול היא עושה והציפו אותה בכסף.

הייתה אישה זקנה, הקמניכה [הקמן], חשוכת ילדים. לבושה מבהיק בניקיונו, שביס לבן צח לראשה, צעיף תורכי נאה על כתפיה, מטפחת פרחונית קטנה בידה. מברכת כל אחד בחיוך ובעיניים שמחות: "נו, תנו נדבה, העניקו נדבה", כל אחד נתן קופיקה. היא דאגה לספק לילדות מרקחת, לימון, תפוח, חבילת סוכר. דאגה גם לכלות נזקקות.

מצוות הכנסת כלה, שחלילה לא תשב נערה יהודיה בבתוליה, עסקו בה שכנים ושכנות וסתם יהודים ישרי דרך. פיניה המלמד, בעצמו קבצן גדול, היה אפורטופוס לכלה. הוא מנצל את מוטל אייזנברג סוחר האריגים ונוטל ממנו שאריות; אצל איצל ביטשיק ולזר קדישס הוא לוקח קמח; מחנויות המכולת – חרוטס סוכר. אינו פוסח על שום גביר, מתקוטט עם קופצי היד ומשיג את שלו – הכלה נישאת במזל טוב.

הנה פוסע צמד יהודים כבודים לאסוף כסף למען בעל עגלה, מטופל המסכן בילדים קטנים, סוסו התמוטט, ובבית רעב. לא לכל בית הם נכנסים משום שאינם גוברים פחות מחצי רובל. הנה חומקים אברכים והולכים מבית לבית אוספים עשר קופיקות להובלת חולה לרובנה או לקייב, לניתוח.

בדומברובין נתנו למען גמילות חסדים במסירות ובאחוזה. נכחתי פעם שעה שר' גדליה אתלס [פצ'ניק] ביקש הלוואה אצל ר' מיכל קריוויצר. ר' גדליה סחר שנים בסירי חרס. מדוע סירי חרס דווקא, משום שר' שמואליקל הורה לו לאחר חתונתו לפתוח חנות שלא תהיה בה הונאת דברים, והטוב ביותר, חנות לסירי חרס. אישה מקישה בסיר, אם לא נשמע הד, דבר לא ישכנע אותה לקחת סיר סדוק. גם לא תיתכן הונאת ממון, הרווח בסיר הוא שלוש פרוטות בלבד. ר' גדליה הלמדן, יהודי הגון, היה כל ימיו קבצן. בשעה שביקש גמילות חסד אצל ר' מיכל, אמר לו: "תן גמילות חסדים, עליי לשלם בעד הסירים". זה היה בשנים

הסוערות שלאחר המלחמה, את הכסף שמרו קבור באדמה. מיכל קרצמן התעצל לחפור בלילה, אמר לו ר' גדליה: "שמע מיכל, אם אתה מתעצל לחפור כסף למעני, עלול אתה לגרום לעולם להתהפך חלילה, כי העולם עומד על שלושה דברים: תורה, עבודה וגמילות חסדים. כדי שיהיה לך, הגביר, למי לתת גמילות חסדים נאלץ אני להיות קבצן, גביר הרי אינו נזקק לה. אל תתעצל אפוא, חפור את הכסף ותן, אני נזקק לך". ומיכל חפר את הכסף ונתן.

אצל חנוונים היה מנהג, שהיו מרוקנים זה אצל זה את מגירות השולחן עם הפדיונות. מתרוצץ חנווני שצריך לשלם שטר ושואל: כמה יש לך במגירה? כך אצל ראשון, שני ושלישי.

יזכר גם הבנק לפני מלחמת העולם הראשונה. הודות להלוואות שנתן הבנק עמדו חנוונים רבים על רגליהם, בעלי מלאכה קיבלו מדי פעם הלוואה של חמישים רובל. יוזמי הבנק היו: הרב מטעם שיינפלייש, רוטנברג, נפתלי סנדלר, אהרן גלפרין. הבנק נוסד בעזרת מניות קטנות ופיקדונות. הנזכרים לעיל הם המייסדים וההנהלה. הם עובדים ללא שכר, ללא רווחים. גלויברמן בלבד, היה מנהל חשבונות בשכר. בנק זה העניק הלוואות רבות לפני מלחמת העולם הראשונה ופרק זמן בשנות המלחמה העקובה מדם. לא היה אחד בעיירה שלא לקח הלוואה של חמישים רובל, אם לא לעצמו, לקח למען אח או שכן.

נכחתי פעם בעת ששלמה מאירס בא לבית גביר לבקש 200 רובל גמילות חסד לפדות שטר אחרון. גמילות חסד כזו לא ערב לב הגביר לתת, אך לא נתן לנזקק לצאת בידיים ריקות ואמר: "שמע שלמה, אומר לך בגילוי לב, לא אני ולא אחר, לא ילוו לך 200 רובל, והכסף הן נחוץ לך. קח אצלי עשרים רובל, ממני לך אל איצה יונגשטיין, ואל חנינא ביטשיק, אל איצל ביטשיק, אל ר' משה-הירש פוטרדוק, אל חיים גנזיל, אל מוטל ויטלס [אייזנברג], אל מטוסוב, אל חרצ'ק, אל מוטל קריווצר". וכך היה, נאסף סכום של 300 רובל כדי שלמחרת לא יהיה עליו להתרוצץ שוב ללוות. נחמן פלד נתן עשרה רובל להשלמת הסכום. כל נגידי דומברוביץ השתתפו בהלוואה.

באותם ימים לא היו עשירי דומברוביץ בעלי בתי חרושת ולא בעלי הון רב. הייתה להם פרנסה וכמה אלפי רובל. אחדים זכו, פרנסתם הייתה מצויה והיה ביכולתם לסייע לזולת בשנות הרעב שלאחר המלחמה וגם

בשעת המצוקה הגדולה של מלחמת העולם השנייה. לקטגוריה זו השתייכו מי שכוננו בעלי אחוזה, ינטה וחיים גנזיל וכל שבט גנזיל: הבנים, החתן והנכדים. הם החזיקו בחכירה את טחנות המים של פליאטר. הבנים נתנו בלי ידיעת החתן, והחתן נתן שגיסיו לא ידעו, ועלה על כולם במתן בסתר, ר' חיים הזקן. בכורו דוד-משה ישב תמיד בטחנת ברסטיה, היה זה כמעט מנהג שיהודים שיצאו לכפרים הלכו תחילה אליו לטחנה, לאכול. אשתו מרים, פרנסה בשנות הרעב, בסתר, משפחות שלמות וחילקה לחם בגלוי. לייבה ממשפחת בָּרָג שהייתה לו טחנה שהופעלה במנוע, והיה לו שפע, היטיב אף הוא עם נצרכים. כשנעה הטחנה, חולקה לעניים התבואה שנשרה.

באותם ימים קנריצ'קה הייתה מחלקת נדבות ייחודית. חרצ'ק חילק ביד רחבה. בשנות הרעב ההן, תמכו יהודי הכפרים בתושבי העיירות הרעבים. התומכים היו יהודי ברסטיה, קרופה, ליטיניץ', טריפיטניה, זולוטיה (יעקב-הירש ונתקה), זמרוצ'ניה (יוסל), מאצ'ולישץ' (פסח), הורוויץ (אלתר). יענקל הנפח הפיסח עבד קשה ובתמורה לעבודתו אסף דגן והתחלק בפת לחמו. אצל ברוך ואלתה פייגלשטיין מן הכפר ראן לא הוסרה המפה מן השולחן, בתנור לא חדל הבישול, ויהודים רעבים אכלו שם. אצל מיכל ומשה קריוויצר אפו לחם ימים חמימים, גם שם אכלו יהודים. מובטחני שכל בעל-בית בדומברוביץ לו היה ביכולתו, היה מתחלק בפת לחמו ומכלכל רעבים. אזכיר לדוגמה את חיים לנדוי שכונה חיים גלגול. באותם ימים עסק בסחר סוסים עם גויים כפריים והיה לו לחם לשובע. אל שולחנו ישבו בקביעות אנשים ואכלו, עד חלוף הרעב. ר' חיים זה היה בן 85 כשבאו חיילות היטלר. אשתו, שני בניו ובתו היחידה כבר לא היו בין החיים. אותו עיכב האל עד לשחיטה האחרונה. בזמן צעדת המוות לסארני, האמין גם הוא שמובילים אותו לעבודה. ראיתיו עם צוררו על גבו, המקטרת בפה, ללא עשן כי לא היה טבק. במהומה אבד מעיניי.

מסורת קמחא דפסחא לנצרכים היא פרק בפני עצמו. משנכנס אדר מתקיימת מדי שנה אספה של טובי העיר. כששורר שלום בין יהודים, האספה היא כללית; בשעת פירוד הלבבות, יש אספה נפרדת אצל הרב מסטולין, ר' יעקב. איסוף הכסף מתחיל בפורים, חבורות המקבצים יוצאות לפני הסעודה. הנה יעקב-מאיר הזגג, מנחם החזן, פיניה המלמד, צאליה בורקס, מוטל ויניאר ואחרים, הולכים מבית לבית. ההתרמה נמשכת עד ראש חודש ניסן. יהודים יודעים על הדון בשולחן

ערוך, כי חובה לתת מעות חיטין. הרב ר' יעקב מקפיד מאוד בעניין, הוא אומר: "יש לנו שתי רשימות, של נוחנים ושל מקבלים. לפני פסח חייבים להופיע באחת מהן, או אתה נותן או אתה מקבל".

הנה צועדת חבורת ברזנה: נחמן פלד, איציק-מאיר בליזניוק, גבריאל הכליזמר עם הקלרינט, ר' משה קאן [קנקן] ויהודים נוספים. נערים רצים בעקבותיהם משום שגבריאל מנגן שיר לכת בכל בית. חסידי טריסק עושים זאת ללא המולה. אצלם אין מקבלים, הם בעלי היכולת בעיירה, אך מנהג הוא מנהג, לכן גם הם עושים מגבית למעות חיטין. יוסל של חנה-צ'ונה, איציק אנטל ויחיאל רוז'נסקי אוספים בקרב המתפללים שלהם, כאשר ר' יחיאל בנסיעה ממלא אחר את מקומו.

מנהג מעות חיטין נמשך בשנות שובע ובשנות רעב, אף בימי היטלר סיפקו לכולם מצה לפסח.

מלחמת העולם הראשונה, המהפכות, חילופי השלטון, זיעזעו את דומברובין היהודית. מנהגים ומוסדות רבים בטלו וחודשו. רבים מטובי העיר והמנהיגים הקודמים חסרו, אחדים התרוששו, שאלת הצדקה שוב הייתה אקטואלית.

בתקופת הממשל הפולני עסקו בפעילות הצדקה ולפל סורוקין [באליק] וטוביה השוחט. ולפל אוסף וטוביה השוחט מסמן אצל מי סעדו עניים אתמול ואצל מי יאכלו מחר, מי נתן משהו לשבת ואצל מי יש לקחת השבוע. יעקב-שמואל פייגלשטיין הופך עולמות ואוסף למען חולים. משגיחים על יורד מנכסיו ודואגים לקבצן המוצהר. בחורף מובלות עגלות עצי הסקה לבתי אביונים, ומניחים בסתר חבילות מזון. כשהאנטישמיות הכלכלית הפולנית גורמת להרס משפחות, יד הצדקה תומכת ומצילה מאבדן. והיה גם סיוע מאמריקה: חלקו מבני עיר, חלקו מן הסיוע האמריקאי היהודי הכללי. נתקבלו כסף, חבילות ביגוד ומזון וסכומי כסף ניכרים לייסוד סניפי ג'וינט ואורט. אז נוסד הבנק השיתופי שהתפתח היטב, העניק הלוואות, עסק בניכיון שטרות וקיבל פיקדונות מקומיים. לא היה כמעט בית בדומברובין שלא הייתה לו נגיעה לבנק. בשנת 1939, עם בוא הסובייטים, הולאם הבנק.

טאז הקים מוקד רפואי בבית נפתלי פלדמן ברחוב בולניטשנה. יו"ר הוועד היה אברהם פייגלשטיין והמזכיר, ברוך ברמן. במשך כל השנים

עד לחורבן ניתנה במוסד זה עזרה מרובה. כשחרג התקציב מן הסובסידיות של טאז, כיסו תורמים מקומיים את הגירעון.



פחנה'קין סטפס - טאז. בכפר קרוסה (1931)

ועד נבחר ניהל את הכסף האמריקאי המיועד לחלוקה דחופה ואת חבילות המזון. היו בו נציגי כל המעמדות, נשים וגברים. לימים עזבו הגברים ונותרו נשים בלבד, כוועד לעזרה סוציאלית. הן עשו במלאכה עד החורבן כמעט. מירלה בתו של הרב [פצ'ניק] הייתה היו"ר.

היו בעיירה יתומים. בעבר נמצאו תומכים פרטיים, בשנים מאוחרות, נאמר כי יש לתת ליתומים כתובת, בית. סמוך לבית הספר "תרבות" הונח יסוד לבית יתומים וערכו סעודת מצווה. חסידים ומתקדמים, זקנים וצעירים, בילו בצוותא ונתנו התחייבויות כספיות ובמגרש יצאו יהודי בריקודים. פעמיים ראיתי את רוטנברג הזקן רוקד במעגל עם יהודים דתיים: בראשונה, כשמדדו וקידשו את בית העלמין החדש. כל דומברוביץ יצאה להשתתף בטקס. לאחר התקיעה בשופר, הרימו כוס ברכה שיזכו לביאת המשיח ולתחיית המתים. רוטנברג רקד במעגל עם משה-הירש, מיכל ביטשיק, גדלקה הצהוב [פלדלייט], ולפל סורוקא', שמרל חמנישקס. בפעם השנייה רקד רוטנברג במגרש בית היתומים.

לפני מלחמת העולם הראשונה ייסד מעמד הפועלים קופת גמילות חסדים וחנות קואופרטיבית ובה מוצרי יסוד במחירים זולים. המוסדות הוקמו בידי מנהיגי "בונד". החון הבסיסי הורכב ממניות חברים. הכנופיות של פטליורה בזזו והרסו הכול.

בשנת 1915 נסוגו חיילות ניקולאי מפולין, ליטא, לטוניה, ועמם מאות קרונות צבאיים מלאים יהודים. יהודי דומברוביץ כולם, ארגנו סיוע ליהודים חסרי הבית. אספו עגלות מלאות לחם, כדי חלב, דוד תבשיל. בבניין של נסיה-הירש [גרשטיין], נפתח מטבח, היהודים הנודדים התקבלו בחמימות ובאחוה. עסקו בפעילות הסיוע כזכור לי: ר' יענקל הולצמן, לימים עלה עם משפחתו לארץ ישראל (נטמן בבית העלמין בתל אביב); שלמה מוטורין בעל העגלה, שעבד ללא שכר עם סוסו; ברל של ביילה-מלכהס, הרשל זולאר, בנימין שוורצטוך, ביילקה קרצמן, חנצ'ק פוטרון – קרבנות ידו הרצחנית של היטלר; יוסף-חיים בייגל, אברהם בינדר, שמואל זלצמן, רייזל איסד [יסוד] שעלו לישראל; מוטל חרפק ולייבל אָנטל שהיגרו; ברכה זלצמן, שנספתה באורח טרגי, פעלה רבות. והחוכר היהודי מטחנת הקמח של סלץ, שנתן קמח בחינם. היו לו שבעה שמות: יהושע, מרדכי, יהודה, אריה, לייב ושניים נוספים שאיני זוכר. פייגל האופה ומשה-יהושע מ"פורט ארתור" אפו את הלחם ולא נטלו שכר. פעילות זו נמשכה עד חלוף גל הפליטים.

בשנת 1939, כשפרצה מלחמת העולם השנייה, שוב בא גל פליטים, ושוב ארגנו יהודי דומברוביץ סיוע לחסרי הבית. בית המדרש הגדול הפך לבית אוכל. חסרי הבית, יהודים ופולנים, נתקבלו בידדות.

בשנים 1919-1921, פשטו מחלות נוראות, חסרו תרופות ועזרה רפואית, מלאך המוות שלט בלי מצרים. יהודי דומברוביץ ונפתלי סנדלר בראש, ארגנו מגבית. במקום בתרופות, השתמשו באמצעים בתיים. סנדלר עשה לילות כימים עם החולים ודאג לצורכיהם. הודות לכך ניצלו רבים, יהודים וגויים, מציפורני המוות.

יהודי דומברוביץ האמינו: ריבון העולם כשהוא מביט בתינוקות של בית רבן, מיד נהפך כעסו לרחמים. במשך ארבעים השנה המוכרות לי, החזיקו אצלם מלמדים, ולימים תלמודי התורה, ילדים של הורים מעוטי יכולת או יתומים. בשנים מאוחרות, ייסד מרכז הישיבות ישיבה קטנה בשטיבל של בית המדרש. דומברוביץ וסביבתה מימנו את

הישיבה, וכל בעל-בית שילם מס קבוע. גם בגטו לימדו את הילדים בסתר. זכרו מאמר חז"ל: "בכל יום מלאך יוצא מלפני הקב"ה לחבל את העולם, וכיוון שהקב"ה מסתכל בתינוקות של בית רבן, מייד נהפך כעסו לרחמים". חזקה שיקוצצו ידי המחבל הנורא, אמר לי יענקל הגדול, הנפח מטריפיטינה כשהובל למוות, והאמין בזה.

זכורים שכנינו היקרים האהובים מן העיירות הסמוכות. אליהם היינו פונים בעת צרה, תמיד סייעו בחמימות. בסוף שנת 1918 ותחילת 1919 באים צבאות ונסוגים: לבנים, אדומים, שחורים. כולם הורגים יהודים. שלמה פוטרך נהרג בידי אדום, מושר ופישמן – בידי הפטלורים, וגם פסמן ויצחק השוחט. הפטלורים צפויים לבוא. הם כבר הסמיקו לרצוח יהודים רבים במחוזות סמוכים. דומברוביץ כולה נמלטה לוויסוצק. גם שם היהודים מבוהלים, אך מקבלים את הבאים, דואגים לאכסונם ומספקים מזון ומשקה. העניין הסתיים בחדרה בלבד, הפטלורים נחלו מפלה. אישה אחת נהרגה, אשתו של פסח מאצ'וליץ'צ'ר, היא נורתה בידי הפטלורים. כעבור 23 שנה, בשנת 1942, שעה שהובילו אותנו לשחיטה, ברחו כ-1400 יהודים, 800 מהם לוויסוצק, עוד היה שם גטו שלא נפגע. סכנת מוות איימה על קבלת יהודים זרים. יהודי ויסוצק לא נרתעו, הם קיבלו את הפליטים בבתיהם בגטו והתחלקו עמם בפת לחמם הדלה. כעבור עשרה ימים באו החיות של היטלר, התנפלו לפתע על גטו ויסוצק, השליכו רימונים על הבתים. יהודי ויסוצק ודומברוביץ נספו יחד. מעטים בלבד מיהודי דומברוביץ ניצלו אז וברחו ליער. אחד מהם אבל, בנו של שמואל ברוינפן, במשך שנתיים היה פרטיזן, הצטרף לצבא הרוסי ונפל בחזית ברלין.

בגטו ארגן היודנרט של דומברוביץ מוסד חשאי לעזרה סוציאלית בניהולו של אשר שטרום. היודנרט נטל בסתר חלק מתשלומי הכופר והעביר לקופה של אשר. אספו זהב, מגפיים, עור, אדוות פרווה, לבנים חמים, כלים, כפפות, כובעים, רהיטים, פלפל, תה, מזון. עונש מוות איים על מעשה זה. אך מן ההכרח היה לתמוך באלה שסבלו חרפת רעב.



אשר סטרום ומשפחתו

כשבאו לדומברוביץ שרידי קהילת דוד-גורדוק הטבוחה, כ-300 אלמנות עם

ילדים קטנים, קלטה כל משפחה לביתה אלמנה והחזיקה אותה בזכויות שוות. משפחות רבות כבר רעבו ועם זאת דאגו לבאים שלא ירעבו. הפעילות הסוציאלית נסתרה מעין מאחורי שבעה צעיפים. אשר שטרם, שהתנגד בעיקרון לנדבות, חסיד נלהב של יצרנות, של עזרה קונקרטיה אפילו בהגירה שיטתית של המוני מרוששים, אשר זה נתן בגטו נדבות בצורות שונות, ללא שיטה, ללא תכנית, בנוסח היהודי הישן, כפי שנהג אביו ר' יעקב-הירש פולק, מכניס האורחים מן הכפר זלוטסה. לבד מן הקופה הנסתרת של שטרם, היה מקור נוסף לקבלת מעט לחם שניתן לרעבים התשושים לגמרי.

סמוך לגטו ניצבה טחנת הקמח היהודית לשעבר, של השותפים דוד-משה גנזיל, חתנו הרמן סילנדר, בנו פינחס ויורשי מנדל ניימן: פינחס ניימן ולייבל פרלשטיין. הטחנה הייתה בידי הגרמנים והאוקראינים, בעליה עבדו בה. הם, בעלי המקצוע, לימדו את הגויים להפעיל את המכונות. נאסר על יהודי לעבוד בטחנה. חל איסור חמור על יהודי הגטו לטחון בטחנה. הגויים טחנו ללא בעיות ומסרו שליש או רבע לצבא הגרמני. מאות טון תבואה נאספו בטחנה. בעלי הטחנה ארגנו בזמן עבודתם גישה סודית למלאי התבואה וחלקו הועבר לגטו. ייזכרו לטוב על מסירות הנפש ההרואית: הנספים ר' דוד-משה גנזיל והרמן-צבי סילנדר; הניצולים פינחס ניימן, פרטיזן נועז שנשאר בדומברוביץ להיפרע מן הרוצחים האוקראינים; פינחס גנזיל, שהה ביער כפרטיזן ונפרע מרוצחים, עלה לארץ; לייבל פרלשטיין שעלה לישראל.

נוצרה בגטו בעיה של עזרה רפואית, אף שביית החולים ובית המרחקת קיבלו שירות מרופאים ומרוקחים יהודים. הרופאים מרגוליס, ארליך ורומנוביטש והרוקחת הניה מטוסוב עזרו באופן לא לגלי. לא די היה בזה, אנשים נחלשו מן המצוקה, מעבודות הכפייה ומן הפחד המתמיד, כל מחלה קיבלה אופי של מגפה. בשבועות האחרונים ארגן היוזנרס בית חולים בבניין של איצה יונגשטיין ובבית התפילה של טריסק. לא היה להם קיום ממושך. הרשעים השמידו את גטו דומברוביץ.

ראוי להזכיר שהיו באים לדומברוביץ יהודים עניים, השתהו שבוע וקיבצו נדבות בעיירה. לאחר התפילה נחטפו מקבצי הנדבות והוזמנו לבתים לשבת. לזר פיקמן למשל, לא קרה שיישאר ללא אורח בשבת, והיו אחרים כמוהו בבית המדרש, בבית התפילה של טריסק ובבית

הכנסת הגדול, שם דאגו לכך הגבאים והשמשנים, וסיפקו אורחים לבעלי-בתיים.

ג. תמונות מן השטיבל

לא לשווא מספרים הספרים הקדושים כי כאשר עלה בית המקדש באש, התעופפו חלקי אבן מן הקירות הבוערים והתפזרו בעולם, ובמקום שנפלו כמו לימים בתי מדרש שהעם היהודי שפך בהם את צערו בפני האל בתפילה ותחינה. בין כותליהם מצא היהודי נוחם ברגעי חיים קשים בגלות המרה, ברגעים של ביזוי והשפלה. משחצה היהודי את סף בית המדרש ניער מעליו את כל הביזויים. בבית השם הטהרה נשמתו, הזדקף גוו, ותודעתו היהודית התחזקה. אוירת השטיבל ליוותה גם את קומץ הניצולים מדומברוביץ שתעו ביערות ובביצות, מיוסרים ונרדפים, נפוצים ומפוזרים. היהודי נשא תמיד במחשבתו מאמר חז"ל, פסוק תהילים, סיפור, מילת נחמה של נביא, מעשיות על צדיקים. לא התפללנו, אך קטעי תפילה ליוו אותנו כיצורים חיים בים הדמים של אבדן והשמדה. כל אלה שמרו על צלם אלוהים בקרבנו. באותם ימים שאל אותי יהודי מהורח: "אברהם אבינו ביקש להקריב את יצחק בלבד, פרשה שלמה בחומש הוקדשה לכך, אנחנו הולכים מדי יום לעקדה, מי יזכיר אותנו?" יונה מקצניק טען: "יהודים בירכו מדי יום ברכת יוצר אור, מה איכפת לי אם יכבה אורם של השמש, הירח והכוכבים, וחושך מצרים יכסה את העולם המרושע?" אחי סנדר הצליח, בתחנונים, להשיג מגוי שרידי סידור עב כרס שהלה השתמש בו לעישון. הסידור על גבו, עבר אחי שדות ויערות ואת ביצות פינסק; לימים, בהיותו בצבא, חצה את פרוסיה המזרחית, פולין וגרמניה והביא עמו לארץ ישראל את הדפים הקרועים. מאין נשאב הכוח? מן הבית החרב שהתפללו ולמדו בו היהודים יום-יום. הקדושה של מקדש מעט ליוותה אותנו בדרך נדודינו.

כך נראתה שעת בין ערביים בעיירה: אנשים פוסעים, מי לבית המדרש של ברזנה, מי לשטיבל של סטולין. חולפים במהירות בפלוש הארוך ונכנסים פנימה. מעיפים מבט בשטיבל הרחב שחלונותיו גדולים וספסליו צבועים, על ארון הקודש המגולף, על הקירות שצבעם בהיר. עד שמוציאים את האבנט מן הכיס, רואים הם סביבם יהודים שפניהם מתבהרים וחשים התנערות מעגמת הנפש של היום.

מנחם החזן, קם מן הגמרא ומטייל על פני השטיבל. ראשו בין כחפיו ומצחו הגדול מורם אל על. נדמה שמנחם מהרהר בדבר-מה, אך לא, כבר סיים הרהוריו מזמן, רק שולח מבט אל השמים הגבוהים, אל הכול-יכול, אליו נכסף לבו ונמשכת נשמתו. "אי-אי, אילו ניתן לפחות להציץ בזיו אורו של הכול-יכול!" אך משה רבנו גם הוא לא השיג זאת. לכן טוב כל כך להביט מן השטיבל אל ארמון האל, שום גשמיות אינה מסתירה, ועיני מנחם אמנם מופנות לשמים באהבה ובשלוות נפש.

על הבימה יושב כבר שִׁמְקָר הזקן ומברך ברכת הקטורת. בנקודה מסוימת הוא מכווץ אפו להתעטשות ואומר בקול רם ובאריכות: "אוי-אוי דקה מן הדקה", מיד חוזרים אחריו עשרה אולי חמישים יהודים בבית אחת בטונים שונים ומזמרים "דקה מן הדקה" לקיים את המצווה (במקום שתהא דקה מן הדקה) כמנהג קרלין-סטולין. כשמיגיעים ל"השם צבאות עֲמֵנו, משגב לנו" שוקעים בדבקות עמוקה והיא מתעצמת כשמיגיעים למילים "ה' צבאות אשרי אדם בוטח בך", חנוונים יהודים מתמלאים ביטחון שהכול-יכול יעזור בכסף לקניית סחורה לחנות הריקה למחצה ובפדיון לתשלום השטרות. "המלך יעננו ביום קראנו" נאמר מתוך ביטחון גמור כי "המלך יעננו".

הנה, נחפזים לבוא המאחרים: איצל ביטשיק ממחר אל המגבת, מנגב ידיו ומברך בחיפזון על הקטורת כדי להשיג את בעל התפילה. מוטל ויטלס [אייזנברג] נכנס ומטריה תחת זרועו, פוסע חרישית וברכות, מגיש את קצות אצבעותיו לכיור, מתנגב במגבת ומברך על הקטורת; מעיף מבט חד ימינה ושמאלה ומתפלל שמונה עשרה עם כולם. מיכל ביטשיק מתחיל ראשון, חושש להפסיד מילה, ומפגר אחרי אחרים. ברוך קויל [קליע, פחם] משוטט מספסל לספסל, במקום שתופס אותו אמן אחרון אחרי קדיש, שם הוא עומד מלכת ומתפלל שמונה עשרה.

ר' יענקל, הרב, קודם שהוא עושה את שלושת הצעדים שלפני שמונה עשרה, מעביר את עיניו הגדולות על המחפלים, מניע גופו לימין, לשמאל, וכשהוא אומר "שפתי תפתח" הוא עומד מתוח כמיתר.

לשטיבל נוספים מתפללים. חלקם עוצרים מאחורי הבימה, חלקם רצים למקומם הקבוע. בשעת "קדושה", השטיבל מלא אדם וכולם קופצים יחד "קדוש, קדוש, קדוש". המנורות דולקות בחצי אורן, לא כמו בשבת. אור הגנוז של השבת, אין להשתמש בו ביום חול, והאור החלש תואם

את הלך הרוח של חולין. איציק שְמלץ [בינדר] קורא מלוא גרונו: "ברוך הוא וברוך שמו". שמרל פרנקל פוסח על ראשון, אך "ברוך הוא" השני הוא מאריך בנחת ומזמר "אמן". גדלקה הצהוב [פלדלייט], מרים קמעה את ידו בכל "ברוך שמו", ובכל אמירת "אמן" הוא משמיע צעקה. משה-הירש פוטרון, ממקומו בצד מזרח, מחזיק ידו על ברכיו, מרכין ראש לימין ואומר "ברוך שמו", מרכין ראש לשמאל ואומר "אמן". אשר שיינביין עומד בסמוך למשה-הירש ומעיף מבט אלינו הנערים ואל אחייניו, ברקה ויוסקה, לראות אם אנחנו עונים "אמן". הוא עצמו כעוס במקצת, משיב "אמן" בחצי פה. ישראל ברזון עומד ליד כותל המזרח, פניו אל החלון, כל "אמן" שלו מצלצל, תענוג לשמוע. ר' יענקל, הרב, משיב "ברוך הוא וברוך שמו" בנוסח אישי.

בדרך כלל מהדהד "אמן" של המתפללים בגוונים שונים, אף שכולם בנוסח קרלין הישן. עד היום אני חש בטעמם של "ברוך הוא" ו"אמן" של ר' אברהם השמש, ר' ישראל ציגלניק ואחרים.

על הבימה יושב "יעקב אבינו" הצעיר. מצחת כובעו מוסטת מעט מטה ופאותיו מסולסלות. הוא לומד בחסידות קרלין ועוקב אחר עויה של כל חסיד מבוגר, מקשיב לכל מילה. שלום בוךֶס מתפלל "חזרת הש"ץ" בצרידות כלשהי אך בקול ובהתלהבות, הלב היהודי מתמוגג, וכשהוא אומר "על הצדיקים ועל החסידים", אין "יעקב אבינו" עוסק בחשבונות רחוקים על צדיקים מעולמות אחרים, דעתו נתונה לצדיקים הקרובים המוכרים, הוא חושב על: "הצדיק מסטולין יאריך ימים והאדמו"רים הגדולים של סטולין, קרלין, היושבים בגן עדן ונהנים מזיו השכינה. אחריהם חסיד קוז'ניץ, צ'ורטקוב, וחסידיו גור, ואפשר למנות גם את חסיד טריסק, ברזנה, סטפן".

הרהורים מהרהורים שונים צפים אצל המתפללים בתפילת שמונה עשרה של יום חול בזמן ברכות ובקשות. מיכל ביטשיק מהרהר ביונה שלו המבקש להיות בונדיסט. בעת "רופא חולי עמו ישראל" מהרהרים במיחווים ובמחלות שלהם או של בני משפחה. "ירושלים עירך ברחמים תשוב" מעוררת ביטחון שהבקשה תתמלא. משה איצ'ה נחמנס [משה בן יצחק ברגמן] מפרש בשעת מעשה את הרמב"ם, ויודעים כי בביאת המשיח יינשאו כל השטיבלך ממקומם ויתגלגלו לירושלים, לא ייתכן אחרת, וכי נלך ונשאיר את המקומות המקודשים, הפקר?

לתפילת מעריב השטיבל מלא מפה לפה. אברהם השמש מגביר את אור המנורות, התפילה מעמיקה, הלבבות מתעכבים על תוכן התפילות. כשקורא בעל התפילה "אותב עמו ישראל", בטוחים הכול שכך הוא, שבזמן שבית המקדש היה קיים הייתה אהבת האל לעמו גדולה. ובעתיד לבוא אי"ה תחודש אהבת האל לישראל ולא תיקטע עוד. הכול סבורים כי כבר זמן שיבוא המשיח ומדישים "והסר שטן מלפנינו ומאחורינו", אותו שטן המבקש לחצוץ בין ישראל ובין אביהם שבשמים. הרהורי תשובה משתלטים על כולם בעת אמירת "סלה לנו" בשמונה עשרה.

תמה התפילה. כמה מנייני יהודים יושבים ללמוד גמרא בזוגות, בשלושות. הרב, ר' יעקב, מורה לחזור על "תנו רבנן" מיום אתמול. מעברו השני של הספסל, עומדים כמה מאזינים ללא גמדות. אלה הם הלומדים מן השטיבל העומדים כאן לרגע ומיד הולכים לבתייהם ללמוד ביחידות. גדלקה הצהוב עוצר את בריש, ובעודו מביט ברב, פונה בשאלה אל הלומדים. משה ברגמן קוטע אותו ושואל שאלה עמוקה יותר בעניין. לזר קדיש מתערב ואומר משהו. הרב, ר' יעקב, מבקש להגיש לו שניים שלושה ספרים מן הארון, ומעיין. מחפש בין המפרשים ואומר: "הנה הסבר לשאלותיכם" ומוסיף כי במסכת כתובות נידון עניין זה ביתר בהירות, השאלות מתפוגגות. איציק שמלץ מסתכל בהתלהבות לעבר הרב, שלישי ממנו יושב חיים-ברוך ציגריק [עושה הסיגריות], משחק בזקנו הדליל וקולט את הנאמר, עוקב אחר תנועות המתווכחים, משהו בדברים לא מתקשר לו. האשם הוא בהרהוריו בשתי עגלות של קורות מהוקצעות שהביאו אליו עם שחר. ממול, על הספסל השני, יושב חיים בֶּרְמַן המכונה קוט. זקנו וסנטרו שעונים על ידו. הוא מסתכל בלומדים ומחייך. ניכר שמוחו עסוק. חושב כנראה: "כמה חכמה יש בגמרא". בפינות המרוחקות חשוק עתה יותר, המנורות דולקות סמוך ללומדים בלבד. יהודים יושבים על ספסלים אחוריים ומנהלים שיחה. פה ושם יושבים יחידים שקועים במחשבות. אינם ממהרים לביתם.

הלומדים, מקשי הקושיות, כבר הלכו, הרב ר' יעקב נותן שיעור בפני כשלושה מנייני מאזינים. שוררת עליצות. כמה אברכים עטורי זקנים שחורים, הרשל של באסל [לווין], ברל פינקלשטיין, יושבים ללא גמרא. כולם מתווכחים בסוגיה שזה עתה נלמדה. ב"חא שמע" אחד מתעוררת שיחה לבבית, והרב מסביר לכולם את הפשרה הנאה במחלוקת הדקה

של התנאים. לפתע נכנס ר' ישראל ציגלניק [זלצמן] אחי הרב, מתפתח דיון שלם בין האחים. גם הלומדים בצוותא מתערבים. הרב מוביל לדרך בטוחה והכול מתפזרים מתוך אהבה למקום הקדוש שבילו בו שעות אחדות של שלווה ונועם.

לפעמים מתפרצות בזמן התפילה או הלימוד שתיים-שלוש נשים, נשרכים אחריהן כמה פעוטות. מביאים עמם בכי, המולה ויללה. הן ממחרות היישר לארון הקודש בתפילה ותחנונים למען בת או כלה המקשות ללדת, למען חולה אנוש. התפילה או הלימוד נקטעים והנוכחים משתתפים בצער הנשים הבוכות. כל מתפלל מכוון בתפילתו לרפואה שלמה, לעזרה מידית לנזקק לה, ותפילתם מסתיימת בצער.

קורה גם שהזמן האהוב של מנחה-מערב מופר. באים לשטיבל והוא נעול, ודלת בית התפילה קורירסקי נעולה. פונים לבית המדרש של ברזנה, בדרך רואים כי גם בית התפילה של טריסק נעול. בית הכנסת הגדול סגור וכל העיירה נוהרת לעבר דלתות בית המדרש. בית המדרש גדוש, אין מקום להכניס סיכה. הדוחק גדול. שואלים את משה סוטניק [קויפמן] מה קרה והוא שותק. לפתע נראים הסוסים האמוצים-ברודים והעגלות של חיים לנדוי, יורד מפקח המשטרה. ידו על ניצב החרב, מצלצל בדרבנות ועולה לבימה. הוא מדבר רוסית והרב מטעם שיינפלייש, מתרגם לידיש: "יש עדיין מהפכנים יהודים בדומברוביץ. ברחבי אימא רוסיה הגדולה מזמן אין זכר למורדים, חמש שנים ששכחנו מהם, בדומברוביץ למרבה הצער יש! הממשל חייב לעמוד על המשמר. לכן חייבים כל בעלי הבתים להדליק ליד ביתם פנס שיאיר כל הלילה, שיוכלו מגני השלטון לנוע." מפקח המשטרה הולך ובקהילה רתיחה. גזרה שכזו! כל לילה עלותו פונט גז, לכך יש להוסיף עמוד, בעל מלאכה, הוצאה של שלושה קרבוניס.

פעם אחרת השטיבל נעול בעניין מס הבשר. פעם שלישית – בגלל דרישות סניטריות. משתוללת מגפת דיזנטריה, במקרים כאלה הולכים לבית המדרש. פעם אחת נדרשנו לבחירת סטרוסטה עירוני. יש כמה מועמדים: נחמיה זקן העדה הקודם, יידל של אברהמצה, מיכל הצורף, מוטל של השוחט. התגלעו חילוקי דעות ו"עמך" אומרים את דברם. העיירה כולה מצטופפת בבית המדרש, רעש, המולה וצעקות. לפתע עולה מושר, אז עדיין צעיר מאוד, על ספסל ואומר מילים אחדות בשם פועלי דומברוביץ. ידוע כי הכוונה לבונד אך אין אומרים בגלוי.

ופעם בשעת אספה בבית המדרש, צץ לפתע על ספסל הגוי פטרו שפאקובסקי. יהודים ממחרים אל הדלת, אך שומרים מוצבים שם וליד החלונות ואינם מניחים לאיש לצאת. פטרו מדבר אוקראינית מעורבת יידיש: "בראקיא [אחים], פועלים יהודים, אתם מוכים פעמיים, פעם מצד הגבירים היהודים ופעם מכחולי המדים של ניקולאי. תחשבו על זה, אנחנו המהפכנים רוצים בטובתכם". בעקבות דרשה זו היו היהודים שרויים בחרדה זמן רב.

זכורות לי הבחירות לסיים הפולני. נואמים מקואליציית הממשל מקבצים את הציבור בבית המדרש ומשמיעים הבטחות נאות שיקוימו אם כולם יצביעו לקואליציה של הממשלה.

זכורה לי גם תפילת מנחה-מערב בשטיבל לאחר כניסת היטלר. מוסרים זה לזה כי השטיבל פתוח ואפשר ללכת להתפלל. הלב היהודי הדואב נמשך למקום הקדוש, להתפלל, לבכות ולהתלונן. לא מעזים להתכנס בציבור כי הפחד גדול. השטיבל של סטולין ריק, היודנרט הצליח להרגיע קצת ובאו יהודים, אנשים זקנים, להתפלל מנחה-מערב שעה לפני השקיעה, הן כעבור שעה אין להסתובב ברחוב.

פחד כל הגלויות נסוך על פני שתי עשרות המתפללים שהתגברו על חששם ובאו להתפלל. כאב פרוש על פני כולם, הצער והביזיון גדולים. "עבדים משלו בנו", רועי הכפרים ברסטיה, קרופה, שולטים בחיי היהודים. וזה המסוגל לגרום ייסורים גדולים ליהודים, הוא שר בממשל היטלר בדומברוביץ, ככתוב בתלמוד (גטין נ"ו) "כל המצר לישראל נעשה ראש". יהודים נמנעים זה מזה, מתביישים להביט בעיניים מלאות הצער. שמואל ברוינפן, הוא בלבד הולך מאיש לאיש, מתענג על מפלתו הקרובה של היטלר. מסתכלים בו בלי להאמין בכך. דבריו מעוררים אי-שקט וחרדה. התפילה נשמעת כקניה של תשעה באב: בלולה בדמעות החונקות את הגרון. שום מנורה אינה דולקת, החלונות מכוסים שכבת אבק סמיכה, הרצפה לא טואטאה שבועות, מקלעות קורי עכביש משתלשלות מן התקרה. בדלי נרות דולקים בפמוטי העמוד.

מחשבה עגומה לוחשת: אלה נרות לנשמות מתים שעודם חיים לפי שעה. אתה מסתכל בהם והלב בוכה בך, אתה יודע כי ארון קודש זה, העמוד, ספרי התורה הקדושים, גורלם כרוך בגורלך! הברכות של חזרת

הש"ץ, הבקשות וההבטחות, נאמרות הפעם מפי בעל התפילה כמו ברכה לבטלה, רחמנא ליצלן.

בתפילת מעריב בעת "וחסר שטן מלפנינו ומאחורינו", נחמץ הלב, ים של דמעות מרות זולג מעיני כל. צעקה נפלטת מגרונות חנוקים, אנחנו נבהלים מקולנו שלנו. עומדים כקפואים בעיניים מושפלות לארץ, ובעל התפילה ממשיך במילים מקוטעות רוויות דמעות. לפתע צצה דמותו הרצחנית של שוטר: "מה אתם עושים פה יהודים?" אברהם קוט, אומר: "אדוני, אנחנו מתפללים לאל, ומבקשים שיהיה טוב, לנו ולכם". משיב הרוצח האוקראיני: "יהודים ארורים, אתם מתפללים שסטלין יבוא! היידה, למשטרה!" הסיר את הרובה מכתפו וכיוון אותו אל המתפללים המצטופפים בחדרה. מיד באו נציגי היודנט. היהודים לא הלכו למשטרה, הפיסו את דעתו במתנה נאה, אך הביזוי היה גדול. המתפללים המבוזים נראו כלילה אפל. המבטים מאובנים. מהרהרים שהשטן עטף אותנו בעננה שחורה בבית האל, ואין האל רואה את חרפתנו, שאם לא כן היה עליו להתבייש. אש תופת יוקדת בלבבות, מתפזרים בראשים מושפלים.

שבועות אחדים קודם לכן, תחת הממשל הסובייטי, תפילת מנחה התנהלה בנינוחות, שרוליק סלובשנר [פישבין] התפלל חזרת הש"ץ בנוסח קרלין הישן, ו"ברוך שמו, אמך" אמרו כולם בלחט. אך פשטו שמועות שהסובייטים מבקשים להקים בשטיבל סדנה לחייטים. הרשל [לווין] של באסל, שהסובייטים שיחררוהו ממחנה הריכוז קרטוז ברזה – הפולנים שלחו אותו לשם בשל היותו שוחט יהודי – הרשל זה, כששמע על כך, ניטלה מנוחתו והחל להרעיש עולמות. דווקא אפרים פינצ'וק הקדורני אמר בביטחון: "נמסור את נפשנו למען השטיבל שלנו והוא יישאר ברשותנו, יש מאמר חז"ל מפורש: 'מצוה שמסרו את נפשם עליה נתקיימה בידיהם'". מנגד, ליטמן של גדליה, פרו-סובייטי מוצהר, סבור אחרת: הוא מודה לאל שנפטר מסדרי הפולנים, המסים, העיקולים והמכירות הפומביות שעינו אותו במשך עשרים שנה והביאו אותו עד פת לחם. עכשיו הוא חי בראש שקט, הסובייטים לקחו ממנו בצו את בית הבד ואת מפעל הגריסה וחסל! הם מינו אותו פקיד ונותנים את לחמו. אומר ליטמן להרשל: "תירגע, את השחיטה לא ייקחו ממך, יהיה קואופרטיב שוחטים, נעשה גם קואופרטיב של בתי תפילה ונמשיך להתפלל". היהודים צייתו למאמר חז"ל שציטט אפרים

פינצ'וק, אך היטלר ימ"ש החרב את כל בתי הכנסת והוביל את כולם לעקדה.

ד. נוסחי תפילה

יהודי דומברוביץ ידעו תמיד שיהדות מתחילה בתפילה. ברוח זו חונכו כל הדורות, התפילה הייתה בסיס בחינוך היהודי. בתפילה עצמה יש הבחנות ומדרגות שונות. אבותינו וסבינו, פשוטי עם מכל המעמדות וגם למדנים, התפללו בנוסחים שונים. יהודים מתפללים משום שהם סבורים כי זה רצון האל. מתפללים כשהם חווים זמנים קשים ומצוקות ונזקקים לחסדי האל כדי שיוכלו לשאת את עול הגויים, אחד זקוק לפרנסה, שני לבריאות ו שלישי לרחמים. כשרוצים להביע אהבה לאדון המעשים, כשהלב מלא אהבת האל ואהבת ישראל, מתפללים אבותינו באופן שונה, הם מביעים מתוכם בצעקה, בניגון, בריקוד במחאות כף: "אבינו שבשמים, אב חביב!" מודים לשמו הקדוש על החסדים שהוא עושה לאנשים חטאים.

האבות המשכילים מתפללים בדרכם: ישראל-יענקל קדישט, שנהג לבוא בשבת לבית הכנסת קורייסקי, התפלל ביחידות, מנה כל מילה בחמדה. אמר לו משה מאירס: "אם באים לבית התפילה יש להתפלל בציבור ולא לפרוש ממנו". השיב ישראל-יענקל: "כשאני מבקש להתחבר אל העבר היהודי ולהציץ אל העתיד הרחוק, אני עושה זאת בתפילה, לכן אני מתפלל ביחידות, ודווקא בבית התפילה, כי המקום מעורר להרהורים".

היה פיניה החייט, בביתו שררה ערבוביה רעיונית: בת אחת בונדיסטית נלהבת, השנייה – מועמדת לקומוניזם, הבן ולפל – דתי, חסיד. ר' פיניה עצמו מציץ בשעות הפנאי בספרים הקדושים, נזהר בייחור, מתפלל בנועם וברגש. כשמעירה דבורה שלו משהו על תפילה יהודית, הוא נותן בה מבט חד ואומר: "בתפילה רואים את המחשבה היהודית העמוקה והטהורה ואת מסירות הנפש על 'כבוד שמו ברוך הוא'".

מחשבות טהורות אלה משכו כל אחד לבית התפילה המתאים לו והכול במטרה למצוא בו מה שהלב מבקש ומשתוקק אליו.

נפתלי סנדלר ויחידים נוספים, ארגנו לפני מלחמת העולם השנייה, בבית התפילה של הסנדלרים, הסמוך לבית הכנסת הגדול, מניין יומי

בשעה 9:30 בבוקר. הוא הסביר: "זהו מניין של יהודים שהגיעו באיחור למסקנה כי יהודי שאינו מתפלל אינו שווה פרוטה".

יראת השמים שלו ראוי שתזכר באירוע נוסף. זה היה בזמן שהפולנים גררו יהודים מבתיהם, השכיבו אותם בשוק והצליפו בהם. החרפה הייתה גדולה. הפולנים יצאו וחזרו, בדומברוביץ שלט קומיסר מחוז פולני, רשע מרושע. באחד הימים נכנס להסתפר אצל סנדלר. הוא נתקל שם בחבורת יהודים ומנהל עמנו שיחה ברוסית על הזקנים של יהודים, על הדת היהודית; אומר כי אלה שרידי עבודת אלילים עתיקה והראיה – ברית המילה, שאינה אלא ברברים. אני מבחין שנפתלי נרגז מאוד, ועלול לקרות משהו, וקורא לאשתו שתרגיע אותו. סנדלר אינו מתאפק: "כאשר אתם גוררים יהודים חפים מפשע מבתיהם, משכיבים אותם ומצליפים בהם, אין בורה; אתם הפולנים, בני הדת התרבותית, הנכם כנראה בעלי בית גם על אחורינו. אך לבזות את אמונתנו, אין לך זכות. אני, סנדלר, איני מרשה לך לעשות זאת בביתי". הפולני יצא באמרו: "חכה יהודון, עוד ניפגש". הגוי קיים את הבטחתו ורדף את סנדלר. סנדלר אמר לי: "פולני זה דחף אותי לעשות את המניין".

יהודים ממהרים לתפילה גם כשהם נושאים בעול הפרנסה, אף שעליהם להיות בחנות, זה בדיוק הזמן המתאים לעשיית פדיון, אך אינם מסוגלים לוותר על המניין השני בשטיבל של סטולין וחומקים מן החנות או מבית המלאכה להתפלל בציבור.

שלמה מאירס הולך היישר מן החנות אל השטיבל. גופו נוטה מעט קדימה. פוסע פסיעה גסה אך ביישוב הדעת ולא בחיפזון מוחלט. עד לשטיבל עמוס ראשו מחשבות: החנות מתרוקנת, הפרנסה דחוקה ובביתו גדלות שתי בנות. אך כשהוא עומד לפני הכיור והמים זורמים על ידיו, ניכר במראהו שהוא מוכן ובורר את המילים בפה מלא, בזהירות, שלא תאבד חלילה הברה אחת. כשהוא אומר את ברכות השחר נרעד בפניו שריר עם כל ברכה. עשרות יהודים מלווים את תפילתו באמירת אמן.

שפע של אור קיץ בהיר, קלוע בקרני שמש רעננות, חודר מבעד לחלונות ומרחיב את הקירות. נדמה כאילו הרצפות גדלות ונמתחות, והחקרה גבוהה כל כך. השטיבל נראה רחב ומרווח. כשניגש נפתליה בצעדים מדודים קטנים למקומו בפינת כותל המזרח, נדמה שעד

שייחצה את השטיבל ירד הלילה. אך הנה הוא במקומו, פניו השלוות, זקנו השחור, המצחה השחורה, זוהרים מן הפינה המוצלת והוא מתפלל ומתפלל כמי שיש לו לספר הרבה ורוצה לעשות זאת בבת אחת.

אלתר-לזר פיקמן נכנס מתנשם. זה עתה שב מתחנת הרכבת. הסדיר שם משלוח והזדרז שלא יאחר למניין השני. גבותיו הצפופות הארוכות, פרועות. אינו מתבונן באיש, רק לפרקים מרים עיניו לשמים, אל ארון הקודש, והוגה את המילים בחדות בקולו הצרוד. וכשהוא מעביר מבטו על המתפללים הוא נתקל במבטו היוקד של מנחם, ועל פניו הזקנות הקמוטות משתפך חיוך נעים ורך.

אברהם השמש מתעסק במנורות, מנגב את הזכוכיות המפויחות ועיניו הנבונות עוקבות אחר כל אחד כמבקשות לדעת מה מדאיג כל מתפלל. שרוליק של משהלה מתפלל במתיקות, בנוסח זווייהל, עיירת הולדתו. בבוקר אין לו פנאי, הוא הראשון בעיירה לפתוח את חנותו הגדולה. חנוונים כפריים מובילים ממנה מיד עגלות סחורה. גם עכשיו עליו להיות בחנות, פריצים מכפרים רחוקים מחכים שם, "שיחכו". הוא מקפיד לבוא למניין שני, אינו רוצה להחמיץ תפילה בציבור.

אהרן של משהלה פוסע בשטיבל. גוו כפוף, ראשו מכוון לקצות רגליו, העיניים חסרות מרגוע, מספרות על הרהורים אחרים. המילים יוצאות מזוית פיו, בראשו נשזרת מחשבה נבונה אך הוא דוחה אותה לאחר התפילה ומתעמק בסידור.

שמרל חאמנישקס הולך מחלון אל חלון, מתפלל, מזמר, מסתכל בחלון ובודק את ציצית הטלית. מביט בכולם בעמקות ובנחת. מבטו נח על הזקן ר' ישראל איציקלס, שהיה מלמד הגמרא שלו בברז'ניץ.

בשטיבל ערבוביית קולות: קטעי ברכות השחר, פסוקי דזמרא, פירורי ליקוטי צבי ומעמדות. הכול פורץ מבעד לחלונות הפתוחים לרחוב ומקביל פני מתפללים המקדימים עם טליתות גדולות ושקי תפילין תחת זרועם. הם קולטים בגאווה את הקולות הנישאים מן השטיבל.

לזר קדישס נכנס בצעדים מדודים, העיניים והלב לשמים, הגוף כולו זקוף, חיוך שבע רצון על הפנים, שק הטלית תוך זרועו. עובר במהירות את המרחק מן הדלת למקומו. ראשו טעון חשבונות: אחוזות של פריצים, יערות, דמי תיווך, ריבית, בעלי חוב. והנה שלמה ציגרניק, בא

להתפלל, לשחרר את המערבולת בראשו. אך נכנס לשטיבל סיפר הלצה ומיד הוא מתעטף בטלית ומניח תפילין, ממשש את התפילין, נושק קצות אצבעותיו, שוב חידוד, מבט בקהל, בסידור, מתחייך וממשיך.

והנה נכנס יודל עושה הלבנים, מקל בידו. חודי נעליו ועקביו מרוחים טיט. הוא מכניס לשטיבל שיווי משקל של איש עמל. נושא את ראשו ובוחן את כולם באדישות, משפשף ידו בשק המשובץ, פותח את הסידור בתחילתו ומילותיו סדורות. רואים שהכול מדוד אצלו, שהתפילות כולן יסתדרו במדויק.

נטע קפוז'יצ' [ליברמן], בונדיסט לשעבר, שכן לשטיבל, קופץ לחפילה חטופה. מניח את התפילין ומתפלל לעצמו. אך בחזרת הש"ץ משתלט עליו הלך הרוח הכללי והוא צועק כמו כולם "ברוך שמו, אמן".

לייבל יפה מתפלל חרישית. ראשו רכון אל הסידור, אך תכופות מעביר מבט לא שקט על המתפללים.

המלמד הזקן, הרבי שלי, ר' ישראל איציקלס, איש בא בימים בעל הדרת פנים וזקנו לבן נאה, בא עמוס שק טלית גדול שמזדקרים ממנו שני זוגות תפילין. הוא מוקף תלמידי גמרא שלו שהספיקו כבר ללמוד גמרא במשך שעה. הם יורדים מן הגשרון הגבוה שמול השטיבל היישר לפלוש ונכנסים כשמתחילה התפילה, ללמוד איך לעבוד את השם בחמימות חסידית. הרבי אומר להם להתבונן במנחם החזן. האמת, מכולם יש מה ללמוד. כשמונה מנייני יהודים עומדים עטורים תפילין, עטופי טליתות רוויות זיעה, חגורים אבנטים עם גדילים שחורים. מתפללים בזהירות שלא לפסוח חלילה. תפילת השחר נאמרת בעצמה ככתוב: "כל עצמותי תאמרנה". הגוף כולו נוטל חלק בתפילה, בכפיפה ונענוע, הרמת ידיים סיפוף רגליים, רעדת כתפיים, נדנוד הגוף. העיניים נעות וחזקנים עולים ויורדים.

לועסים את המילים בשיניים. השפתיים עובדות במרץ. מגיעים לשיא התרוממות הרוח. בבת אחת נישאים קולות שונים בעצמות שונות. "ברוך שאמר והיה העולם" שומעים מילה במילה עד ביתו של יצחק השוחט, ואף בפינות הרחוב, בית פריידל ריקלס [שטרום] מצד אחד, גנזיל מצד שני, שומעים רעש כשל מפל מים גדול. מנחם עושה כריעות והשתחויות רבות. משמיע המהומים, קריאות וגניחות. אינו נח לרגע.

פסוקי דזמרא נקראים בקול ומלווים בריקוד חגיגי ואהבה לבורא עולם. בלחט ובהתלהבות מתפזרות בשטיבל המילים: "הללו יה, הללו יה-ה".

השורה נאמרת בפאתוס רב ובאמונה חזקה. חיים את האירוע של קריעת ים סוף. הברכה "יוצר אור ובורא חושך" נאמרת בשכנוע עמוק. "שמע ישראל" אומרים בקול ובתנועה. ולאחר שממליכים את האל על כל העולם אומרים "שמע" ביישוב הדעת, בישיבה, מונים את המילים כאבנים טובות. הפנים שלווים. חזרת הש"ץ מלווה בקריאת הציבור: "ברוך שמו, אמן". ובאחד הימים שאין אומרים בו תחנון, יש הילולה לזכר אחד מתלמידי הבעש"ט ולאחר התפילה מגיש אברהם השמש בקבוק קטן של משקה וכוסיות קטנטנות, ויהודים שותים לחיים. מישוהו מספר פרקי חסידות לזכר התלמיד, יהודים מתלהבים.

בנו, הנערים, מאיצים ללכת לחדר משום ביטול תורה. אנחנו יודעים שימשיכו לספר במעשי צדיקים ומישוהו ודאי יוסיף: "בימים אלה של גזרות, טוב היה לו היה לנו הבעש"ט עם תלמידו". אנחנו הילדים, הקשבנו לאין סוף מעשיות. שמענו וספגנו עולם מלא של ידישקייט.

ה. שבט ספקי הסוסים

הייתה בדומברוביץ חבורת יהודים ייחודית. היו אלה סוחר סוסים, המכונים קוֹיִזִּים [מפולנית: סייס, רועה סוסים]. הם לא היו בבחינת "עם לבדד ישכון", לא היו מבודדים מיהודי העיירה. כמו כולם התפללו ואמרו תהילים, כמו כולם חטפו שיירים משולחנו של ר' נחומצה ונתנו פדיונות, היו להם אותן דאגות פרנסה וכמו כולם נשאו בעול הגלות. במשך השבוע התהלכו קודרים ובערב שבת נראו מלכותיים. היו להם אותם ילדים חולים, וחלקו דאגה לבנות שישבו בביתוהן. עם זאת היו סוחר סוסים שונים במקצת משאר יהודי דומברוביץ. משפחות אחדות, לא מן הרחובות הראשיים: בתיהם היו ברחובות ברק יוסלביץ', צארסקה, בולניטשנה. מושבי התפילה שלהם לא היו סמוכים לכותל המזרח. לא היו חברים בוועדים חברתיים, לא ראשי קהל לא שליחי ציבור, גם ביודנטר לא היו מיוצגים בימי היטלר.

אין משמעו שהסכימו לכל. להפך, מעת לעת ידעו לחולל מהומה. נדיר שהתחברו עם "מורה-מורינו", תלמיד חכם גדול. בינם לבין עצמם,

לעתים כאחים ותכופות, בשל ענייני פרנסה, הביטו בעין עקומה זה על זה. הכירו את הגויים בכפרי הסביבה והיו להם ידידים טובים ביניהם.

בחול המועד, כששכרו יהודים מן הגויים כרי מרעה לפרות, היו ספקי הסוסים ראשי הדוברים. הם התווכחו עם הגויים ולימדו אותם יושר בזו הלשון: "את, קִנְנֶקֶי אחי, אתה מבקש בעד המרעה מחיר פרה שלמה, כלומר, רוצה אתה שפרתי תגווע ברעב. אתה שוכח שהיא יציר אלוהים, ואילמת המסכנה. בספרים הקדושים כתוב שעל האדם לרחם על כל בעלי החיים. חוטא אתה אחי, גם לך ילדים, את האל יִרָא".

ספק סוסים אחר היה אומר: "בְּרִנְנֶקֶי, מה אתה מתווכח, תן גם לי לדבר, הקשב שכן, הבהמות אינן יהודיות ולא צועניות, אלא מה? יצורים חיים הרוצים, כמוך, לאכול. בוא חכם שלי, אעמיד אותך ליד קערת בורשט חם וקערת כופתאות ממולאות, אקשור את ידיך, ניחוחם של הבורשט והכופתאות נישא באוויר וידך קשורות. נו אמור אתה חכם גדול, לא תהיה לך עגמת נפש? כך בהמה חיה, היא חשה בעשב הרענן, בניחוח האספסת בשדות ותיאלץ להישאר ברפת. אתה חש בצערה של לשון אילמת זו? הרי לא נשמע מחיר כזה. מי ייתן לך סכום כזה? אם לא תפחית מחיר, אשחט את הפרה שלי, אכין נקניק, אטמון אותה במרתף הקריר, מזד יום אוכל ממנו פרוסה, ואותך ידידי הטוב אזמין לכוסית, גם תקנה בנקניק. בכסף שאתה מבקש תמורת המרעה, אקנה בסתיו פרה אחרת, אל תתפאר במרעה שלך"

מדי שנה בשנה היו ספקי הסוסים מתווכחים כך עם השכנים הגויים והסדירו את עניין המרעה, לאחר מכן המשיכו בשגרת חייהם כמנהגם.

בחורף, כשנכנסו בערב לביתו של אחד מהם, ישבו על הספסלים שכנים גויים. כולם מעשנים סיגרים עבים מטבק תוצרת בית. בעל הבית הוא היהודי היחיד. האורחים מדברים על סוסים, עגלות בולי עץ, משאות כבדים. בעלת הבית מסיקה את התנור, נער מביא דלי מים קרים וכולם שותים מספל נחושת גדול. השיחה נמשכת, מספרים מעשיות על בעל-בית עם סוס, על סוסים טובים ונבונים המוצאים דרכם בסופות שלג אדירות, על סוסים מטופשים הסוטים מדרכם, סוסים משטים שאינם מוכנים להתקדם כשהעגלון יושב בעגלה ונסוגים ברגליהם האחוריות. בעל הבית מספר שקנה פעם סוסה אצל הכומר של ברז'קה, ממש בובה, רעמת שער שחורה כפחם ועיניים

חדות, אחוריים רחבים ומעוגלים, צעירה, בקושי בת חמש, הרגליים ממש פרוטות ברזל, מחוטבות, הצוואר והגב – אפשר לשכב לישון עליה. "בקיצור, ממבט ראשון – מתאר היהודי את קנייתו – התאהבתי בה, ואף לא ניסיתי אותה, שילמתי ויצאתי בדרכי הביתה, מודה לאל על המציאה. ברגע שרתמתי את הסוטה לעגלה, היא הפכה נבזית, סירבה לעשות צעד. הצטערתי צער רב, אך דבקתי בסוטה ולא יכולתי להיפרד. סוטה יפה כל כך אין למצוא. התחלתי ללמוד ולחקור מה קורה לה וגיליתי את הסוד, סוד שגם הכומר לא ידע. הנחתי לה, הרהרתי ומצאתי שהסוטה נוחה וטובה, רואה את הרתמה ומרכינה את ראשה לקראתה, אך ברגע שהיא רתומה ליצול העגלה יש להגיש לה עשרה פונט שיבולת שועל ומעט מים, להניח לה לאכול ולתת לה קוביות סוכר אחדות, ואז, ואז ידידי – דהרה הסוטה כרכבת".

בוקר אחד נכנסתי אל אחד הספקים. זה עתה חזר ממניין ראשון. על המפה פזורות קליפות תפוחי אדמה ובסמוך, ספל רוטב שכולם גומעים ממנו. ליד כל אחד מלפפון נגוס, במרכז השולחן מונח לחם שחור שבעל הבית בוצע ממנו פרוטות עבות לברכת המוציא ומחלק לכולם. "מדוע כל כך מוקדם?" הוא שואל אותי ואני משיב: "נחוץ לי סוס, לאמתו של דבר נחוצים לי חמישה". אני מבחין שהוצאתי את האיש משלוותו ונטלתי את הנאתו מסעודת הבוקר. "תמשיכו לאכול – הוא אומר לילדים – אני אדבר עם האיש". "חמישה סוסים נחוצים לך? הוא פונה אליי – למה כל כך הרבה? מה תעשה בהם? נו טוב, נתחיל בסוס אחד, אם הראשון יהיה טוב, נמשיך לחפש". אני מסביר לו שעליי ללקט בולי עץ ביער, הסוס צריך אפוא להיות חסון וטוב. היהודי מברך בחטף. אנחנו יוצאים אל הסמטה המוליכה מן השוק לנהר ונכנסים לביתו של גוי. "בוקר טוב סטפנקו – מברך ספק הסוסים – אצלך כבר אחרי ארוחת בוקר, חבל! יכולנו להרים כוסית! מה נשמע אחי? איך אתם מסתדרים עם הצום הארוך? גם אצלנו השנה מעוברת כמו אצלכם. הצומות, אצלנו כמו אצלכם, יורדים לחיינו ממש. מתי יוצא החג יורי? תספיק לך לפחות השחת להאכיל את בעלי החיים עד יורי? [יום גאורגיוס הקדוש]. זקנים אומרים כי בערב החג טוב לזרוע זריעה חדשה, וצריך לזרוע שעורה, וטוב לשתול תפוחי אדמה, הם יעלו יפה".

היהודי שלי מחשב לגוי את חגי הגויים. מונה את הסימנים הטובים ומוסיף שכוסמת טוב לזרוע לפני החג הזה, ובימים אלה ואלה יש חג וגם יריד. בחג הזה יש יריד גדול בסטולין, בחג ההוא יש יריד גדול

בסטפן ובשווק מציגים גם סוסים רבים, יש ממה לבחור. "הנה קרוב מועד יריד ברזנה ומציגים שם סוסים, אני אומר לך, חסונים ממש!" וכשהוא מדבר כבר על סוסים הוא מוסיף: "יודע אתה מה, אחא? כשתתחיל העבודה בשדה, לא תוכל לחרוש בסוס הזריז שלך, הוא רץ עם המחרשה וזה לא טוב. הבאתי לך סוחר, מכור את הסוס ונמצא לך סוס טוב".

הגוי מתחיל לשבח אל סוסו ואומר שלא ייפרד ממנו. ספק הסוסים אומר לו: "אתה חייב להיפרד מסוסך, הוא יתפוצץ בריצה בעת החריש. חבל, אני יודע שהוא סוס טוב, מכור אותו לקונה שלי והוא יוכל לעבוד עוד שנים, אצלך הוא יתפגר, נו מכור אותו. ולי יהיה מן הקנייה לעשיית שבת". מתחיל מיקוח, תקיעות כף, וכשעומדים בפני סיום, מכניס הספק בקבוק להתכבד בו. הוא שותה כוס, מקנה בבצל ומרגיע את שניו. לגוי הוא אומר שמצא סוחר טוב וקיבל מחיר הגון, ולי – שקניתי סוס נהדר כליל המעלות.

כל שבט ספקי הסוסים בדומברוביץ יוצא ביום קיץ אחד לדובה ליריד. לכל עגלה רתומים שלושה סוסים, לפי הנוהג הרוסי. זה שביצול קשור ברצועות עור למיניהן, צהובות ושחורות, שני הסוסים הצדדיים רתומים באופן שראשיהם נוטים מעט לצד.

מאחור קשורים שלושה סוסים לעגלה. עין מנוסה סידרה וסירקה את הרעמות, אצל אחד לימין, אצל השני לשמאל ואצל השלישי באופן שתיפרש פאה על העין. אצל סוס אחד קשור הזנב בפקעת, אצל השני פרוש ונשורף. הסוסים מקבלים צידה לדרך: לחיצה בסנטר, חבטה בבטנם בחוד המגף או מעיכה בגב. הם מאבדים את שלוותם. מישוהו מוציא מגל לקצירת עשב ומניח בעגלה. כולם קופצים בזריזות על העגלות, מנופפים בשוטים והעגלות יוצאות מן החצרות בהמולה. היחיד שאינו ספק סוסים הוא זליק זינלס [קפסון] הנוסע להיפגש עם בנו חיים. הוא נאחז בשתי ידיו בעגלה מחשש שיפול, הדבר מעורר צחוק בקרב החבורה, מתלוצצים על חשבון היהודים המפונקים. אחדים רוכבים מאחור, מביטים ומתחילים לחוות דעה על סוסים בלשון ספקי סוסים: "מה? אתה אומר שיש פגם ברגליים של הסוס האמון? אתה מלמד, חובש ספסל ולא סוחר סוסים! מתחת לאמון יש ארבעה עמודי אלון, ותראה איזה צלחות יש מתחת לרגליים! איזה רוחב! ובין הירכיים אפשר לבנות בית שלם! אבל אין דבר – מכניס לו

המומחה – אצל האמוץ שלך יש בולי עץ ברגליים". "והסוסה הברודה-אמוצה שלך – נשמעת התשובה – אתה חושב שאני לא מבין? עם כל הגודל שלה היא לא שווה שלושה רובל, אל תדאג, מומחה רואה מיד שהיא כמעט פגר, בעוד חצי שנה היא תתנשם ותתנשף כמו קטר". "גנב, הסוסה תחיה גם אחריו" משיב בעל הסוסה. כך משוחחים על כל הסוסים. שואלים זה את זה מה מחיר צריך לבקש ואיזה סוס להחליף.

"תגיד לי, מה אתה גורר אתך את הנבלה הזאת? היית צריך לתת אותה בידי מקר, שיעשה ממנה עור ודי! נדמה לך שאתה רואה סוס שמן, זאת רמאות, הוא בכלל מסוגל לסחוב?" הסוס זוכה בצליפות שוט אחדות ומתעלם, והמומחה חוגג: "נו, תגיד מי יקנה רמאות כזאת?"

נוסעים בשדות שמוצבות בהם אלומות דגן ושאריות שטרם נקשרו. מעמיסים קצת על העגלות ומזמרים: "הושענה, לקחת שיבולת". ביער נוסעים עד לביצה ומעמיסים עשב קצור. כשעוצרים סמוך למעיין, לא רחוק משדה תפוחי אדמה, מתפללים מנחה, מלקטים עץ ומבעירים אש, מפתחים את הסוסים מן הרתמות וקושרים אותם לעגלות והם אוכלים משאריות הדגן המעורב בעשב טרי מרופש. היהודים, יש הלועס משהו מתוך מטפחת, יש המתפלל מעריב, וכולם מתבוננים בהנאה ובשביעות רצון בסוסים האוכלים מן העגלות. המדורה גדלה, חופרים תפוחי אדמה וקולים אותם באש, ריחם החרוך נישא באוויר. שוב פותחים בשיחה על ירידים, על סוחרי סוסים, על גויים עשירים שעשו עמם חילופין טובים. אומרים לאחד מהם לספר סיפור, והוא מעשן סיגריה עבה מטבק תוצרת בית ומתחיל: "היה היו שני בחורי ישיבה שלמדו תורה בנכר. אחד הפך להיות בקי והשני חריף. לאחר שנים עשרה שנות לימוד, הם מתכוננים לשוב הביתה, קורא להם ראש הישיבה, צדיק גדול ובעל מופת, ואומר: 'יש לי שתי ברכות למענכם, ברכה לכל אחד. מי מכם רוצה קורטוב חכמה ומי רוצה קורטוב מזל. תבחרו לכם כרצונכם'. הבקי, בנו של חזן, בוחר בחכמה. החריף, בנו של מלווה בריבית, מבקש מזל. האחרון משער לעצמו מה רב יהיה עושרו, כמה כסף יהיה לו אם יהיה לו מזל. הבקי לעומת זאת, מתאר לעצמו שכל העיירה תבוא אליו לשאול בעצתו". בקרב ספקי הסוסים מדומברובין פורץ מיד ויכוח מה עדיף, חכמה או מזל.

זליק זיגלס, שדעתו אינה נוחה מן הסיפור, אומר: "בואו אספר לכם סיפור שתיהנו ממנו". סונט בו אחד: "בטח מעשה בחיט". "נו אז מה –

מתלהט זליק – לא נאה לאביך ח... לא חשוב – עושה תנועת ביטול בידו – הוא כבר בעולם האמת". "נו תפסיקו – מתערב מישהו – ר' זליק ספר, ספר". לפתע אופף את הסוסים אי-שקט, בוטשים ברגליהם ומסתכלים לצדדים. "הם כנראה מריחים זאבים" אומר אחד, ואחר אומר שיכול להיות שהם מריחים גנבים בסביבה. נפתחת שיחה על גנבי סוסים חכמים ובעלי תחבולות הסותבים מגבורי חיל את סוסייהם לנגד עיניהם, צובעים אותם מלבן לשחור ומוכרים אותם לאותו גרף ממש. כעבור כמה שבועות דוהה הצבע, והפריץ מבחין כי אלה הסוסים שלו. "אהה, אתה רואה – אומר אחד – אני אומר שחכמה יקרה ממזל". "נו באמת, חכם שלי – אומר שני – אם יש מזל לא צריך להיות גנב סוסים". זליק זיגלס אינו שותק: "נו מה, את הסיפור שלי אינכם רוצים לשמוע?" משיבים לו: "ספר את הסיפור שלך ר' זליק".

זליק זיגלס פותח: "היה היה, כן, חייט, לא הקפיד ביהדות, אכל פת עכר", נטל ייתור אצל פריצים. ערבים תמימים אהב לפטפט במטבחי הפריצים עם טבחיות גיות. היה מגיע מן הכפר ביום שישי, כשהכול הולכים לבית הכנסת וכבר זמן הדלקת נרות. פעם אחת, צריך להשיא יתומה ענייה וחסר נדן. החתן מסרב ללכת לחופה. מכנסים אספה, הקהל הומה, טוענים שבגלל זה מתים ילדים. אומר החייט: "אני נותן את כל הנדן, יש לי ייתור של פריצים ואחפור מלבושים בעצמי". ואלוהים זיכה אותו בבן בעל נשמה גדולה. הוא עצמו, משום שעשה מעשה גדול, וכדי שחלילה לא יקלקל – מת. לאחר מותו בא אליהו הנביא ללמד את בן החייט תורה. נער זה גדל והיה לימים רבי גדול". שמעו אליהו הנביא – הוא הרי אורח בכל הירידים – מתחילים לאחל לעצמם שיזכו לפגוש אותו מחר ביריד דוֹבָה. אומר ר' חיים לנדוי הזקן: "רואים אתם, במעשה טוב יכול אדם לקנות לעצמו חלק בעולם הבא, וילד טוב גדל להיות רבי. צריך רק לדעת לנצל רגע מתאים. אצלנו בדומברוביץ היה מעשה כזה. הקשיבו היטב. ודאי חלפו שבעים שנה מאז – ר' חיים אווז בזקנו, מתנועע וממשיך – נסע לו גנזור הזקן, אביה של באסל [לווין], בעגלתו. אביב, הדרך מוצפת. סמוך לפונדק של ויסוצק ראה עגלה שהתהפכה, נסע בה ר' יוסלה ז"ל. מיד קפץ, נעל את מגפיו הגבוהים, נטל את ר' יוסלה בזרועותיו והוציא אותו. מוציא ר' יוסלה מטבע כסף ונותן לגנזור הזקן. הוא מסרב ואומר: 'זה הרבה'. מסתכל ר' יוסלה, מחייך ואומר: 'רציתי לתת לך מטבע כסף, אינך רוצה, קח אפוא מטבעות נחושת'. מה אספר לכם? כוכבו של גנזור דרך. הוא הפך להיות בעל-בית והיה לו מכל טוב. נחושת לא חסרה.

יכול היה לקבל כסף, אך לא הבין... גם בלעדי הכסף לא חסר דבר. מיד חזר מן הגוף טחנות מים, לבתו היחידה, באסל, מצא חתן מפואר, ר' זרח חסיד קוצק, למדן מופלג. אך נחוצה תבונה". כך שוחחו ביניהם סוחרים הסוסיים בעבר, אלה המכונים ספקי הסוסים.

ו. ארבעה דורות של בעלי עגלות

עגלונות בעיירה ימיה כימי דומברוביץ עצמה, השוכנת בצומת הדרכים ווהלין-רוסיה הלבנה, שמעבירים בהן סחורה בין אוקראינה ורוסיה הלבנה בנהרות ובנתיבים שבין הנהרות. הדרך קורין-פינסק הייתה עמוסה תמיד עגלות כבדות שנגררו על ידי שני צמדי פרדים, נהוגות בידי בעלי עגלות לנסיעות ארוכות. בדומברוביץ היה אסס גדול שפרקו בו סחורות בהמתנה לשיפור הדרכים בחורף. שרידי אסס כזה נשתמרו כמעט עד דורנו סמוך למכתש [פרובאליה], מול בניין האבן של הוק. נשים הוות חששו לעבור ליד החורבה, המקום הפחידן. נגר שעשה בבית אבי שולחן וספסלים, סיפר שפעם נשמעו בחורבה דפיקות כל הלילה ורוח סערה נשבה על פני דומברוביץ ותלשה גגות. למחרת מצאו בחורבה שד מת ומראהו: רגלי תרנגולת דקות קצרות, על גופו פסים שחורים-לבנים ובראשו קרן. אבא-אימא צחקו אך לא אמרו דבר.

סמוך לאתר הטענת המשאות ופריקתם, היה מקום לבעלי העגלות. הם היו מגיעים עד ירמוליניץ, מקום הירידים הגדולים ועד ברזיטשב, מקום הסחר הגדול בימים ההם. מטעם זה הייתה לנו בדומברוביץ פקידות עירונית. הרשומים בפנקסי העיר ממקומות רחוקים, היו באים להתייצב. תכופות מצא נער שסייע לבעל עגלה מקום בדרך ונשאר לגור שם. שני אחיו של סבי לא חזרו מירמוליניץ, הצליחו להגיע לקשישניב ונשארו שם. הסבים סיפרו שהעגלונות החזיקה מעמד עד שנות ה-90 של המאה ה-19. רכבות המשא אמנם פועלות היטב ובזול אך הסוחרים אומרים: "זו ההשגחה" ושולחים את מרכולתם עם בעלי עגלות.

בני הדור הראשון, לא ראיתי אותם משום שהרכבת דחקה את רגליהם תוך עשר שנים ומחקה אותם למרות מאבקם העיקש. הכרתי את בנו של האחרון שבהם, ר' משה, שאביו כונה ר' סנדר בעל עגלה. ר' משה בן השבעים, אהב להזכיר את הימים הרחוקים ההם. "לאבי ע"ה – היה מספר – היו שתי עגלות עץ גדולות עם שלדה מחופה בד. לעגלה אחת נרתמו שלושה סוסים גדולים, ואבא החזיק שני רכבים יהודים לטפל

בהם, משום שאירע שרכבים גויים הסיעו גויים והעגלות נשדדו. אחד מן הרכבים האחרונים הוא צ'ויקה הזקן אבא של אֶלִיָה. בצעירותו היה גיבור של ממש! לאחר לגימת כוסית יי"ש היו פריקה וטעינה של עגלה, כחרחת טבק. באחד הימים נתקל בכנופיית שודדים חמושים במגלים ומוטות ברזל, השיג אותם ותבט בראשיהם ביצול העגלה".

הכרנו את צ'ויקה הזקן, ראינו אותו קיץ וחורף באדרת הפרווה הקצרה השחורה שלו, וכובעו מעוך על ראשו. תכופות היה מביא יהודי לדובה בעגלות של נפתלי או של מרדכי, עגלות הרתומות לצמד סוסים, וליצול העגלה קשור פעמון. היהודי יורד מן העגלה וממהר עם הסוסים לפונדק, מרים כוסית ושותה, מעוות פניו, מנגב שפתיו באדרתו, מלביש על הסוסים את שקי שיבולת השועל ומחייש על הקרקע, הרגליים שלוחות לפניו והוא שותק, אינו מקדים שלום לאיש, אינו מוציא מילה וחצי מילה. נראה שאותה שעה הוא חולם על טלטוליו ועלילותיו ומעללי הגבורה שלו בשנים שהיה רכב צעיר.

ומספר לי ר' משה: "ביום חמישי לעת ערב, הולך אבא בראש, בעקבותיו שתי עגלות מחופות שיושבים עליהן רכבים, עוצרים סמוך לחלונות, מפתחים את הסוסים מרחמתם ומוליכים אותם לאורווה לאבוסִי שיבולת השועל והשחת הריחנית הירוקה. במהלך יום חמישי הוטענו העגלות בסחורה שהוצאה מבתי העיירה להעבירן למקומות רחוקים. לרוב היו אלה פרוות שועל, בואש, נמיות, זאבים, חזירי פרא ואף כבשים קטנים; פטריות שיערות הסביבה היו מלאים בהן. העגלות המחופות עמוסות לעייפה, קשורות מסביב ומכוסות. הן עומדות כך עד יום ראשון עם שחר, מוכנות לנסיעה. אם יורד גשם אין המים חודרים את גגוני העגלות המתוחים כעור תוף.

אצל אבא – ממשיך ר' משה לספר – מוסדרים החשבונות והרישומים. הוא ניגש אל שק הטלית ותפילין מעור, מחיר את קישוריו, מוציא משניות ולומד עד תפילת מנחה-מערב. לאחר מכן הוא שולף מן השק ספר זוהר וקורא בו. מאוחר יותר הוא חופר ומוציא חומש עם פירושים ולומד את פרשת היום. לאחר האוכל הוא פונה למדרש רבה ואז לספרונים עם אותיות רש"י זעירות. עם שחר הוא קורא תהילים וליקוטי צבי ומזיל דמעה. הוא שב ונוטל ספרון אחר, לומד בו ושוב קורא תהילים כי שמע מר' אהרן מקרלין: שתהילים, לבשר ודם פשוט, הוא כעשב ירוק על גבעות הנחר הורין. כשם שהמים מרפאים חולים,

כך מרפאים פרקי תחילים נשמות חולות. כך הוא לומד ללא הרף עד מוצאי שבת, למעט הפסקות תפילה ואוכל וטבילה. יש לאבא כמה תפילות הדרך כתובות: של האר"י, של רבי יהודה חסיד, של תלמיד הבעש"ט. בכל אחת מהן, יש לכוון באופן שונה. אבא מתפלל לאל והוא איש ירא שמים כי הדרכים בימים ההם היו בחזקת סכנה. התנפלויות תכופות, מתהפכים בעגלה מלאה סחורה במורד, מאיימת סכנת מוות חלילה. הדרך רחוקה, ועד שובו, כעבור חמישה שבועות, הוא מתפלל למען חיי כולם, ושיזכה לפגוש את כולם בבית בריאים. במוצאי שבת לאחר הבדלה, ניצב על השולחן קנקן ציקוריה שחורה. יהודים נכנסים, יש המביא חבילה ויש השולח מכתב, חשבון, כסף. לאחר מלווה מלכה הוא חוטף תנומה, ועם שחר הוא מתכוון לנסיעה לקיים מאמר חז"ל 'לעולם ייצא אדם בכי טוב'.

אני מאמין כי ר' משה שרטט את דמות אביו, ר' סנדר בעל עגלה, במדויק וללא פניות. אני גם מבקש להאמין כי ר' סנדר בעל עגלה היה ממשיכם והעתקם של דורות קודמים של בעלי עגלות, הן בהתנהגותן, הן ביראת שמים שלו והן באיכות מקצועו. בימים ההם העבירו הדורות לבאים אחריהם את חכמת החיים שלהם ללא שינויים.

הדור השני, בעלי עגלה של הרכבת, אותם ראיתי אך מיעטתי להכיר. קק הזקן, שגר במורד רחוב השטיבל עם שני סוסיו האמוצים הזקנים והעגלה הרחבה הדהויה, אחרי הייתי עוקב כי שמעתי שהוא נוסע בהם לבית הנתיבות כבר שלושים וחמש שנה, להמתין לנוסעים הבאים ברכבת הראשונה מווילנה. קק היה זקן שתקן ולא ישב על הגשרון בחברת בעלי עגלות סמוך ל"פורט ארתור". היו עוד שני בעלי עגלות ישישים שזקניהם לבנים ולהם סוסים לבנים גרומים שחלף זמנם. עגלותיהם הרחבות היו קשורות בתיל. בעלי עגלות אלה השתייכו אף הם לשבט בעלי עגלה של הרכבת הראשונים, גם הם שתקנים זקנים. בשנים 1909-1910, הלכו כולם לעולם האמת. שמעתי כי באותם ימים לא היה עדיין גשר, מעל הנהר לוג נמתח סכר לרכבת, באביב ובסתיו היה מוצף ועברו את הנהר במעבורת. צרות לא חסרו לבעלי העגלות והפרנסה לא הייתה בשפע. לא פעם טבע שם בעל עגלה ובקושי יצא חי. יהודי מדומברוביץ הוביל פעם שני שקי בשר טרף לרכבת. הקרח נשבר, בעל העגלה נחלץ, היהודי והבשר טבעו. אשתו או אמן, הייתה מתאמצת להגיע לנהר להטביע עצמה ונשות דומברוביץ השיחו עליה.

בסוף המאה ה-19 מעבדים את יערות הסביבה ובונים מפעלים לעיבוד עץ, לוחות העץ ומוצרי העץ נשלחים ברכבת למרחקים. גם צמחי יער בשפע מובלים לרכבת. אנשים רבים באים לדומברוביץ: סוחרים, קניינים, מומחים. מן השוק אל הרכבת נסללת דרך, מקימים גשר על הנהר, צצים בעלי עגלות חדשים, צעירים, עגלות רחבות לנוסעים ועגלות כבדות להעברת משאות. עוברים לנגד עינינו במשך שני דורות בעלי עגלות: אבות המורישים את פרנסתם לבניהם, וחדשים זה מקרוב באו. יש החורגים מן השורה ונוטשים את העיסוק ואחרים באים במקומם.

הערבוביה בזיכרוני מעלה מחנה שלם של 40-50 בעלי עגלות צעירים וזקנים אשר שירתו את יהודי דומברוביץ במשך ארבעים שנה. אחדים נפטרו במקום, אחדים עזבו את העיירה, אחד נהרג בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה ויורשיו המשיכו במלאכה עד הסוף. כל שבט בעלי העגלות נספה בידי פורעי היטלר בבורות סארני או נשלפו ממחבואם והומתו ביד שכנים גויים.

כולם היו אנשי עמל, היה להם אמון בשכנים הגויים. הם קיוו שיגנו עליהם. אך ממשלת אשמדאי והשפעת השטן, הפכו את הגוי לחית. לא רק את העשירים פיגילה בושקס [פרפלמאזה] ואשר שטרום, אלא גם את שמאי, דעם הטוב ואת ברוך, גדול הקבצנים, יהודי שקט – קרעו לגזרים, חנקו, השליכו לאש ושמחו שמחה עזה באבדן היהודים.



אם ובתה ליד בית סלוצקי

ז. כינויים וסימני היכר

אישה יהודיה שבאה מווילנה אמרה פעם על דומברוביץ: "עיירה נעימה נחמדה". הקן החרב שלנו אמנם היה נעים בשלל מעלותיו הקרתניות ונחמד בחסרונותיו. 4327 יהודי דומברוביץ הטבוחים, הכירו היטב זה את זה. לא היה כמעט יהודי בעיירה שלא ידע למנות על-פה את כל המשפחות בעיירה או להצביע על מקום מגוריה של משפחה זו או אחרת, מה עיסוקה ואיך היא חיה. ואם שם המשפחה או השם הפרטי לא היה נהיר לו במדויק, ידע מה הכינוי או סימן ההיכר.

לא הייתה כמעט משפחה בדומברוביץ שלא היה לה שם לוואי. קשה כמובן לאחר שנים כה רבות למנות את שמות הלוואי של כל משפחה. נחרתו בזיכרון, הפופולרים ביותר. ישמשו הם, זכר למשפחות שנשאו אותם בחייהם. הכינויים הללו הם בחמש שפות: יידיש, אוקראינית, פולנית, רוסית, עברית. לכל כינוי מקור משלו או אירוע או סיטואציה ספציפית [הכינויים מובאים בסדר אל"ף-בי"ת ללא שמות המשפחה של נושאייהם וללא הסבר למקור השימוש בהם, לפיכך בחרתי לא למנותם כאן. רשימה למעוניינים: עמ' 383 בספר דומברוביץ].

ר' אברהם, שמש השטיבל של סטולין, כונה טֶרְנֶטֶל גוֹבֶרְנָטור. פעמים רבות נסע בענייני שתדלנות אל שלטונות הפלך לקניית חלקת אדמה לבית עלמין חדש. מכל נסיעה שב בידיים ריקות ולא חדל לספר על כישלונותיו. לפיכך ניתן לו השם שלעיל [מליץ יושר לא-יוצלה? או ע"ש מושל קייב שהיה גיבן].

יפוניץ, נקרא זה שהשתתף עם יוסף טרומפלדור במלחמת רוסיה-יפן בשנת 1905.

"פרצה אש", היה הבחור שהתאמץ לדבר עברית. כשפרצה שרפה בעיירה התרוצץ וצעק: פרצה אש.

קִיסְדֶל, בשם זה כינו מלמד דרדקי, עני מרוד שהתהלך בקפוטה קטנה, מבהיקה בניקיונה, בראש מורם ובצעדים מדודים, כמו הייתה רוסיה כולה שייכת לו.

היו כינויים שעברו מדור לדור, לפי שם אישה, חמות, מקצוע, עסק מסחרי.

בעמירה הכירו אדם לפי שמו הפרטי או לפי כינויו. לא פנו זה אל זה בפנייה רבי או אדון אלא אם הייתה זו אישיות חשובה ביותר – רב, שוחט, גביר, תקיף. כמעט בכל מקרה פנו זה אל זה בגוף שני וקראו בשם משום שחשו קרובים, כבני משפחה אחת. אף שכולם הכירו את מאמר חז"ל: "המכנה שם לחברו..." לא חשש איש שאם ישתמשו בכינויו של אדם ימעט חלקו בעולם הבא. הכינוי לא נחשב ביזוי אלא ביטוי קרבה, קרבה המעוררת געגוע לעמירה שהייתה פעם.

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 336 – 361.



בנינוער ססים בשלחה על־פני הנהר הורין...

זלמן מושר (לנדאו) זלמן מושר



זלמן מושר נולד בשנת 1887 בדומברוביץ. אביו, משכיל שהתאמץ להעניק לבנו השכלה כללית. בשנת 1905 חזר מאודסה לדומברוביץ כמורה. היה ברוך כישרונות, בעל הבנה עמוקה, זיכרון מופלא ונואם מחונן. אין פלא אפוא שבאותן שנים סוערות התקבץ סביבו הנוער. כישוריו הפדגוגיים היו יוצאי דופן, מורה טוב שהצטיין בידע פסיכולוגי יסודי. הופעותיו בכינוסי מורים הותירו תמיד רושם אדיר. מורים האזינו לדבריו ולמדו משיטות ההוראה שלו.

מלחמת העולם הראשונה הביאה חורבן ראשון על היהודים בערי רוסיה הצארית ובעיירותיה. דומברוביץ מלאה פליטים. חלקם שהו בה, אחרים המשיכו בנדודיהם. זלמן מושר לא נח לרגע, השיג מזון לעוברים והקים גוף לעזרה עצמית הדדית לנשואים בדומברוביץ. שמו נישא למרחקים גם מחוץ לעיירה. ידעו כי בעזרה ובעצה יש לפנות אל מושר. פרסומו אף גדל לאחר המהפכה הראשונה (1917) ובזמן מלחמת האזרחים, בפעולותיו למען אלפי אנשים.

והנה באו פטליוורה וחיילותיו. דם יהודי נשפך כמים. צבא פטליוורה התנפל על דומברוביץ. הבולשביקים נסוגו. מושר האמין כי הוא, שלא היה בולשביק, יוכל להעביר את הימים הקשים בעיר. אך הפטליוורים החלו לחפש אחריו מיד. הוא לא רצה להסתתר מחשש שייקחו את אשתו וילדתו בנות ערובה, ויצא לקראתם. המרצחים הקיפו אותו והובילוהו לתחנת הרכבת. "זכר לעד חברו מיכל פישמן. כשנודע לו כי מושר בסכנה, מיהר אליו, אמר שאינו מסוגל להישאר במקום שעה שזלמן מושר בסכנה. כעבור יומיים הביאו לעיר את הגופות המעונות של שני הקדושים. העיר כולה ליוותה אותם למנוחתם.

"תכופות חלמתי – אמר חברו הטוב וגיטו, יידל פצ'ניק – שיבוא יום ויקימו בדומברוביץ, בלב השוק, מצבת שיש לשני הגיבורים לוחמי החופש, לזלמן ולמיכל". מי יכול לשער שדומברוביץ היהודית כולה תיפול קרבן לחיה הנאצית, וספר זיכרון זה ישמש מצבה לעיירה כולה.

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 385 – 386.

יוסף-חיים חופשי (בייגל) צדקה ודאגה ליתומים

א. הירש-לייב בייגל

מי לא הכיר את הירש-לייב של מאנס. תמיד עסוק בארבע מצוות: חלה לשבת לעניים, מתן בסתר, הכנסת כלה, הכנסת אורחים.

בשחרו של יום שישי כבר נראה ברחוב, צועד עם שק על גבו לקבל חלות בבתים ולסיים מלאכה זו במהירות על מנת שיספיק לחלק את החלות מוקדם ככל האפשר לעניים. היו עניים נסתרים, להם הביא חלות כך שחלילה לא יבחינו.

היו לו בעלי-בתים עשירים משלו, אצלם לקח מדי חודש כסף למען בעלי-בתים שהתרוששו, מתן בסתר. איש לא ידע למי הוא נותן וממי הוא לוקח.



באו אליו כשעמדו להשיא כלה ענייה, הוא הכין בגדי חתונה ודאג לכול. עניים שבאו לעיירה ידעו כי אצל הירש-לייב ילוננו בלילה, בית לינה לעניים לא היה. הוא מסר לעניים שני חדרים בביתו ללינה, לא פעם מסר גם את הכר שלמראשותיו. תענוגו הגדול היה לבשל דגים לחתונה, לא בשכר חלילה, או כאשר הלכה יהודים שומרי מצוות בערב יום כיפור בפלוש בית הכנסת.

הלווייתו והכבוד שהעיירה חלקה לו זכורים לי עד היום. החנויות נסגרו ובעלי המלאכה נטשו את סדנאותיהם. השק לאיסוף חלות הונח למראשותיו לפי בקשתו טרם מותו.

ב. הרבנית

כוונתי לאשת הרב נחמיה פֶּצֶ'ניק, מעטים ידעו את שמה הפרטי, אך כולם ללא יוצא מן הכלל קראו לה: "הרבנית". אישה זו ידעה במדויק על צרותיהן של משפחות ויחידים וסייעה בעת צרה בכסף או בעצה טובה. אנשים שונים נכנסו אליה לשפוף את לבם או לבקש עזרה לעצמם או לאחרים. תמיד קיבלה הרבנית את כולם בחיוך נעים ברוב טקט והכנסת אורחים.

ג. בית היתומים

בשנת 1917 החליטה חבורת צעירים לבנות בית יתומים לילדים שהוריהם נפלו במלחמה וליתומי הורים עניים.

המרכז למען יתומים מימן 60% מהוצאות המוסד בעצמו ודרש 40% מאתנו. גם דרשו מאתנו לממן את המוסד שלושה חודשים ואז יראו בו עובדה קיימת. כדי להשיג כסף למטרה זו החלטנו לערוך נשף מסכות עם מזנון והגרלה. הערב זכה להצלחה גדולה, נאספו בקופה 2000 זלוטי (סכום גדול באותם ימים). בכסף זה כלכלנו את הילדים שלושה חודשים וקנינו את הנחוץ ביותר למוסד. ההנהלה: מירלה פצ'ניק, ינטל סלוצקי, אתל ליברמן, אתצה מטוסוב, מְנָקָה מודריק, רייזל סלוצקי, יוסף בייגל (יו"ר), מונצי גרשטיין (מזכירה).

לאחר נשף המסכות שכרנו דירה טובה יותר בבניין של סנדלר והטלנו על אנשים מס חודשי למען בית היתומים. נרתמנו גם להעלאת מופע: "מירלה אפרת". אתצה מטוסוב אמורה הייתה לגלם את מירלה וחלתה לפני המופע. לא היה מוצא: איפרנו את המורה שזה למירלה, וההצגה נחלה הצלחה, גם הקופה.

אספנו כסף במגביות שונות והתחלנו לבנות בניין לבית היתומים. לאחר נסיעתי לארץ ישראל נמסר הבניין לבית הספר "תרבות".

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 387 – 389.

רייזל רוז'נסקי בית אבא-אימא

עזבתי את דומברוביץ ע"רת הולדתי בסוף העשור השני של המאה ה-20 והיגרתי לאמריקה. עם זאת אני רואה לנגד עיניי את השוק ושתי שורות החנויות והבתים שממול. במקום בו הייתה החנות של אמי, היו גם שלוש אכסניות ובית מרחץ. ביום ראשון או בזמן ירד היה "בית התה" גדוש אדם שלא ניתן לתקוע בו סיכה.



יחיאל ובילה רוז'נסקי

אימא הייתה ילידת דומברוביץ, בת לבעלת חנות בדים. אבא נולד בפ'נסק ולמד בישיבת סלונים הנודעת, היה תלמיד חכם ואימא הייתה גאה בזה. הוא היה בעל ואב טוב. בלב ונפש ביקש לסייע לאימא בחנות אך לא סבל מסחר זה, להשתמש בתורה לשם פרנסה לא רצה. הוא נמשך אל העולם הרחב והחל לסחור בדונג שקנה בסביבה והוביל ליקטרינוסלב לבתי חרושת לייצור נרות לכנסיות. כדי להשיג כמות גדולה של דונג נסע אבא בכפרים ובעיירות. בשל תנאי התחבורה באותם ימים היה יוצא לדרוכו מיד לאחר פסח ושב ערב פסח הבא.

עסקי אבא היו כמעט תמיד גדולים, אך הרווחים צנועים למדי. בשבוע מנסיעה ארוכה הייתה אימא אומרת לנשים: "יחיאל שלי שב אמנם זה עתה משנה של מסחר, אך לי די שלא הפסיד בו". הערה זו טמנה בחובה אהבה רבה והכרה בעדינותו של אבא וביחסו הנדיר לבני אדם.

כאמור היה אבא חוזר כחודש לפני פסח. כולם בעיירה שמחו בשיבתו, בראש וראשונה ילדיו שהתגאו באביהם המרבה לנסוע בעולם ובאמתחתו סיפורים ומתנות שהוא מחלק לאחר שהוא בוחן אותם בלימודיהם. במיוחד התכוננו לבואו עניי העיירה, שהוא היה פטרונם. לא הספיק לנוח כראוי ממסעו ברוסיה ומיד יצא לאסוף מעות חיטין

בעיירה למען נצרכים. אבא הלך מבית לבית, הקיש על דלתות גבירים, וארנקים נפתחו. אפילו בעלי-הבתים הקמצנים לא השיבו את פניו ריקם ונתנו כסף. סוחר יין סיפקו יין, טוחנים – קמח וקצבים – בשר. אף האיכרים המקומיים נענו לפנייתו ונתנו תפוחי אדמה. פרק נפרד ומעניין הייתה אפיית המצות; לעבודה זו גייס אבא צעירים מן העיירה והם עשו זאת בהתלהבות רבה. פעילות זו חזרה על עצמה שנה בשנה והנצרכים התרגלו שאבא צריך לספק להם את צורכי החג. לא אחת באה אישה לאחר שקיבלה ממנו מעות חיטין לברכו ואמרה: "ייתן האל, שתזכו אתה ובני ביתך לשנה הבאה ותמשיך לספק את צרכינו".

חלפו שנים רבות. אימא נשאה בעול הפרנסה, הילדים גדלו וסייעו לה, ואבא המשיך עדיין במסעותיו ברחבי רוסיה, היה גם במקום הקיט של הצאר, ילטה, בה לא הייתה דריסת רגל ליהודי. בנסיעות אלה צבר רשמים רבים. היה לאבא חוש התבוננות מפותח וכל מה ששמע וראה נחרת בזיכרונו. הוא היה אומר: "מכל רבי שלי בישיבה רכשתי חכמה, ויותר מכל, מנוסעי רכבות שעמם שוחחתי". אוצר ידיעותיו היה עצום והוא נעזר בו בעתות צרה.

פעם בשובו, מצא את בנו על מיטת חוליו במצב חסר תקווה כמעט ופצע ברגלו. אימא, המפרנסת, שהתה בחנות, בחולה טיפלה אישה קשישה שניחלה את משק הבית. האישה טיפלה באחי ברפואות סבתא, לא רחצה את הרגל אלא מרחה אותה במשחה שחברותיה נתנו לה. מצב החולה החמיר מיום ליום: חומו עלה, הוא התנפח, ומן הפצע זבו דם ומוגלה. אבא נרעד למראה. הוא נזכר כי בנסיעתו ברכבת הכיר במקרה רופא שנתן לו תרופת פלא לפצעים, תרופה שהוא משתמש בה לריפוי חיילים. מיד הלך אבא לבית המרקחת, קנה את המשחה, הורה להרתיח מים ולרחוץ היטב את החולה, לנקות את מקום הפצע, להלבישו לבנים נקיים, ואז מרח את המשחה על הפצע והיא הועילה. בהדרגה השתפר מצב אחי ובליל הסדר ישב עמו ליד השולחן.

חכמת החיים של אבא הייתה שם דבר בעיירה. אנשים נהגו לבוא אליו לשאול בעצתו; נשים באו בשאלות בענייני כשרות, הן ידעו שלא יחמיר; תמיד גברה טובת הבריות – המידה המכריעה לאורך חייו.

חנות הבדים שלנו, ככל החנויות, לא הייתה גדולה. היו בה דלת אחת וחלון אחד. אימא עמדה ליד השולחן היחיד ומכרה. הקונים התמקחו

והשתוו. אבא, אף שמייעט לעזור בחנות, הועיל לאימא בשבתו שם. הקונים שנדמה להם שמבקשים לרמותם, קנו על פי נאמנות, כלומר: החנווני מציג את המחיר ששילם בעבור הסחורה והקונים מוסיפים אחוז מסוים של רווח. על אימא, חנונית בת חנווניות, לא רצו לסמוך. במקרים אלה בא אבא לעזרתה. הוא אמר את דברו, ואנשים לא פקפקו ביושרו. כשנכנס לחנות מפעם לפעם, התיישב על הספסל סמוך לתנור וסיפר על המתרחש בעולם. ידע הכול מקריאת עיתונים ביידיש ובעברית. גם אהב לספר על מה ששמע בנסיעותיו למרחקים.

כאמור נשאה אימא את נטל החנות על כתפיה. פתחה אותה עם בוקר ונעלה עם רדת הלילה. לפיכך קרה תכופות שבצהריים, כשלא היו קונים, חטפה תנומה בעייפותה. בחורף הייתה משעינה ראשה על השולחן וישנה מעט. בקיץ, כשהדלת הייתה כמעט תמיד פתוחה, הסירה מן המדפים גליל בד צמר, פרשה אותו בדלת הפתוחה ושכבה כשראשה על הסף. כך הייתה בטוחה שאם יבוא מי לחנות תחוש בזה.

אימא, ביילה ויטלס, ואבא יחיאל היו מן הבולטים באנשי דומברוביץ. אימא אשת חייל טיפוסית, דאגה לפרנסת משפחתה הגדולה, עשרה ילדים הביאה לעולם. שניים מהם בלבד חיים: אני ואחי אשר.

לאחר לידה שכבה אימא ימים אחדים בלבד, לכל היותר שבועיים, ושבה לחנות. את ילדיה לא הפקירה. עבדה בבית אישה קשישה ששירתה אצלנו שנים רבות והשגיחה על הילדים. כל הילדים למדו בבית ספרו של יהושע-ענקל פומרנץ. בתקופות מסוימות למדו 5-6 מאתנו באותו בית ספר. אשתו של יהושע-ענקל סיפרה פעם שבעלה מדבר בשנתו, מבקש להשקיט תלמידים וצועק כל הזמן: "רוז'נסקי שקט!" ילדינו שלמדו בכיתות שונות, לא היו מן השקטים. היה לנו טבע לפטפט בזמן הלימודים ומן הסתם הצקנו למורים.

סבתי, אם אימא, ויטל אייזנברג. סיפרו כי גם היא הייתה אשת חייל כאמי. גם לה הייתה חנות בדים. הותירה שלוש בנות ובן, מוטל. הבנות: אימא, צירל גילדנהורן, שרהקה בגון, לכולם חנויות בדים. החנות הנאה ביותר הייתה של מוטל, נחשבה לגדולה בעיירה. הוא גר בבית שבנה, ובו הייתה החנות. בבית זה גרו גם הרוקח רוטנברג ומשפחתו, והיה שם בית המרקחת שלו. אף שמוטל ושלוש אחיותיו התפרנסו מאותם עסקים, הם חיו ביניהם בהרמוניה פחות או יותר.

לכל אחד מהם היו הקונים שלו. החנות של דוד מוטל הייתה יפה יותר והוא דיבר פולנית רהוטה יותר ומשך אליו את האצולה הפולנית מחצר הגרף פליאטר. אימא וצירל התפרנסו ממשפחות יהודיות מבוססות ומן האיכרים. האחות הצעירה שרהקה, החזיקה בחנות מוצרים מעובדים בלבד, מעט מכל דבר. דודה שרה התענתה המסכנה. משפחה גדולה, עשרה ילדים, והפרנסה בדוחק. היחידה במשפחה שלא היה לה בית משלה. היא גרה בבניין ארוך, צר ואפור שנראה כקסרקטין.

מות אמי חרות עמוק בזיכרוני. באחד מימי שבת אחר הצהריים התעלפה לפתע, הובחל החובש סנדלר, הביאו גם רופא שאמר כי לקחה בזעזוע מוח אך תחאושש. אימא התעוררה רק באמצע הלילה, אבא ואחיותיה ישבו ליד מיטתה במשך כל הלילה. בבוקר ביקשה את בגדיה, יום שוק והיא חייבת להיות בחנות, בלעדיה לא יסתדרו. נאלצו לתת לה את בגדיה. לחנות לא הלכה אותו יום, תוך שהיא מתלבשת לקחה בעווית ושוב נותרה שוכבת חסרת הכרה.

באותו יום בא לדומברוביץ מומחה ידוע. הוא בא אל אחד ממקורבי הגרף שסבל מדלקת קרום המוח. הדוד מוטל הצליח להביא את הרופא לבדוק את אימא והוא הורה להובילה מיד לקייב, לניתוח במוחה. אימא נותחה מיד בבואה לקייב. לאחר הניתוח נדמה שהמצב משתפר והיא תחלים. היא נשארה בקייב. כעבר שבועות אחדים החמיר מצבה והיה צורך להחזירה לבית החולים ושוב עברה ניתוח מוח. לאחר ניתוח זה לא השתפר עוד מצבה הבריאותי, היא חיה עוד ימים אחדים והשיבה את נשמתה.

מעולם לא ראיתי את קבר אמי. אינני יודעת אם לאחר שתי מלחמות העולם האיומות נותר בקייב סימן לקברה. גם אינני יודעת אם נותרו קברי אבי, אחיי שלום, ולפל, אחיותי מינדל, מרים, גיטל, ויטל, ברכה, כולם בעלי משפחות גדולות, אם ממשפחתנו הגדולה שרד מישוהו.

אחי אשר עלה לארץ ישראל כחלוץ לאחר מלחמת העולם הראשונה ומשם היגר לאמריקה. בפולין הארורה ניצלו שני ילדיה של מינדל: יענקל ושבתיא, בנה של ברכה: לייבל. הם בישראל.

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 391 – 396.

אברהם פרנקל קן השומר הצעיר

בראשית העשור השלישי [של המאה ה-20] נוסד בדומברוביץ "השומר הצעיר". כרגיל היו אנשים שתכננו עוד קודם אך לא מימשו, היו אלה: לייבל קנטור, יענקל פרנקל וחבריהם.

המגשימים בפועל היו: וולקה קנטור, משה פטרושקה, ישראל-אהרן שוון, אברהם פרנקל, ישראל שליטא, שמעון גורביץ, מאיר פליישון, גם דוד בייגל, מאיר טילטשין, יצחק שוון, לייב לנדוי, אסתר מוטורין, דובקה הולובשקה [גולובשקה], דובקה קצ'קה, חסקה בינדר, אסתר פומרנץ, לאה טרכטנברג, מרדכי שוורצטוך, יוסף סלוצקי, האחיות שפיל, איטקה צצקס, האחיות פוטרנך.

הארגון נחלק ל"קשישים" ו"כפירים" לפי הגיל. הקן חולק לגדודים. בראש הקן עמד וולקה קנטור, משה פטרושקה היה סגן, 'א' שוון היה המזכיר-גזבר ואחריהם ישראל שליטא. יצחק שוון היה שר המשמר, השגיח שכולם ישהו בבתיהם בשעות הערב. שרי הגדודים ושרי הקבוצות היו: שמעון גורביץ, מאיר פליישון ואברהם פרנקל.

המזכירות הייתה תחילה בבית מרדכי קליגון ולאחר מכן בבית יידל הקצב ולבסוף בבית יצחק שמיד, למרגלות ההר.



פעילות הארגון כללה: ספורט, קריאה, הרצאות. מועדון "שומריה" עסק בהתעמלות, צעידה, ריצה, קריאת ספרות ציונית בעברית ושיעורים בנושאים אקטואליים שידונו בעיתונות וב"על המשמר".

פעילות זו נמשכה שנים. הארגון פרח. כש"הקשישים" נסעו, מי לחו"ל, מי ללימודים ומי לארץ ישראל, היו ה"כפירים" שגדלו, הולכים בדרכם.

השומר הצעיר היה פעיל מאוד בתקופת הבחירות לסיים הפולני. בבחירות לסיים הראשון – לטובת המיעוטים הלאומיים, ולימים – לטובת הבלוק הציוני.

בשנות פעילותו היו לנו מאבקים קשים הן עם הבונדיסטים, הן עם מפלגת השלטון. הבונד נהג להביא נואמים מוורשה. הם היו מתכנסים בעזרת הנשים. פעמים רבות הרסנו את מפגשיהם. פעם בא יהושע גוטליב, פעם אלחנן צייטלין. כאשר הבאנו אנחנו אישיות מנכר, היה בונד מנסה להרוס לנו, אך מעולם לא אפשרנו זאת.

הייתה קבוצת כדורגל של פקידי העיירה. לעתים קרובות הם התחרו בספורטאי שומריה ובשעת מעשה השמיעו הערות אנטישמיות ארסיות, תכופות חבטו ברגלינו, אך כמעט תמיד ניצחנו והיינו מרוצים גם אם שבנו הביתה חבולים.

לימים התאכסן במנסרות של סוחרי העץ היהודים קיבוץ הכשרה של השומר הצעיר שעמד על רמה גבוהה מאוד.



קבוצת הכדורגל של "שומריה" (1925)

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 396 – 397.

זלטה פלסקון קיבוץ ההכשרה החלוצי

אני נזכרת באהבה ובדרך ארץ בחלוצים ההם שעזבו את בתיהם המבוססים, מלאי מרץ ונכונות להקרבה, ובאו לעיירה להכשרה. באו לשישה חודשים וסופם שהתענו שנתיים בתנאים קשים משום שהאנגלים עיכבו את הסרטיפיקטים. לא פעם יצאו חלוצים אלה לעבודה רעבים, ובימי הכפור העז לא היו לבושים בבגדים חמים ולרגליהם לא היו נעליים שלמות.

מנהל האספקה שלהם, שהיה עליו להסתדר עם 20-30 זלוטי ליום, הוגיע את מוחו כהוגן איך להרגיע בפרוטות את רעבונם של הצעירים שעבדו קשה.

עם זאת היו שמחים וגאים. מדי שבת בא נוער העיירה לקיבוץ. אף מתנגדי התנועה גילו כלפי החלוצים דרך ארץ. נוער העיירה השתתף בכל כינוס, חגיגה או מסיבת פרדה לחבר קיבוץ שעלה לארץ ישראל. היו מתאספים בחדר האוכל מול המנסרה, תחת כיפת השמים, רוקדים הורה, והשירה נישאה ברחבי העיירה. רבים משכנינו הגויים באו אף הם לראות בשמחת החיים של הנוער היקר שלנו.

חלק הארי של חברי ההכשרה עבדו במנסרות אך החלוצים לא בחלו גם בעבודה שחורה, ובלבד שיעבדו. מזמן לזמן היו חלוצים בני העיירה קופצים לקיבוץ לימים אחדים לבצע עבודות פיזיות שונות שהקיבוץ נדרש למלא. זכור לי כי זמן פלסקון, י' סילנדר, יוסף פרלשטיין, יענקל פלסקון, י' נטושניק וחברים אחרים עבדו זמן-מה לטובת ההכשרה. החלוצים והחלוצות בני העיירה חשו כאפוטרופוסים של ההכשרה וסייעו לחברי ההכשרה הזרים בכל.

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 401 – 402.

מרדכי רובין זיכרונות של איש הכשרה

אני חבר קיבוץ נען ומוצאי מוילנה, משרידי יהדות וילנה הטבוחה. לבי עודו מבכה את וילנה, בו בזמן אני אבל על יהודי העיירה דומברוביץ שם עשיתי את הכשרתי בקיבוץ של "החלוץ" בשנים 6-1934.

היינו שבעים בחורות ובחורים "מבתים טובים", מקצווי פולין, בהכשרה בדומברוביץ. עבדנו במנסרות של היהודים שניידמיל וחלר וגם בעבודות פיזיות אחרות בעיירה. חורף וקיץ היינו קמים בארבע לפנות בוקר ועבדנו עד עשר בלילה. כולנו בלבוש קל, האמביציה הייתה להתרגל לעבודה קשה ולתנאים קשים. חבילות מזון ובגדים שקיבלנו מן הבית, החזרנו. עוררנו כלפינו כבוד מצד תושבי דומברוביץ, במיוחד מצד הנוער.

ההכרה שזכינו לה אצל התושבים בעיירה הוסיפה לנו אומץ לשאת את התנאים הקשים בהם חינו. חשנו שכל חוגי העיירה, אף הלא-ציונים, מלווים את ההכשרה שלנו בדאגה ובתקווה שנעמוד בניסיון שקיבלנו על עצמנו. נתנו לנו בהקפה מצרכים נחוצים ומעולם לא דרשו מאתנו את החוב אף שידעו כי אשראי כישרונותינו מוגבל ולא יציב. כשפרסמנו דרישה ליום עבודה של שמונה שעות בלבד בקבלנויות היהודיות, עוררנו אהדה ותמיכה לא רק בקרב מפלגות סוציאליסטיות וחוגים מתקדמים אלא אף של השטיבלך החסידיים.

מנגד, השפיעה ההכשרה שלנו במישרין ובעקיפין לריכוז ולחיזוק הפעילות הציונית בעיירה. הקיבוץ שלנו שימש מוקד מפגש לכל התארגנויות הנוער הציוניות, גם כל גוני הקשת הציונים המבוגרים נפגשו אצלנו במסיבות, בחגיגות, בערבי קריאה, בשיחות ובהזדמנויות אחרות. הודות לקיבוץ ההכשרה שלנו לא היה המאבק הבין-מפלגתי חריף ונחוש, כי הוויכוחים האידיאולוגיים והניגודים התגמדו לנוכח עבודתנו הפיזית המעשית למען רעיון הציונות החלוצית.

כשאושרה מועמדתו של חבר הכשרה לעלייה, והוא עזב את הקיבוץ כדי להתכונן לנסיעה לארץ ישראל, שמחה כל העיירה דומברוביץ בשמחתנו. כמעט כל העיירה השתתפה בחגיגה כשנפרדנו מן החבר הנוסע. עשרות תושבים ליוו אותו לרכבת.

כל זה חרות היטב בלבי ואני מבכה את חורבן דומברוביץ כשם שאני
אבל על חורבן הקרובים בידידי.



קיינען חכשרה בדומברוביץ, מחלקה של חזארנוות קלוסובה

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 402 – 403.

מוטל חרפק רישומים לעיירת

דומברוביץ היא מן העיירות העתיקות בפולסיה-והלין. השתמר פנקס בן שבע מאות שנה, ומשערים שהישוב עתיק בהרבה מן הפנקס. היה בדומברוביץ גשר נאה, גבוה וארוך. סיפרו כי בעת השלמת הגשר (1884?) פרעו הפועלים ביהודי העיירה. בבית העלמין הישן נותר קבר של חרוג בפוגרום. יהודי אחד חוגלה לסיביר בגלל התנגדות סבינו לפורעים.

מהפכת 1905, זיעזעה את הרחוב היהודי. נוצרו מפלגות: ציונים, סוציאליסטים, בונדיסטים, זנגויליסטים ואחרים. הייתי אז צעיר מאוד ולא נותרו בזיכרוני פרטים מדויקים מן הפעילות המפלגתית ההיא. אך אני זוכר היטב את בית הספר היחיד, הפרטי, של יהושע-יענקל גלצמן ומשה פומרנץ שלמדו בו תנ"ך ועברית (חדר מתוקן). רבים מתלמידי בית הספר נותרו נאמנים לשפה העברית ולתודעה הלאומית. בזמן מלחמת העולם הראשונה, כשעבר דרך דומברוביץ זרם של אלפי משפחות יהודים רדופי צבאות, הקימו תלמידי בית הספר של יהושע-יענקל ועד לעזרה כדי לתמוך ולעודד את הפליטים. תלמידים אלה היו לימים גרעין לתנועה הציונית.

ב-1917 נוסד בעיירה ועד עירוני שחלשו עליו הציונים: אברהם מנקובסקי, אברהם בינדר, אליעזר אהרנסון, הרשל זוליאור, י' שטופר, מרים פצ'ניק ורייזל יסוד. באותם ימים הופיע ד"ר יעקב ברמן שהכניס רעגנות לתנועה הציונית. נוסד בית הספר העברי, הראשון באזור כולו. נוספו חברים חדשים: שמואל זלצמן, מונצי גרשטיין ובונים – בראש צעירי ציון. בראשית 1918 נוסד גן ילדים.

הייתה גם התחלה לבית ספר היידישיסטי שנוהל בידי שני הבונדיסטים מוועד הקהילה: מוטל שוורץ, ברקו פרלשטיין, שעבדו במסירות עם הציונים בקהילה.

בשנת 1922 עזבתי את דומברוביץ. בביקורי האחרון בישראל, ראיתי במרתף השואה בהר ציון בירושלים את לוח הזיכרון עם הכיתוב: "לזכר קדושי דומברוביץ", לבי נצבט מייסורים וכאב.

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 405.

סנדר דובר (פייגלשטיין) יהודים כפריים באזור

מאצ'ולישץ'-אוסטרובצי

מקצה רחוב מְקָרוב ימינה, ליד בור הטיט, מובילה הדרך מאצ'ולישץ'-אוסטרובצי. בכפר אוסטרובצי גרו בעבר האחים לייבה ויסל מוטורין, שניהם בעלי משפחות גדולות. האבות לא מצאו עצה כנגד קשיי הקיום, לא הייתה פרנסה.

לייבה, יהודי בעל הדרת פנים, בן תורה שתפילתו נאה, מן החשובים בחסידי ברזנה. יוסל שהיה נפה, הוציא לחם צר בעמל רב, אך לר' לייבה, היהודי הנכבד בכפר, לא הייתה פרנסה ותמיד נאנח על עול הגלות ועל הפרנסה הקשה כקריעת ים סוף.

בכפר מאצ'ולישץ' גר פסח, יהודי נמרץ, קבלן שניהל עסקים "גדולים" ופרנסתו דחוקה.

בעת שחלפתי בשני הכפרים הייתי נכנס כמעט תמיד לבלות מחצית השעה בנחת ויוצא עמוס מחשבות. פסח סיפר על אירוע, לייבה דרש דבר תורה, יוסל הוסיף עובדה על הזמנים הקשים היורדים חדי בטן, ונוסף לכך בתו הצחקנית היפה של ר' לייבה! לא ניתן לשכוח את היהודים הכפריים ההם.

נפחי קרופה

מקצה רחוב מְקָרוב שמאלה, פונה סמטה לעבר קרופה. היו כאן משפחות גדולות שמוצאן מאב אחד: ר' עוזר, מבני הדור הקודם. ר' דודיה היה מן האחים הבוגרים, בן תורה, חסיד של ר' שמואליקל ולימים של ר' נחומצה. רוה נחת מבנו, בן תורה אף הוא, קבצן השמח בחלקו. טוב היה לבלות בחברתו, מעולם לא הוציא מפיו את המקטרת, שפע מעשיות צדיקים ודברי תורה. הכיר מופתים של כל רבי בוהלין.

רוכלים יהודים מדומברוביץ מילאו תמיד את בתי הנפחים היהודים בקרופה: לנו שם, אכלו ושתו, וכאשר חסר כסף גם לוו גמילות חסדים. בנפחיות שלהם חישלו קרדומים לפועלים ביערות הסביבה, גם גרזנים ועגלות, מחרשות ומשדדות לגויים בקרופה. הם נתנו בהקפה ורוב

החובות ירדו לטמיון. הגויים בקרופה לא שילמו והנפחים היהודים לא התדיינו עמם וגם לא רבו עמם. למה אפוא שנאו יהודים?

קריווען-זאלישין-ליטווען

הדרך העוברת בקרופה מובילה לכפר קריווען, אל הנגיד מיכל קרצמן, סוחר היערות ובעל טחנת קמח. היה זה בית עשירים ובו טרקלינים וריהוט עירוני, אישה אמחית, ילדים ונכדים נאים.

למשה קריווער שסחר בפטריות ואוכמניות היה בית מלא בנות ובנים, יהודים נאים.

בכפרים זאלישין, ליטווען, חיו אנשי עמל יהודים שגדלו על לחם שחור, תפוחי אדמה ובורשט. בשבת עם שחר הוציאו מן התנור ציקוריה קלויה ויצאו לדרך, מרחק שני קילומטר, להתפלל במניין אצל ר' מיכל, היו שם שני ספרי תורה ומקווה של מים חמים.

חסיד ראן-טריפיטניה

בכפרים ראן, טריפיטניה, היו כל היהודים חסיד קרלין. לפני ראש השנה עשו הכנות לצאת אל הרבי כדי להתנער מן החולין. כולם יודעי ספר, למדו חומש עם פירוש אור חיים. בשבת זימרו ליד השולחן שירי חסידים ובשמחת תורה רקדו במשך שלושה ימים. שימחו עצמם יום ועוד לילה אצל מיכל קריווער. למחרת צעדו בחבורה גדולה ובשירה אל ר' מגדל מְטוּסוּב למבשלת הזפת. כל יהודי קריווען, זאלישין, ליטווען הצטרפו בריקוד. כולם היו יראי שמים.

ר' אשר טריפיטנר כבר היה בשנות השמונים שלו, במשך שנים הרבה לזמר ולספר מעשיות ודברי תורה של חסידים. כשהיה משתפך בניגון חדש, בלל תמיד עברית, יידיש ואוקראינית. היה רוקע ברגלו הזקנה וקורא בהתלהבות: "אשמח, אדון עולם, אל יחד בעולם, אחד הוא אלוקינו בשמים ובארץ". הזקן השני, ר' שלום-מאיר טריפיטנר מחרה מחזיק אחריו ושאר הזקנים ר' שרוליה ראנר {מן הכפר ראן}, ר' מאיר-זיסה חומסקי, מצטרפים בנוסח של פסח: "שוחים אנו וחוגגים, ואתה תשמע מן השמים".

יהודים אלה היו גאים ביהדותם, משוקעים בליקוטי צבי, זוהר, חוק לישראל, מבוצרים באהבת ישראל, ועמם יהודים צעירים יותר שהגיעו לימי היטלר. יחד עמי הלכו בדרך האחרונה אל בורות המוות. לא רצו למות ביד רשעים ובתרעומת גדולה רגשו וסערו על הכול ועל כולם.

אך באותו אסרו-חג שלאחר שמחת תורה לא עלתה על דעת איש ההשמדה העתידה לבוא. אז שרו אותם יהודים – יענקל הגדול, יענקל הפיסח, יענקל דָּקֶקֶץ, מאיר של ר' נחום, גלינסקי הליטאי, משה-אליה, ברוך ראניר, מוטל ראניר, אבא ראניר, ונערים רבים – רקדו ושמחו בתורת האל ובעם ישראל שיזכה לביאת המשיח. וקשוי היום-יום? וחיי הדחקות? דבר פעוט שבפעוט לעומת הזכות להיות יהודים של אלוהים.

מנדל מטוסוב ומיכל קריוויצר, הגבירים, נהנו הנאה מרובה והתענגו על היהודים ישרי הלב. ר' מיכל סיפר לליטאי מטוסוב כי אביו של מאיר, ר' נחום, ידע על-פה כל חובת הלבבות ומסילת ישרים. כשהתאלמן ר' נחום, לא נשא אישה שנייה וחי 14 שנה באלמנותו כשהוא ישן קיץ וחורף על הרצפה הקשה. ר' מיכל סיכם: "יהודים אלה הם אחים ואחיינים של ר' נחום וממנו ירשו יהדות". יהודים כאלה לא נראה עוד.

ר' צלאל דובר

מרחוב מְקָרוב נמתחת הדרך לכפר דובה למרחקים, מעבר להרים ועמקים, שדות ויערות, בין עצים בני מאות שנים, מעבר לביצות ועוד יערות ושדות. הכפר דובה מוקף כרי דשא לחים, יערות בוציים, שדות חוליים, גבעות ועמקים. בין מאות בקתות קטנות היו פזורים כ-15 בתי יהודים, בתים שהיו מעט יותר גדולים ומרווחים ובהם חדרים אחדים. באחד הבתים האלה חי את חייו סבי, ר' צלאל דובר, בן שמונים ומעלה, עם דור בניו הצעירים: חיים דובר, אהרן דובר ומשפחותיהם – שבט בני צלאל שהתפרש בעיירות ובכפרים הסמוכים והגיע עד אמריקה הרחוקה.

צלאל הזקן אהב מדי פעם להעיף מבט לאחור, 50-70 שנה, ולהעלות בזיכרונו 25 שנות שירות בצבא הצאר, שנים של מכות וייסורים. הוא היה מן החטופים [הקנטוניסטים] שנשלחו לסיביר הרחוקה לשרת את הצאר; בה בעת ביקשו להעבירם על דתם. ר' צלאל היה מספר איך ניסו

להכניסו אל מלכות החדש והרחמים של הדת הפרובוסלאבית. על מנת שייסכים החייל הנער לקבל את החדש הנוצרי היו מלקים אותו ומשליכים למרחץ אדים אל המדף העליון, שם הושכב על גרגרי כוסמת או נמרח בעטרן מלוח, ואז הגבירו את להט האדים.

כשלושים ילדים בני 9-11 נחטפו אז מדומברוביץ וסביבתה. כולם, פרט לסבי הגיבור ר' צלאל דובר, אבדו. בשנות השמונים לחייו היה מסוגל להדוף התקפה של גוי מרושע. בנעוריו היו לסבי הכוח והאומץ לעמוד בכל הייסורים ולדחות את ההבטחות הטובות של הרשויות: כי מצפה לו "במלכות הרחמים" עתיד זוהר, אפילו להיות גנרל. יחד עמו התנגד והחזיק מעמד, מיכל פירוג. הם היחידים שלא המירו דתם.

בן שלושים וחשע שב סבי לביתו ויהדותו עמו. צעד ברגל מסימבירסק ובעיירה שקלוב ראה שוב יהודים שדמו בעיניו למלאכים. הוא נפל לארץ ונשק לאדמה בחצר בית הכנסת של שקלוב. משם המשיך ברגל אל ר' אהרן מקרלין וביקש תיקון על המאכלים האסורים שאכל ועל חילול שבת במשך 25 שנות היותו חייל, רק אז שב הביתה אל אמו הזקנה ואל אחיו. כשביקשו להשיאו, לא הסכימה שום בת ישראל להינשא לו: "הוא הרי חייל!" רק כאשר הבטיח הרבי, ר' אהרן מקרלין, כי האישה שתתחתן עם צלאל תזכה לאריכות ימים, בני בנים, עולם הבא ומקום של כבוד בגן עדן – הוברר כי נסלחו לצלאל עוונות היותו חייל ומותר להינשא לו.



אשתו, שהיו לה עדים להבטחות הרבי, דרשה בתוקף מילדיה, כעבור שנים רבות, קודם שייצאה נשמתה, לקבור אותה בברז'ניץ, כי שם טמונים עדיה לעולם הבא המובטח של ר' אהרן מקרלין.

לאחר חתונת סבא, הורה לו הרבי להוציא עצמו מרישומי הצבא, כי אין לו צורך ביהודים בעלי זכויות בין חסידיו. אך כעבור שלושים שנה נאלץ סבי לחדש את זכות החיילים שלו. היה זמן ששר הפלך גירש את יהודי הכפרים וברחבי ווהלין ופולסיה השתרכו עגלות עם מטלטלי

יהודים, ילדים קפואים ומשפחות חסרות גג. באחד הימים בא לדובה מפקח המשטרה בלוויית הסמל ושוטרים כדי להשליך את צלאל בן ה-70 ולגרשו עם בניו הצעירים מביתו. החיישב סבא וכתב כ-25 בקשות: אל הצאר, הצארינה, הנסיכים, הסנט, המטרופוליט, והעתק לשר הפלך. בבקשות כתב: אימא רוסיה תתבייש לעד על מעשי אנשי המנהל שלה אם אדם אשר שירת את המולדת הקדושה 25 שנה בשירות צבאי מפרך, יגורש ויירדף לעת זקנה כפושע. הבקשות הועילו, סבא ומשפחתו נותרו במקומם.

ר' אלתר דובר

היה בדובה יהודי בשם ר' אלתר דובר, הוא התכונן לחוג בר מצווה בפעם השנייה כשימלאו לו 113 שנה ונפטר שנים אחדות קודם לכן. היו לו ילדים באמריקה ובדובה שמתו עליו בחיי.

ר' אלתר זכר בבהירות ובמדויק מה קרה חשעים שנה קודם לכן בפינסק, לוצק, רובנה, ברז'ניץ, דומברוביץ. הוא זכר גבירים, תקפים, יהודים כבודים, בעלי מחלוקת, קבצנים, דלפונים, מפקחי משטרה רעים, בעלי אחוזות פולנים, מורדים בשלטון הרוסי וגנרלים רוסיים שהחניקו בנהר דם את המרד הפולני. הוא זכר גם יהודי דומברוביץ שנהרגו בשתי המרידות הפולניות: 1830 ו-1863.

בא אליו תכופות להתארח ר' אברהם חנאצ'ר [מן הכפר חנאצ'ה], חסיד של ר' אהרן מקרלין, בן תורה. הוא היה אומר: "צדקה היא עיקר העיקרים, נדבה לעני יש לתת עם תוספת, והתוספת – מעל ומעבר. אם הנדבה שיעורה שלוש קופיקות, תהיה התוספת חמש עשרה, כי התורה אומרת: 'נתן נתן' פעם אחת ומיד פעם שנייה, נתינה מודגשת".

ר' מוטל סידלמן

היה בדובה ר' מוטל סידלמן, בעל-בית איתן. נדבות חילק ביד רחבה ובבואו מדד יום ראשון לדומברוביץ, מיד צרו עליו אביונים ועסקני ציבור. לכולם חילק וגרם להם קורת רוח, ובבית קיים מנהג הכנסת אורחים. דרך ארץ רבה גילה כלפי בני תורה ורבנים, ואהבם. אלוהים חנן אותו בשכל, הוא ואשתו חיה הוציאו את משפחתם לארץ ישראל שנים אחדות לפני האסון.

משפחות פייגלשטיין

לר' חיים ולאחרון פייגלשטיין היו משפחות מסועפות בדובה. בבתיהם התקיימו שמחות חסידים תכופות, סעודה שלישית, קידושים, מלווי מלכה; כמובן הילולות, חג שני או סתם התכנסויות של השכנים היהודים לשמוח, לזמר ניגונים, לספר מעשיות, להגיד דברי תורה.

כשבא הרבי מקרלין, ר' מלכקה, בל"ג בעומר לדובה, היו מתקבצים יהודים מדומברוביץ, ולדימירץ, ברז'ניץ ומן הכפרים הסמוכים. אימהותינו מרים והינדה אפו ובישלו בשמחה. האבות וכל יהודי דובה חילקו יין ביד רחבה. שרו ורקדו, ואהבת ישראל ניתן למשש בידיים. וכאשר בא ר' מלכקה בשבת לדומברוביץ, היו חיים ומרים פייגלשטיין נוסעים אליו לשבת.

ממשפחתו של חיים – ילדיו, כלותיו וחתניו – ניצלו ביערות שני בנים ושני נכדים. ממשפחתו של אהרן נותרו ארבעה בנים.

ובמה נסדדים הכול?

כך נראו בעבר משפחות יהודיות בכל הכפרים באזור דומברוביץ. במשך דורות חיו היהודים ביחסי שכנות טובים וידידותיים עם השכנים הגויים, עד בוא החיות של היטלר שהרעילו את הגויים והפכו אותם לחיות רעות.

כ-500 יהודים כפריים נדחקו לגטו דומברוביץ, עונו שם ונגררו לסארני. בזמן חיסול גטו סארני, הושלכו גם הם לבורות, הושכבו עירומים גוף על גוף, חמש שכבות, ואז נורו ונחנקו. כשברחו אחדים ליערות, נתפסו רבים מהם בידי כפריים גויים, הוכו ברצחנות ונהרגו במקום או הוסגרו למשטרה. במקרים בודדים בלבד החזיקו אצלם שכנים גויים, אוקראינים ופולנים, את יהודי הכפרים, תמכו בהם, האכילו אותם והתירו זה בזה להתייחס כיאות ליהודים הנרדפים. הודות לכך ניצל קומץ יהודים ואני בתוכם. אך הייתה זו קרן אור אפסית באפלה של ימי היטלר כשהרצח היה פולחן, עבודת האל.

הנה מקרה לדוגמה. גוי חרש את שדהו והבחין בנער יהודי מן הכפר אנדרוהה בין העצים, נער שהכירו היטב. האיכר רדף אחריו, תפס אותו וקשרו אל הסוס. הגוי האיצ בסוס וצחק למראה הנער הנאלץ לרוץ

בעקבות הסוס. לאחר מכן כבל את הנער אל העגלה והמשיך לחרוש. הנער הצליח להשתחרר ולברוח, לימים קיבל הגוי את שכרו ונתלה בידי הפרטיזנים.

יהודי כפר שהסתתרו ביערות נרצחו שם בידי מכרים כפריים. למשל אשתו של ברל מסרניק וילדיה. היא הלכה אל גוי ידד לחפש מסתור, והוא רצח אותה. לימים בא ברל עם פרטיזנים יהודים אל הגוי, הגוי נפל לרגליו וביקש רחמים, הצטדק שאינו אשם, הוא לא ידע שיהיו פרטיזנים יהודים, כי אנשי היטלר והמשטרה אמרו שרוסיה אבודה ולבטח אין עוד יהודים, "אינני אשם – התחנן – ברקו ידדי, ירא את האל". ידדו של ברל, רוצח אשתו וילדיו, נתלה.

אזכיר לטוב את אנשי הכפר זלין שהסתירו ביער את היהודי שלהם, דינרמן ומשפחתו, ודאגו למזונם במשך כל הזמן. גם הגויים בדובה נתנו הגנה ליהודי הכפר. אני, בריינדל קרצמן והיתומה של אחותי הסתתרונו אצל אלמנה נוצרייה, אישה מאמינה, שהסתירה אותנו משני בניה השוטרים.

אך זה כאין וכאפס בהשוואה למרחץ הדמים הגדול שעשו הגויים ביהודים. מים קדושים הוזו על גרזנים ומוטות, וזיכרו את הידיים שסייעו לנאצים להשמיד את היהודים.

מגילת האבדן והנקמה של יהודי דומברוביץ וכפרי הסביבה היא מגילת איכה עגומה: "בכו תבכה בלילה ודמעתה על לחיה, אין לה מנחם מכל אוהביה, כל רעיה בגדו בה היו לה לאויבים".

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 406 – 412.

מאנס בורשטיין שירים על דומברוביץ

מאנס בורשטיין היה תלמיד החדד המתוקן בדומברוביץ בשנת 1903. מאוחר יותר, בשנת 1910, חבר פעיל באגודת חובבי שפת עבר. הצטיין בפעילות למען השפה העברית, כתב שירים ומסות בעברית (גם ביידיש) והיה עורך שותף של דו-שבועון "העיר" שהאגודה הוציאה לאור. לאחר מלחמת העולם השנייה פרסם שירים וסיפורים בהוצאות שונות. המערכת.

המנורה של אבא

נתביישה המנורה של אבא,
כוסתה אבק, חלודה;
יד מרצחים שדדה מאבא,
יד מרצחים גזלה את המנורה בביזה.

אי-שם בקרן זוית, עוטה קורי עכביש,
תלויה המנורה, חרש מקוננת-מתרעמת;
שברי כלים יכסוה,
מתגוללת המנורה על רצפה מזוהמת.

בא אי-מי נוטל המנורה,
בודק מכל עבר והצדה מטיל;
המנורה לרוצח, כלי אין חפץ בו,
ליהודי בלבד היא תועיל.

דלקה המנורה באש קודש,
סיפרה גבורות עם קדמון;
עת הבעירו פרשים להבות,
בארץ התנ"ך בעמק ובשרון.

שנים על שנים היא דלקה המנורה,
סמל לעם יהודי עתיק;
את זוהר אורה הבין הוא,
עת זימר ניגון היסטורי ותיק.

שעה שנגדעו חיי יהודים,
טומאו על כל שעל ופסיעה;
לא חמל גורל מר ואכזר,
על זו חמנורה האהובה.

שעה שיגורו יד מרצחים חפצים,
כיבו נר חיי יהודים;
נשבתה חמנורה,
בדמעות היא טובלת, מעלה חלודה בייסורים.

ביתי הגדוע (ביום הזיכרון העשירי)

אני מתגנב אל העיירה,
פוסע חרש ברחובות ושבילים;
טרוכים וסטפן שם בעלי הבתים,
אין עוד עם-רב יהודים.

חחנויות פתוחות לרווחה,
גם שם איכרים בעלי-בתים;
אני לוחץ על לבי בחזקה פן יפקע,
מכאב, מצער, מייסורים.

מציץ בחלון,
אין משה, אין שרה;
אבוי, אי-כאן יהודים?
גרים שם יפים וחנודה.

קנייני יהודים שם אראה,
ארונות, ספסלים, שולחנות;
לכבוד אליל חדש, אחר,
מחופים הכתלים צלבים ואיקונות.

האלה שולחנות היהודים,
המפות, המפיות הצחות;
הכסתות, הכרים,
מיטות היהודים הצחורות?

היכן השכינה,
היכן ארונות הספרים?
האוויר לא ירעד עוד מן התקיעות,
לא תקיעה, לא תרועה, לא שברים.

והיכן תשמע שם ברכה,
חד תהילים עתיקים;
קדושתו של ספר יהודי,
רמ"ח איברי אחריו תרים, אליו נכספים!

היכן שחרי קיץ,
היכן עבודת הבורא?
ר' ולוול הסנדלר היכן הוא?
אימה עליי נופלת, אני ירא!

ניצב אני על גדתו מני אז
של הורין, נהר עיירתי;
אימא כיבסה בו
את מצעי מיטת ילדותי.

אימא כיבסה בו
בקיץ, על גדות חוליות;
ואחר נשרכה הביתה אל ילדיה
בסמטאות העיירה המוכרות.

בקיץ, במים צלולים,
שחו ילדים יהודים;
עירומים למחצה יצאו לנהר,
בקולות שמחה מהדהדים.

שטו, נישאו בסירות,
ברעש ילד, המולה וצחוקים;
בשעות שקט ומלנכוליה,
ניצתו ברקיע כוכבים.

צלול היה הורין שלי,
זרם בשטף גלים חרישי;
נחר שלי קטן, אהוב ונלבב,
תמיד כל כך חניני.

לא הרחק מחופך
נפרשה עיירה, בית מסור וחמים;
רחובות שקטים שלווים,
בתים ישנים גם חדשים.

עם אחים אחיות,
זהים במוצא – כמוני יהודים,
התרוצצתי כנער,
שיחקנו סוסים דוהרים.

ניצבו חנויות בשורות,
לפניהן חנוונים דאוגים,
מצפים תמיד לקונה –
יבקש בהקפה או ישלם מזומנים.

”הבאת רובל על חשבון חוב ישן
או לחדש את חשבון החובה?”
רושם חנווני בפנקס,
ובשעות מעשה קומתו נכפפת שוחחה.

זכורים החנוונים הדלים,
חרותים בלבי אחם
כאחים יקרים,
זכר לא נותר מכם!

ביתי מוטל לו שרוף,
יהודי העיירה נעלמו;
בסארני הר נותר,
שם עצמותיהם תמצאו.

נזכור נא אותם תמיד,
עתה וביום זיכרון;
נבכה נא את הקדושים
וכל אשר הלך לאבדון!

נקרע יחד קריעה,
נשב כאחד שבעה;
נחמה לאיש לא נותרה,
בשטיבל אין יוצא ואין בא.

מתים כמובן, דרכו של עולם היא –
טהרה, תכריכים, מצבה:
"כאן טמון הצדיק
ר' לוי, טמון בקדושה!"

שם, שונה הוא קברם
של צדיקים, קדושים, טהורים;
אל הבור השליכום
ידי מרצחים מזוהמים.

תכריכים לגופם –
חרפה ששטן עליהם עטה;
הר עצמות שם בסארני,
אלפי גופות מוטלות, לנו הן למעצבה!

(מזרחי וועג, ניו יורק, 1953)

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 413 – 415.

ישראל-מיכל שיינמן עירתי האהובה היקרה

עירתי דומברוביץ, אני הוגה בך תמיד, בחלומי אני משוטט בין חורבותייך. אני רואה לנגד עיני את חורבנך. היכן אמי, היכן אחי ואחיותי, קרובי ומכריי, חברי ילדותי ורעיי מנוער?

בכולם התעללו הרוצחים ושחטו אותם.

אלוהי אברהם, יצחק ויעקב, "שפוך חמתך אל הגויים אשר לא ידעוך ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו. כי אכל את יעקב ואת נהוה השמו. שפוך עליהם זעמך וחורן אפך ישיגם. תרדוף באף ותשמידם מתחת שמי יי".

אלוהים, שלח את אשך ברוצחים, גפרית ואש על עם סדום! תבער זו האש דורות, ולא תכבה עד כלות הרוצחים. הדם הקדוש זועק לשמים: נקמה, נקמה, נקמה!

יתקדשו שמות מיליוני קדושים של עם ישראל בסערת אש הנקם, ועמם שמות בני משפחתי: אמי תמה; האח ישעיה שיינמן, אשתו מלכה והילדים; האח שלמה, אשתו צילה; האחיות דבורה והילדים; האחיות רחל, בעלה יוסף, הבת מאשה; האחיות גניה ובעלה שמואל; הדוד שמעון שיינמן ומשפחתו; הדוד יקותיאל שיינמן ומשפחתו.

אשא עמי לנצח את זכרם ואת עירתי האהובה!

מתוך חלק ב': דמויות ואורח חיים עמ' 415.



חלק ג' פנקס השואה והנקם

יצחק פייגלשטיין למען תזכור!

בסוף החודש בו הייתה השחיטה נהיר היה לנו, שריד קהילת דומברוביץ, לא רק גודל האסון של דומברוביץ אלא של כל יהדות אירופה. גם לא נסתר מאתנו כי רבים מן המשוטטים ביער ייפלו עד שתסתיים המלחמה, אולי אף ייתפסו כולם.

בחבורת היער שלנו היו אז: הוכמן, שלושת הניימנים, גנזיל, רוזנברג, פלדלייט, פלדמן, פרפלמאזה, מאנס קרצמן, אוֹבֶסְיִינְקו, צצקס, מלך בקלטשוק, יצחק פייגלשטיין, סנדר פייגלשטיין, שלושת האחים שֶפִּין ועוד יהודים מדוכאים ומודאגים. כולנו האמנו כי היטלר ומשתפי הפעולה עמו ינחלו מפלה, אך מי יודע אם עד היום ההוא ישרוד מישוהו לספר לעולם מה עוללו לנו ואיך עינו אותנו היטלר ועוזריו, שכנינו האוקראינים והפולנים.

העמים והמדינות שמחוץ לגבולות ממשלת הרצח הנאצית באירופה שותפים גם הם לטבח שנעשה ביהודים חסרי המגן. העולם כולו ידע כי מד יום ביזמו נרצחים אלפי יהודים, והעולם שתק והניח לשחוט את היהודים. בעיתון אוקראיני בקוסטופול, שהביא לנו ליער הגוי יורקו ז"ל, נכתב כי היהודים במחוזות ווהלין: "היו ראויים למות הכלבים הנתעב שלהם" וכי בשנת 1944 לא יישאר "מגזע הכלבים היהודי" אלא יהודי אחד, מוצג למוזאון ברלין.

אש תופת בערה בלבותינו, ובמוחנו קדחה דאגה אם יישאר לפחות מי שיכתוב קינות על הגדול בחורבנות, מי שיאמר לעולם הצבוע את האמת הנתעבת: שכל עמיו היו שותפים לרצח האיום של עם אחד. ליחידים שניצלו מן ההשמדה הטוטלית יש הרבה לספר, עד כי תיאורי חורבן שבאו על היהודים עד ימינו, יחוורו וידהו לעומתם. חורבן בית ראשון ושני, גזירות השמד של הדריאנוס, מסעי הצלב, המגפה השחורה, גזרות טורקומדה, גזרות ת"ח-ת"ט, ספר הדמעות של כל הזמנים, חרון אפו של ביאליק, "הערמה" של מרקיש ואפילו תפילת אב הרחמים – כל אלה קלועים יחדיו, לא ישוו למה שקרה לנו. היכן

יימצאו הלב, הראש, העט לרשום למען הדורות את כל המיתות המשונוות שנשאנו.

בחבורה שלנו, שכללה גם פרטיזנים חמושים שהקיזו דם ולחמו באויב, התנהלו שיחות ארוכות בנושא זה. שוחחנו שוב ושוב בדאגה רבה על החשש מהשכחת אסוננו, לא רק על שרירות לבם של הגרמנים ובני בריתם האוקראינים שהיו בעינינו נחשים, עקרבים, חיות מטורפות, לא רק על ההסתה האנטישמית הפולנית במשך עשרים שנה שהשפיעה על השקצים והשיקסות האוקראינים המטומטמים, אלא קודם כל על העולם החיצון, העולם שהתבונן באסוננו ושתק!

מלך בקלטשוק הפרטיזן אמר: "אלוהים למה תשתוק! היכן אתה! הצל! למען יישאר לפחות שריד שיאמר קדיש, שיכתוב את מסכת ייסורינו, שיבכה את אסוננו וירשום למען הדורות מה עוללו לנו הרוצחים, וכל עמי העולם שתקו!"

כשזכינו לראות את ראשי המרצחים, הגרמנים ועוזריהם הבנדרובצים, הליטאים, הלטוויים ואחרים, מגורשים מאדמת רוסיה, זכינו לראות בעינינו שיירות של רכבות מלאות גרמנים בבלויים, עירומים למחצה, מכונמים, שהובלו כשבויי מלחמה הרחק אל תוככי רוסיה. בעינינו ראינו משני צדי המסילה גופות מתים של "עם האדונים" מושלכות כפגרי כלבים וחתולים, גם ראינו עשרות רכבות של בנדרובצים על נשיהם וילדיהם בקרונות משא חתומים שפניהם מזרחה. ואז נפגשנו בסארני, ליד קבר האחים, שרידי הפרטיזנים: יצחק פייגלשטיין, פינחס גנזיל, לייבל פרלשטיין, ברוך מנקובסקי, מלך בקלטשוק, ברוך פלדמן והחלטנו להעלות על הכתב את צרותינו. אותה שעה ידענו כבר כי הושמדו שישה מיליון ורבע יהודים, ומגופם הקדוש לא נותר זכר. במחנות המוות עשו סבון מגופם, העצמות הקדושות נטחנו לאבק, משער נשים עשו מזרנים, מעור שהוסר ייצרו חפצי אומנות. המנצחים הרוסים התפרשו בחורבות, שלהם ושל הגרמנים, וליקטו דוחות ומסמכים על מעשי הרצח האכזריים ועל החיסול שבוצעו בידי הגרמנים ועוזריהם הבנדרובצים. אך בתיעוד של המנצחים תואר האסון של עמנו תיאור חיוור, כמעט לא ניכר.

איש לא הזכיר כי בראשית המלחמה היו באירופה 9,750,000 יהודים, ואחריה נותר מילון יהודים בארצות הכיבוש הגרמני לשעבר ושני מילון

ברוסיה הסובייטית. בדוקומנטציה הכללית גם לא השתקף כראוי חלקם של היהודים בצבאות הלוחמים בגרמנים. כמיליון וחצי חיילים יהודים ופרטיזנים לחמו בגרמנים, וזה החישוב: רוסיה הסובייטית 600 אלף, אמריקה 450 אלף, אנגליה והמושבות 85 אלף, צרפת 80 אלף, פולין 150 אלף, ארץ ישראל (הבריגדה) 25 אלף, צבאות אחרים ופרטיזנים 100 אלף, סך הכול 1.490.000 חיילים יהודים. איש מן המנצחים לא הזכיר זאת.

אף לא אומה, מלכות, תרבות, דת, כנסייה, שהייתה להם השפעה על צאן מרעיתם שהתפרע, אף לא ארגון, מוסד של צער בעלי חיים כלפי כלבים וסוסים זקנים, אף לא אחד מהם לא יוכל לטעון כי לא ידעו מה מעולל היטלר ליהודים בשטחי הכיבוש. המטורף ועוזריו לא הסתירו כלל כי חיסול היהודים הוא מטרתם. כאשר הוטעו יהודים בשורה של עיירות בנפת סארני לחשוב שלוקחים אותם לבתי מלאכה ונורו שם לאחר שהשכיבו אותם חיים בשורות, בבורות שהוכנו מראש, פורסם בשבוע ההוא דוח מדויק בעיתונות במוסקבה, עיתונות שנקראה בעולם. הנאצים עצמם הכריזו בקולות וברקים על מעשיהם ביהודים, הקולות וההכרזות הגיעו אל כולם, וכולם עצמו עיניים ואטמו אוזניים.

קומץ שורדים מטבוחי שלושה מחוזות, נכנסו לאחר המפלה הגרמנית לעיירה, היהודית בעבר, רפאלובקה. הם נתקלו שם בוועדה מעורבת של נציגים רוסים ומערב אירופים, כמרים מקומיים ורופא, שטיפלו בפתיחת קברי הקדושים היהודים. הוועדה רשמה בדוח כי בבורות טמונים 2250 אזרחים סובייטיים שנורו ונחנקו בידי הגרמנים. לנציגים היהודים מטעמנו, הורו לחתום על הדוח. תשובתנו: "הוסיפו 'היהודים סובייטיים שנורו' ונחתום". השיבו לנו: "אינכם רוצים, לא צריך".

הוברר לנו כי בתיעוד הכללי של פשעי היטלר כנגד היהודים הן במזרח, הן במערב, עקפו או השמיטו, גילו טפח וכיסו טפחיים, או הפחיתו מעצמת האסון היהודי הנורא.

אף בדוח על ההשמדה במחנה המוות מיידנק נאמר כי נספו שם 1,500,000 בני אדם ביריות ובתלייה ובמיני מיתות סדיסטיות שנעשו כנגד שבויי מלחמה סובייטים ופולנים ואזרחי צרפת, פולין, איטליה, בלגיה, הולנד, וכנגד סרבים, יוונים ויהודים. לאחר חקירה מדוקדקת התברר שמקרב שבויי המלחמה והאזרחים שנמנו, מרביתם היו יהודים.

בדוח על אושוויץ, משנת 1945, נאמר כי בית החרושת למוות נבנה במיוחד כדי לחסל אזרחים סובייטיים ושבויי מלחמה, ונספו שם 4,000,000 בני אדם אזרחי: רוסיה, פולין, צרפת, רומניה, הונגריה, צ'כוסלובקיה, בלגיה. ברשימת החיים שנגדעו לא נזכר השם יהודי אף שהיה ידוע כי כ-90% מן הנספים באושוויץ היו יהודים מן הארצות הנזכרות.

באופן זה הסתירו המנצחים את חורבננו גם בדוחות על מחנות המוות דכאו, ברגן בלזן, בוכנוולד ואחרים. בדוחות לא רשמיים, משניים בלבד, רק בהם הודגש האסון היהודי הגדול.

אפילו משפט נירנברג בהם נשפטו הנאצים המטורפים ומנהיגי הרייך השלישי שחרב ונדרשו לתת את הדין על מעשי האכזריות שלהם, אפילו במשפט זה, לא זומן במשך שנה ומחצה אף לא מאשים יהודי אחד, ונמנעו כמעט מהזכרה גלויה ומדויקת של מה שנעשה לנו, היהודים. במסגרת הצרות הכלליות הבליעו את מות היהודים, ופעם אחת בלבד דיבר התובע הכללי האמריקאי ג'ונסון על האסון היהודי, זה היה בדצמבר 1945 והתאריך נרשם בזמן המשפט כ"יום היהודים". אחד הנאשמים אמר כי יום זה הוא פורים נוסף של היהודים.

לפיכך חייבים אנחנו, העדים הספורים לחורבן הגדול, לספר ולרשום את כל איימי אסוננו. למען יקראו הדורות היהודים הבאים, גם בספר זה שנכתב על ידנו, את מסכת הייסורים והפורענויות שעברנו, וידעו בדיוק מי היו הרוצחים שעינו ורצחו אותנו. שידעו גם איך נלחם חלק מאתנו באויב, הגן בגבורה ובאומץ על כבודנו היהודי ונפל משום שכנופיות פרועות התנפלו עלינו, צמאו לדמנו ולאחר מותנו רצחו זה את זה.

במדינת ישראל, בעת המפגש הראשון של שורדי היערות המעטים עם אחינו בני דומברוביץ הוותיקים, הבענו את הרצון המשותף להנציח במילה המודפסת את כל הידוע לנו על תקופת השואה ועל חיי העיירה עד לחורבן. חלק ראשון בספר הזיכרון שלנו מקיף את העבר הרחוק והקרוב ואת אורה החיים עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. החלק השני מקיף זיכרונות על ייסורים ואבדן, ועובדות ותיאורים של נקמה וגבורה. זהו פנקס דומברוביץ שלנו, פנקס של מוות, אבדן ונקמה, של גבורה ותקומה ותחיית מדינת ישראל.

הכתוב בספר צריך לשמש מצבה לחיים שנכרתו, למען "זכור את אשר עשה לך עמלק".

יזכרו לטוב שארית הפלטה של יוצאי דומברוביץ בישראל ובתפוצות שהשתתפו בהוצאת ספר הזיכרון. יישר כוח לקבוצה קטנה של עוסקים שהתמסרו למלאכה בלב ונפש, אספו חומרים, כתבו זיכרונות, עיבדו וערכו תיאורים שנשלחו, והשקיעו זמן רב ומאמץ: בועז ויפה אייזנברג, יוסף-חיים בייגל (חופשי), אברהם ומירה בינדר (בן דור), פינחס גנזיל, בצלאל הולצמן, יצחק ויינר (אבנר), שמואל זלצמן, חיים היגר, יצחק סולומון (הויכרך), יצחק פייגלשטיין, מאיר פליישון, אברהם פרנקל, יהודה צצקס. יבורך במיוחד שמואל זלצמן על עיבוד ועריכה של חלק גדול מן החומר.

תבוא על כולם הברכה לעולם ועד.

מתוך חלק ג': פנקס השואה והנקם ע' 429 – 434.

יצחק פייגלשטיין חוויתי על בשרי

לזכר יקירי ואהובי: אבי ר' אברהם-חיים ב"ר מרדכי פייגלשטיין; אמי מרים בת ר' בצלאל; אשתי ביילקה בת יחיאל-מיכל קרצמן; אחי אהרן, אשתו פרל וילדיהם; אחותי חניקה, בעלה זליג בן שלמה הכהן וילדיהם; אחותי חוהלה, בעלה ישראל ובתם הקטנה מירלה; אחיי אליהו (אליה) ושעיהו שנפלו במאבק בנאצים; חמותי דינה בת יעקב; גסי מאוס ב"ר מיכל וגיסתי חמה וילדיהם; אחייני נטע; כל ידידי, חברי וחברותי, מכרים וקרובים מדומברוביץ והסביבה שנרצחו בידי גרמנים ואוקראינים בתקופת האימים של מלחמת העולם השנייה. תנצב"ה.

א. מבוא

לנוכח מיליוני יהודים טבוחים ואלפי קהילות חרבות, כוסס במעמקי לבי זכר עיירתי האבודה דומברוביץ, תושביה היהודים שהומתו ונשחטו ועונו באכזריות, גברים, נשים וטף.

דומברוביץ ניחנה בחן ייחודי, שמחה וסבל מיוחדים, עליות ומורדות, נחמות וזעזועים. דומני שגם גילויים אחרים בחיי הכלכלה, החברה והתרבות בעיירה, כמו מסחר ומלאכת יד, ארגונים ואיגודים, חסידים ומתנגדים, גם על אלה היו נסוכים חן מיוחד, פשטות ולבביות ייחודית. סוחרי היערות ותגרי הסוסים של דומברוביץ, החנוונים, הרוכלים, מוכרי הדגים ותגרני התרנגולות, על דאגותיהם והצלחותיהם, נבדלו מאלה שבעיירות הסביבה. הנגדים, הגגנים ונסרי הלוחות של דומברוביץ נודעו בסביבה כולה. כשהחלה דחיקת רגלי נסרי הלוחות שלנו, עם הפעלת מנסרות ממוכנות, נסעו הללו אל ר' שמואליקל להתלונן בפניו. השיב להם: "יהודים אל תתלוננו, וכי אינכם רואים, נוצר ענף פרנסה חדש לסוחרים ופועלים יהודים; רבש"ע זן ומפרנס את כל ברואיו". הם שבו לבתיהם ומכרו את מסוריהם וחסל סדר נסרי עצים. חסידי דומברוביץ נהגו ללא התנשאות והמתנגדים – ללא עקשנות; הגבירים שלנו חפים מסנוביות ובעלי העגלות נטולי גסות רוח. ולהבדיל, אפילו הבריונים, המלשינים והגנבים שלנו היו בעלי קלסתר מיוחד, ובעת צרה מסרו נפשם למען יהודים. חסידי דומברוביץ שונים היו מחסידי קוסטופול, והמתנגדים שונים היו מאלה של לוניץ. וכך הציונים, הבונדיסטים, החובשים, הרוקחים בדומברוביץ שונים מאלה של ברז'ניץ, סטולין, סארני. רופאיה היהודים של דומברוביץ היו

אנשים טובים לבביים. הרוכלים וכבאי האש שלנו היו שונים מאלה של יסוצק ושל ולדימירץ.

יהודי דומברוביץ נהגו לומר: "אפילו תיסעו ברחבי האימפריה כולה, לא תמצאו רבנים כשלנו. ר' נחומצה שלנו, יושרו, טוב לבו ותפילותיו; ר' יענקל שלנו, הרב, לימוד התורה שלו, חכמתו, רעיונותיו; ובל נשכח את ר' יעקב-נתן, ר' איצה דיין, ר' סנדר-נתן הדיין – וממשיכים להתפעל – והחזנים? שליטא ניגן בפסנתר, כתב תווים, יצר קומפוזיציות משלו! מנחם חזן השטיבל, יראת השמים שלו, תפילותיו; וחבורת הכליזמרים עם האמביציה שלהם לניגון יהודי ולמוסיקה בכלל". כן, כל זה היה ואיננו עוד, נגדע, נמחה מעל פני האדמה! היכן היד שתנציח? היכן הכוח לרשום ולו חלק ממה שהתרחש באותם ימי אימים כשהלכה קהילת דומברוביץ הקדושה בדרכה האחרונה, כפי שחוויתי בעצמי.

ב. על מה ולמה?



שיינעלשטיין יצחק בן יחיים

בלילה אפל, באחד מימי ראשון של חודש יולי 1941, החלה הטרגדיה; היא הסתיימה בלילה אפל עוד יותר באחד מימי שלישי של חודש אוגוסט 1942. בלילה המחריד הוא האירה הלבנה באור בהיר, אך אורה לא הגיע אלינו, יהודי גטו דומברוביץ. נהפוך הוא, אורה גרם אסון. הרוצחים יכלו להבחין בנו בלילה והפריעו

למנוסתנו. הרצח ההמוני החל ב-26 באוגוסט 1942, השחיטה נמשכה שלושה ימים בבורות של סארני. ההמשך היה 19 חודשי ייסורים ורציחות מחרידות – שרק דמיון סדיסטי חולני של החיה הנאצית יכול להמציא – של השורדים הבודדים שנדדו ביערות ובשדות.

ימי האימים ההם חקוקים עמוק בלב ואין פלא שכל רגע פנוי נפרשות לנגד עיניי התמונות הטרגיות. הנה אני רואה את ילדיו השרופים למחצה של יודל פישמן ומאות ילדים רמוסים. הנה אני רואה את רי'צ'קה, דמו הקרוש, עיניו העקורות, בית החזה המעוקם, הקדקוד המרוסק. הנה אני רואה את ברל המשוגע למחצה ואת אמו, מוטלים בפאתי קריווץ, כדורים חוררו אותם מכף רגל עד מותן ולא הרגום. ליל חורף קר, הם שוכבים קפואים, מתבוססים בדמם, זועקים ומתחננים

שיירו בהם. הנה אני רואה את ראשו של ברנדיס שנגדע בגרזן קחה. "עוד צריך היה להשחית את הגרזן בשביל נבלה זו" אמרו רוצחיו.

הנה אני רואה בורות בהם דחוסות גופות מרקיבות. ראיתי אותם לאחר המלחמה כשבאה ועדה ממוסקבה לפתוח אותם. הבחנתי באחד מחברי הוועדה שולף מפיות ההרוגים שיני זהב ומניח בכיסו.

הנה אני רואה את גופו המת של מאנס קריוויצר, שכן אוקראיני ביקע את גולגולתו באלה. כשהורדנו את הגוף המת אל הבור חשתי כי שפתיו הקפואות נעו לפתע ולחשו חרש לחלל העולם: "על מה ולמה?"

ג. קבלת הפנים לגרמנים

היטב זכור לי אותו לילה באחד מימי ראשון בחודש יולי 1941, כשהחלה הקטסטרופה המחרידה: פיצוץ בית המדרש, מחול השדים של הגויים תושבי קרופה, ברסטיה ודומברוביץ שהשתגעו. האוקראיני המיוחס, גיסו של גברילצ'וק, פרצוף חיה מעוות – חנותו עמדה מול בית אחותי – הופיע לפתע על הגשרון וצרח: "נקבל את פני הגרמנים עם ראשים יהודים כרותים". באותו לילה החלו מעשי הביזה. צרחות כשל זאבים מטורפים נישאו בעיירה מקצה אל קצה. היהודים הסתגרו בבתים והמחינו חסרי סבלנות לבוקר, בתקווה שהבוקר יביא אולי ישועה, אולי ישובו הסובייטים. הבוקר בא, הישועה לא. יום שני, הגויים מכינים קבלת פנים חגיגית עם לחם ומלח. הכמרים מוציאים איקונות. כדי לגרום קורת רוח לגרמנים, לכבוד כניסת הניצחון שלהם לעיירה, מארגנים מצוד אחר היהודים. מי שנתפסו ברחוב או הוצאו מן הבתים בכוח, הובלו לשוק ונצטוו לאחוז זה בזה כשהם נועצים את שיניהם זה בכתפו של זה. ברחובות ובשוק דהדה צחוק שטני.

יושבים על הארץ 500 יהודים, מוקפים צלפים מיחידות הרצח של הגרמנים שזה עתה באו. אלפי גויים, גברים ונשים בבגדי חג, עומדים בפנים שמחים וחמדניים ומצפים להוצאה להורג של היהודים המזכירים להם: ספקי עבודה ובעלי מלאכה אשר שירתו אותם, תפרו להם, הנעילו אותם, חישלו את מחרשותיהם וגרזניהם, השחיתו את סכיניהם ומסוריהם, סרקו את צמרם, טחנו את דגנם, ריפאו את ילדיהם – גויים אלה רוצים עתה במות היהודי.

הגרמנים, שליחי אשמדאי, מצאו בגויים של דומברוביץ עוזרים טובים ונאמנים. קשה לתאר את ייסורי אותם 500 יהודים – אבות לילדים, בעלים לנשים, בעלי משפחות – בשבתם על הארץ בהמתנה למוות. היו שם החשובים והנכבדים, החסונים והפעילים שביהודי דומברוביץ, האינטליגנציה: רופאים, מורים, רוקחים, רבנים. נשמע בכיים המר של הנשים והילדים שחרדו לחיי בעלים ואבות. הפחד אחז ביהודי העיירה כולם. הגורל לא מינה לאותם 500 יהודים מוות מהיר ומידי. תכניתם של שליחי השטן הייתה שונה. הם תכננו להמאיס עליהם את חייהם: את היהודי יש לענות עד שהקליע הגרמני יהיה כדור חסד, פדות מייסורים אכזריים. הם תכננו לרדת לחיי היהודי עד שיתחנן לקליע. עוד מניע עצר בגרמנים: אילו ירו בהם, אולי היו האחרים נסים לכל עבר, כי הפושעים של היטלר לא פרשו את חזיתם. הרוצחים תקעו טריז עמוק והתפארו: "צעידתנו דומה לצעידתו לפרס של אלכסנדר מוקדון שהכה את הצבא הפרסי תוך שישה חודשים". הם ניצבו בתוך מובלעות וניתן היה לחמוק ולברוח. לקחו עשרים בני ערובה להבטיח שהיהודים לא יירו כביכול בצבא הגרמני. האחרים פוזרו בקריאות: "הייל היטלר" ושבו לבתיהם.

ד. הסדר הנאצי החדש

עם כל יום חולף התרחב והעמיק האסון. אירוע רודף אירוע באימתו, פחד גדול הודף פחד קטן. הגרמנים מכריזים כביכול על ממשל עצמי לאוקראינים. הם מקימים משטרה אוקראינית בפיקוחו של הגביטס-קומיסר ושל מפקדים אזוריים.

בעלי המשרות במוסדות האוקראינים מתהוללים ומתעללים ביהודים חסרי המגן באכזריות חסרת גבול. למן היום הראשון הוציאו אותנו הגרמנים אל מחוץ לחוק, חיינו הפכו הפקר. על ראשינו האומללים ניתכות מכות, ביזויים ועלילות לאין שיעור. הורו לקשור לשרוול סרט עם מגן-דוד, ניסינו להתלוצץ: הגרמנים הם ממשל המיטיב עמנו, הם מכירים ביהדותנו דה-יורה ומסמנים אותנו דה-פקטו. אך טלאי עם מגן-דוד היה סימן מובהק ליצור נחות שמותר לעשות בו ככל שיחפוץ לב הגוי. כעבור שבוע תלשו את המגן-דוד וחפרו לכל אחד שני טלאים צהובים, על החזה ועל הגב. הגויים כינו זאת בחיוך סדיסטי: מדי יהודים. באותם ימים בזזו הגויים את היהודים חסרי המגן, וברחוב היהודי שוטטו כנופיות ועוללו מעשים איומים.

החלו לצוץ צווים. הצו הראשון אסר על היהודים להחזיק ברשותם סוס, פרה, תרנגולת. מי שימצאו אצלו בעלי חיים יוצא להורג. בשעתיים שחלפו מפרסום הצו נמסרו בעלי החיים הנזכרים לממשל המקומי. איש לא העז לשחוט תרנגולת. מה רב היה צערם של בעלי העגלות שסוסייהם ועגלותיהם הובלו לאחוזת וורובין. ומה גדל צערן של נשים יהודיות שנפרדו מן הפרה שנתנה חלב לילדיהן, בידיעה שלא יראו עוד חלב. וכך היה.

המשטרה האוקראינית הריצה את האוכלוסייה היהודית לעבודה מדי בוקר, גברים, נשים, נוער וילדים רבים. תוך כך הורו להם לקרוא בקול: "המלחמה בגללנו" ולהדגיש כל מילה. השוטרים התרוצצו והכו במקלות על ימין ועל שמאל, נכנסו לבתים והכו, תפסו ברחוב והכו. באחד הימים התנפלו כמה שקצים צעירים על הרב הזקן, ר' נחומצה, תלשו בידיהם הטמאות את זקנו האפור הנאה והכוהו באכזריות בכוונה לענותו עד מוות. הטוב בנחשים, גברילצ'וק, הוציאו מידיהם מגואל בדם ומת למחצה. הגויים המשיכו במלאכתם, היו פורצים לאור היום לבתי יהודים ובוזזים כל מה שחפץ בו לבם. לא היה ממי לבקש הגנה. אותה שעה לא קלטנו עדיין מה רוצים לעשות מאתנו. הערכנו כי הכאוס שורר רק בהתחלה, והמצב יתייצב וישתפר. לפי שעה זעקו יהודים אל רבש"ע, והכול-יכול עזב את האדמה החטאה אל ריקיעים רחוקים והניח לנכדי עשו לעשות ביהודים כראות עינם. בהדרגה שמנו לב כי אנו אך בראשיתו של ים סוער עקוב מדם, ועוד רחוקה הדרך ועתירת סכנות. התחלנו להשלים עם הצרות בידיעה כי האדם הוא נחש מסוכן ואין אל מי לפנות. הפננו מבט לשמים, זאת לא ניתן למנוע מאתנו. אפיקורסים הפכו מאמינים, כל אחד מלמל בחשאי תפילה והאמין כי אל רחום וחנן עוד ירד ממרומיו לראות בסבלנו.

כל שוטר, בוזז. כל שוטר, מכה כרצונו. המשטרה דורשת חמישים חליפות טובות, חמישים זוגות מגפיים משובחים וחמישים כובעים איכותיים, והכול לאלתר. זה השוד המאורגן הראשון. כל חייטי דומברוביץ יושבים ותופרים, בניהולו של אלתר קליד, מן הסחורה שהובאה במהירות מהחנויות ומבתי היהודים. כל הסנדלרים מכינים מגפיים. בעלי המלאכה משתדלים להתאים את החליפות והמגפיים למידותיו של כל שוטר. מקווים לרכך אל לב הרוצח. יודעים שאם חלילה יהיה פגם זעיר בחליפה אחת, יתעופפו המקלות והמקלות. לאחר מכן ניתכו עלינו דרישות וצווים חדשים, מצד המשטרה ומצד

יחידות ממשל שונות. הדרישות באו בבת אחת, וכולם דרשו: "מיד". כשהוקם היודרט הוסדרו הדברים במעט. הגרמנים ציוו, האוקראינים חיקו אותם, והיהודים נאלצו לבצע. יהודים עיבדו את שדות וורובין ואת אחוזות הסביבה. יהודים עבדו בתחנת הרכבת, במפעלי העץ, במנסרה של מאצ'ולישץ'. הליכה של 15 ק"מ מד יום לעבודה ביער, ושיבה לעיירה בלילה. תמיד עינם פקוחה עלינו. מריצים לעבודות כפייה ביער יהודים רעבים ומוכים שאין להם מושג איך לירות עץ; לא אחת קרה שעצים שלא נכרתו כראוי, התרסקו בנפילתם או נפלו בכיוון הפוך. אם לא נהרג איש ראינו בזה יד ההשגחה, מענישה וגם משגיחה, אות שהכול-כול יגן על היהודים מרע עד מפלת היטלר.

לעבודות היער היה גם צד חיובי. ההליכה ליער הייתה קשה, העבודה מסוכנת, היינו רעבים ותשושים, אך במשך היום היינו חופשיים. לא ראינו גרמני לנגד עינינו, לא שמענו את צעקות הפרא של השוטרים. גרועה בהרבה הייתה העבודה בתחנת הרכבת בהטענת קרונות. עבדו שם בקבוצות של שמונה, ללא כלים. הביאו אותם לשורות נערמות של בולי עץ עבים שאורכם כעשרה מטר ואמרו: "במשך היום יש להטעינם לקרונות". בצד עומדים שני גרמנים, פרגולים בידיהם, והם מצליפים על הראש, על הידיים המדממות וצועקים: "טמפו, טמפו!" הידיים הלא-מיומנות של היהודים המורעבים אינן מסוגלות להתגבר על שכבות העץ הכבדות. המכות, ההצלפות, הקללות גם הם אינם מועילים. אנשים מבקשים את נפשם למות. בשובם הביתה בוכים אותם מאתיים יהודים כילדים קטנים.

הסבת חנוונים, חייטים, סוחרים, מורים לעובדים בעץ, אינה קלה. הגרמנים מבצעים זאת ללא הכשרה והנחיות אלא בפרגולים, במקלות, בעלבונות. אנחנו מתהלכים רצוצים, מבוהלים אומללים.

הגויים בדומברוביץ מבקשים אף הם ידיים עובדות בחינם ומגישים הזמנות במשטרה. הוורילו נזקק לשני יהודים לנקות אצלו את המחראה ואת דיר החזירים, מיכאלקה צריך שינקו את בור השופכין, כרישטופור צריך יהודים להכניס סדר בגללים ברפת. כולם זקוקים ליהודים. מילא העבודה המזוחמת, אך הלעג, הבריונות, האופן בו מציבים אותן לעבודה בבית הכיסא, וקבלת הפנים הלגלגנית של כרישטופור, גדול הכאב, גדול הפחד.

השוטרים גויסו מקרב האלמנטים הגרועים ביותר בעם האוקראיני. הם חייתיים, ברוטלים, אין מידה לרשעותם. הגרמנים בתעמולתם העלו אותם לדרגה של גיבורים לאומיים, והאוקראינים ראו בהתעללות ביהודים מעשי גבורה ועלו על מוריהם. המשטרה האוקראינית מכה ללא סיבה. עובר יהודי ברחוב, מכים אותו, רודפים, הורגים, אונסים. יושבים יהודים בבתיים, גוררים אותם החוצה ומורידים עליהם ברד מכות ונאצות: "יהודים ארורים". זה עתה שב אדם מיום עבודה שנמשך 10-12 שעות ולפתע צץ שוטר, גורר אותו לרחוב, מטרטר, מכה וצועק. כשניסו יהודים להתווכח, להתחנן אצל מנהיגי האוקראינים שיכריזו על חפותנו, אמר אחד מהם, בן של כומר, סטודנט באוניברסיטה הפולנית אשר שימש שופט חוקר במשטרה האוקראינית: "ההיסטוריה מלמדת אותנו, הארים, כי כאשר אתם יהודונים, נרדפים וזוכים, זה הזמן הנכון לנו לצחוק. נצחק אפוא אנחנו ואתם תבכו".

אחת הדרישות הסדיסטיות של המשטרה הייתה שנערות יהודיות יפות יבואו לשרת במפקדת המשטרה במשמרת לילה. העיירה הייתה כמרקחה. אימהות ואבות, הכו ראשיהם בקיר. אין לשאת את החרפה. מסתירים את הבנות וחוטפים מכות קשות. אלתר ברמן הוכה במשך כל הלילה מכות רצח מלוות צעקות: "יהודון, תן את בנותיך!" הנה מצאה המשטרה אחדות מן המסתתרות היפות, מובילים אותן נפחדות ונכלמות. הצער והביזיון בלתי נסבלים. האסונות נשפכים כמתוך שק, לא מספיקים להגות בהם ושוב נוחתת מכה חדשה, מייסרת עוד יותר.

באחד הימים נכנס לפתע לעיירה מחנה של מאות נשים וילדים מדוד-גורדוק, מוכים, מגואלים בדם, עירומים למחצה. סיפרו בבכי תמרורים שהגרמנים לקחו את הגברים לחפור שוחות מגן. בתייהם נבזזו, ואותם גירשו מן העיירה. שלחנו בסתר שליחים לדוד-גורדוק ונודע לנו כי ירו בכל הגברים. הסתרנו את ידיעה המחרידה מן האלמנות והיתומים.

חורבן דוד-גורדוק והמצבה החיה: אלמנות ויתומים בעיירה שלנו, הפילו עלינו אימה במידה שדעתנו מיטשטשת עלינו. איננו מסוגלים לשקול מה עושים בנו. לא רק שאיננו מסוגלים לחשוב על בריחה, איננו מסוגלים לשאת את גופנו. שכחנו שאנחנו אנשים חיים ואפשר להתאבד. והגרמנים ממשיכים להמטיר עלינו אסונות חדשים. החלה סדרה של דרישות כופר. תחילה דרשו זהב, לאחר מכן אדוות פרווה

ואז מגפיים, והכול בכמויות אדירות. הכול מחושב כך שיחיה בלתי אפשרי למלא את הדרישה, כדי להרוג בנו.

התכנית השטנית של השמדה מוחלטת טרם הבשילה באותם ימים. עסקו בחיסול חלקי. היו דיבורים על כך שהגרמנים רוצים לחסל אותנו לא ברצח אלא בעבודה קשה, בסירוס. הם עדיין חיפשו הצדקה למעשי רצח. הגרמנים והאוקראינים התחשבו עדיין במידה מסוימת במוסדות הגטו שהוקמו בידי הגרמנים, וביקשו את שיתוף הפעולה שלהם. היודנרט ומשטרת הגטו, כ-40 איש, היו אמורים לבצע את הדרישות. כמעט מדי יום הועברו דרישות: טונות של פלפל, קינמון, תה, סוכר, קקאו, סיגריות, עור, דרישות לכלים, פרוות, לבנים, סדינים, כפפות; דרישות לשטיחים פרסיים, ריהוט, כרים. שתיים-שלוש דרישות בבת אחת: מן הגביטס-קומיסר, מן הגסטפו, מן הצבא. על היודנרט ועל משטרת הגטו לבצע.

מכל אנשי היודנרט והשוטרים היהודים שרד רק שלמה זאלוז'ר משום שברח ליער. האחרים נרצחו באכזריות, אחדים נשרפו חיים. במוסדות גטו אלה שימשו הטובים, הנכבדים, החכמים והמשכילים באנשי דומברוביץ. היודנרט ומשטרת הגטו הם פרק קשה בפני עצמו, אך חובה לומר, באותם ימים לא היה מה לקנא בהם שהיה עליהם לבצע את דרישות הגרמנים ולהסביר להם כי הסכומים שהם דורשים אינם ניתנים למימוש. גם הם הולכו שולל, הדרישה להכין את היהודים לפינוי לסארני, כביכול לעבודה, הייתה למעשה הובלתם בצעדת מוות.

אל היודנרט נשלחו גם הזמנות בעלות אופי כללי הנוגעות לאוכלוסייה בכללה, יהודים וגויים. שם היהודים אמנם לא נזכר, אך עותק נשלח ליודנרט כדי שיפעל למען הרייך השלישי.

מודעות כלליות זו לשונן: "השמדנו את צבאות היודו-קומוניסטים הפושעים, דיכאנו את שרידי האנגלו-סכסים, המונהגים אף הם בידי יהודים. הצבא הגרמני האמין עומד עתה במחוזות המרוחקים של ארץ היודו-קומוניסטים, קר שם מאוד וצבאותינו נזקקים ללבנים חמים. לכן על כל אזרח נאמן המבקש להיפטר לנצח מן הקומונה של היהודונים לנדב לחיילינו לבנים, בגדים וכפפות". יהודים "נידברו" את בגדם האחרון והתלוצצו בחשאי: "הגרמנים הרי חייבים להחליף לבנים". ידענו כי הרוסים מכים ברוצחים, אך לא ידענו אם יעמוד לנו כוחנו

לשרוד את הפושעים. הגיע לידינו דוח של היטלר על ששת החודשים הראשונים של המלחמה ברוסיה, נכתב בו: "התנבאתי שכל העמים יקומו כנגד היהודים, היהודים צחקו. איך תסתיים המלחמה, אינני יודע ברגע זה. דבר אחד ידוע לי, לא יהיו עוד יהודים שיצחקו".

ה. עשרה חודשים של אימת מוות

נוסף למילוי דרישות רשמיות, היה היודנט אוסף תמיד מתנות לכל מיני תלוינים גרמנים. המומחה להענקת מתנות היה פליט מפולין, אבולסקי, שידע איך לבקש מן הרשעים כי יואילו לקבל, ויהודים אומרים שאם לוקחים לא מזיקים. יהודים זוכרים מפקחי משטרה רעים, רוסים או פולנים, שלקחו ולא היה רע, אם כך אולי גם הגרמני הרע ישתפר? נותנים אפוא מתנות: אריגים איכותיים, פרוות בואש, שעונים משובצי יהלומים, תמונות שמן, תכשיטים וחפצי ערך אחרים. אבולסקי מחניף לפקידים בכירים על מנת שייקחו, והם לוקחים. בעניינים מסוימים הוקל מעט, התחלנו להאמין שיהיה טוב, נשרוד.

לפתע באה בריצה ברגל, מרובנה, נערה מבוהלת ומבולבלת, קרובה של טוביה השוחט, ולמחרת עוד אחת, נכדת נחמן פלד. הנערות סיפרו על השחיטה האכזרית של 17.000 יהודים ברובנה. הנערות הצליחו לחמוק בלילה מן הצור, מתחת לגופות ההרוגים. דומברוביץ מזדעזעת. לילה ובכי. שוב נשאלת השאלה: מה קורה ליהודים שלנו? לא מבינים עדיין את תכניתו של השטן. המהומה מתמשכת אך צרות היומיום מאפילות על אסון רובנה, מחפשים תירוצים. מישו מסביר את מקרה רובנה: מן הסתם זה בגלל עלילה על פעילות קומוניסטית. לנו בדומברוביץ אין הדבר נוגע, הקומוניסטים הספורים שהיו אצלנו ברחו עם הרוסים, אצלנו זה לא יקרה. הלבבות יוקדים בכאב. מבכים את האסון ברובנה. שליטינו האכזריים דואגים לכך שלא יהיה בנו כוח להרהר ברובנה.

תוך זמן קצר באה לעיירה מחלקה של אנשי גסטפו, 35 גרמנים. מכירים בהם את נוטלי החלק בשחיטה ברובנה. פחד אימים נופל עלינו. רובנה אינה מקרה חריג. מתחילים להבין שהנאמנות הציינית לא יגנו עלינו, אך נוקטים שוב בסגולה העתיקה: "אכפרה את פניו במנחה". עמוסים מתנות נאות, ראשיהם מורכנים, הולכים נכבדי העיירה לבקש רחמים מן הגסטפו. עדים יחידים, למהתלה האכזרית בה נתקבלו נציגנו, היו ארמונות פליאטר העתיקים בפליאנט, שהמרצחים מן הגסטפו השתכנו

בהם. קיבלו אותם והטילו עליהם את האחריות לאחזקת יחידת הגסטפו: לדאוג להם לריהוט נאה, כלים מפוארים, מצעים משובחים, משקאות יקרים ומזון. הכול נאסף בזריזות ובחריצות, כמעט בשמחה, עדיין מאמינים כי אנו פודים עצמנו מידהם.

אותה שעה סבלו רבים מן היהודים חרפת רעב. מקורות המזון נלקחו. הגרמנים מנעו הכנסת מזון חופשית. חילקו 800 גרם לחם לאיש לשבוע. הגרמנים הציצו לתנורים ולתיבות המזון, אם חלילה מצאו בשר, איים חורבן על הבית כולו. יהודים מאמינים עדיין כי במתנות יצליחו להגביל את חיות הפרא, ואי"ה ישרדו. יש יהודים החוטפים מדי פעם שיחה עם הרוצחים ומנחמים את הציבור שהשטן אינו נורא כפי שמציירים אותו. אותי תפסו שוטרים אוקראינים והכניו באכזריות במשך כל הלילה. עם שחר השליכו אותי לרחוב פצוע ונפוח. הופיע אבולסקי המקורב למלכות, בלוויית גרמני, וניחם אותי כי המשטרה תיענש על כך. מובן ששום שוטר אוקראיני לא נענש.

האמת היא כי גורלנו כבר נחתם אז. הגרמנים ידעו זאת ובמקרים מסוימים גילו שמץ אנושיות כדי למנוע מעשי ייאוש ובריהא, מהומה והתארגנות (לאחר גירוש הגרמנים סיפרו לי גוים שהגרמנים חששו מזה מאוד). מצד שני, נוסף לייסורי היומיום, המציאו מדי פעם תעלולים למיניהם כדי לרדוף ולהתיש אותנו עוד יותר. כך עינו למוות את משפחת טילטשין במעשה פרובוקציה שכלל פיסת דג. אחר כך תפסו את הרשל ליטוויצר, לא הכו, לא ירו, אלא צבטו בבשרו עד שדעך מכאב. באופן זה ביקש הגסטפו לחסל 35 יהודים שהחזיקו בהם. במשך ימים אחדים התעללו בהם באכזריות שאין בכוח אדם לתארה, רק הודות לשתדלנות של מכרים אוקראינים נכבדים, כופר מטבעות זהב וחפצים יקרי ערך, הבטחות היודנט לאחזקת מותרות של הגסטפו, שוחררו העצירים, מתים למחצה, צבים ופצועים, גושי בשר.

ככל שגדלו הכופר והמתנות גבר תיאבונם של התליינים. אבולסקי ופליט נוסף מפולין בשם ניימן הפכו אנשי קשר קבועים בין הגרמנים ליהודים בעניין המתנות. הגביטס-קומיסר מסארני לוקח, השוטרים האוקראינים לוקחים, מקורביהם ומוצצי דם אחרים לוקחים. כשאומר מפקד המשטרה האוקראינית בשעת מעשה ביידיש: "חסרה לכם גאולה שלמה" מתמוגגים היהודים מנחת ומאמינים. ביום שקדם לטבח הגדול, התהלך מפקד משטרה זה בין העסקנים היהודים ושוחח עמם בידידות

ובנועם, ולא עלה על דעת איש כי ההשמדה בפתח. למחרת, ביום השחיטה, שהוגדר כפינוי לגטו גדול ונוח יותר, התרוצץ בינינו רוצח זה, מצטט פסוקי הגאולה, באכזריות חייתית, כזאב בשעה שהוא חונק שה.

בל יחשוב איש כי מפקד זה היה יהודי מוסווה, לימים כשנפל ביד החוק, הוברר שהוא גוי. היטלר הכשיר את רוצחיו בלימודי יהדות כדי לרמות אותנו ולהרדים את ערנותנו.

אך טרם הגענו לחיסול. החיה האוקראינית, אשר שוחררה מאחריות למעשיה הסדיסטיים, הפגינה את כוונותיה החיתיות. הפורעים האוקראינים התאוו לייסורינו, לדמנו, כפי ששיכור מתאווה ל"ש".

בריינדל קרצמן שהסתתרה אצל אוקראינית שבנה היה שוטר ולימים הצטרף לפרטיזנים האדומים, סיפרה כי בן זה, בן תערובת: אם אוקראינית ואב פולני בשם לפקובסקי, התפאר בסיפוריו על מעשי הגבורה שלו במשטרה: ליפשיץ בעל אחוזה, ידיד של אביו, התחנן אליו שיחרוג אותו הוא, השוטר החביב, ואכן עשה לו טובה וירה בו. אלה פני כנופית השוטרים האוקראינים. חלומם וחיותם היו ביכולתם לרצוח. וכשלא היו עוד יהודים לרצות, חלמו לפחות. המעשה בליפשיץ היה המצאה. ליפשיץ הסתתר בסארני ומת במחבואו. לימים, לאחר גירוש הגרמנים, פגשתי את בנו יוסקה, הוא סיפר לי כי במו ידיו קבר את אביו. רצינו לחפור אותו מקברו ולקבור אותו בקבר האחים אך הסובייטים אמרו: "סבלנות", עצמות ליפשיץ נחות בגן בלב סארני.

סיפור השוטר לפקובסקי הוא הוכחה לדמיון החולני של התליינים. הוא סיפר גם כי נערה יהודיה יפה בחרה בו מבין 15 שוטרים וביקשה שיירה בה. יהודים נוספים ביקשו למות דווקא מידו האמיצה, והוא הוסיף: "באותו יום גררנו מן החורים הרבה יהודים וירינו בהם כמו בשפנים". ייתכן שאילו במקום מתנות היינו משיבים מכות לרוצחים, ובכל אקציה היה נשפך גם דם אוקראיני, היו הרוצחים נרתעים במידת-מה, מתפכחים מעט מצמימאון הדם שלהם ומספר גדול יותר של יהודים היה שורד אולי. האוקראינים פחדו מן המוות, הדבר התברר לימים בקרבות הפרטיזנים. הם חששו מכוחות יהודים חמושים שהיו מסוגלים להשיב מכת, ונמנעו מכניסה לקרב גלוי עם היהודים. הפרטיזנים היהודים הציבו להם גבולות זמן רב. בתום המלחמה שוחחתי בנושא ארוכות עם מורים, כמרים ובעל אחוזה אוקראיני, זיניוויטש, שונא ישראל

שהיה איש חכם ומקורב לגרמנים, ממונה על שטח באזור רפאלובקה. כולם אישרו את דעתי כי אף הגרמנים עצמם הרבו בהכנות לאקציה, ערכו תכניות, שלחו לגטאות פסיכיאטרים מוסוים ואסטרטגים, משום שחששו מהתקוממות. לאחר שגורשו הגרמנים סיפרה לי אישה רוסיה מן הכפר רפאלובקה, שעבדה בעבר במועצה האוקראינית, כי ההכנות לשחיטה הסופית נמשכו חודשים ארוכים, כל זה על מנת לבצע את האקציה במהירות, ללא אבדות לרוצחים וללא זעזועים דרמטיים. הצעד הראשון בתכנית הכללית של החיסול היה גירוש היהודים לגטו. ברגע שבודדו את היהודים החל מימוש תכנית ההשמדה הטוטלית.

בגטו נהגנו לדון בעניין תכופות, תמיד הייתה ידם של תומכי המתניות וההתאפקות על העליונה. הם הסתמכו על נימוסי הגרמנים והתנחמו במחשבה כי זה ירתיע אותם מהשמדה טוטלית. במקרים מסוימים אכן תמרנו הגרמנים בנימוסיהם, זה היה מעודד אותנו ומרגיע לזמן-מה. הרשעים הבינו וראו את הלך הרוח שלנו והשליכו לעברנו מעט נימוסיות טקטית. ישבנו למשל במספרה של רוזנברג, היה עמי יהודי מפניסק בשם ולובלסקי, לפתע נכנס גרמני, מביט סביבו ואומר: "מה עושה כאן חבורת יהודים מכונמים?" ולובלסקי שולף תעודת דפס בעיתון אוקראיני העובד במשמרת לילה. אני מוכיח שאני עובד יערות והיום אני מסדיר עניינים של הנהלת חשבונות במועצה האוקראינית. "יא-א, כנופית הרמאים מוצאת תירוצים" אומר הגרמני ומתיישב להסתפר. רוזנברג מלטף את פניו הטמאות, מעסה את ידי הרוצח שלו, ועובד בפרח ובחכמה. מדי רגע הוא רוכן אליו ואומר: "בבקשה, אדון חביב". הגרמני ממלמל בכעס ורוטן: "כנופית בטלנים, הפיהרר כבר ישליט סדר. אתם סרטן בגוף עמי אירופה, מפיצי דמורליזציה, יא-יא הפיהרר צודק".

הגרמני מחזיק ידו על קת האקדה ואני נפרד במחשבתי מכולם. רוזנברג ממש כמת. ולובלסקי רועד כאחוז עווית. לבסוף, לאחר התספורת, קם הגרמני ואומר: "יום טוב לכם רבותי", פונה ישירות אליי ואומר: "הגרמנים אוהבים תמיד דייקנות, יום טוב". פעמיים "יום טוב" והפנייה "רבותי" פועלים כצרי. אומר ולובלסקי: "שומעים אתם יהודים, הגרמני צועק ומייסר אך הוא בן תרבות ובעל נימוסים, הוא לא ירצח". האירוע פשט בגטו, השתקפות חיוורת של מילה אנושית השכיחה את הייסורים.

מקרה אחר: קבוצת עובדים שבה מן היער לגטו. השעה התאחרה בצאתנו מן היער. לפי הצו היה עלינו להיות בגטו בדיוק עם השקיעה, לא לפני לא אחרי. כשעברנו ליד קרופה, נתקלנו בשישה שוטרים אוקראינים חמושים. אחד מהם מסיר מכתפו בלי אומר את הרובה, שני עושה כמוהו, הם מתחילים לכוון לעברנו. אנחנו מתחילים לבכות ולהתחנן. ראש העובדים מציג להם אישור, ללא הועיל. הוא אומר להם: "תוצר העבודה פזור ביער, אם תירו בנו, ירד הכול לטמיון. זה כנראה השפיע על שאר השוטרים והם מנסים לעצור בשניים הצועקים: "מה לכל הרוחות נחוצים לכם היהודונים, רואים את השפנים המבוהלים? הם ישכבו כשיבולים תחת המגל".

בינתיים התקרב גוי זקן ואמר: "כאן בכפר לא, תבהילו את ילדינו ואח פרוטינו. תובילו אותם ליער, שם תעשו זאת". לבסוף הניחו לנו, הצלחנו להגיע לגטו וסיפרנו ליודנרט. אבולסקי אמר שהוא נוסע מיד לסארגי אל הגביטס-קומיסר. רוטנברג הזקן יעץ לפנות למפקד המשק הכלכלי המקומי, המכנה בארגון "טוט", ולבקש את הגנתו. חיים גילדנגורן שלח לקרוא ליענקל בושקס [פרפלמאזח], סרטור שפעל אצל המשטרה האוקראינית, יענקל מיהר אל מפקד המשטרה האוקראינית. כעבור חצי שעה נקראתי עם יהודים נוספים אל המפקד. יחיאל מזאלישין מספר הכול ובוכה כילד. המפקד, מצטט הפסוקים, אומר: "זה שום דבר, הבחורים התלוצצו". מפקד המשק הגרמני, שרוטנברג סיפר לו בינתיים הכול, בא גם הוא, הוא קרא לשני השוטרים, הצליף בהם קלות בפרגול והורה להעמידם לידן. לשוטרים לא עשו דבר, וכעבור שבועיים הובילו אותנו לשחיטה. בין 200 השוטרים שהקיפו אותנו באותו יום, היו גם השניים. אך ברגע שהוא הייתה לזה השפעה על הלך הרוח המבוהל שלנו ולמחרת יצאו העובדים ליער בתחושת ביטחון שאיננו הפקר. לימים, ביער, לאחר השחיטה, נודע לי כי השוטרים שפגשנו בכפר קרופה שחטו קודם לכן את קהילת רוז'ישץ', קובל וקהילות אחרות. כשפגשנו בהם בשובנו מן היער הם ידעו כי כעבור שבועיים ישחטו אותנו.

הגויים בסביבה ידעו אף הם שישחטו אותנו. היהודים בלבד לא שמעו את צליל החלף שבידי מלאך המוות והתנחמו עד לרגע האחרון כי הצרה תפסח עלינו. כששוחחנו על כך בזמן העבודה ביער, טענו אנשים: "אתם תראו, בסופו של דבר יחדלו הגרמנים מן ההריגות הבודדות, וכי היו כובשים אחרים טובים יותר כלפי היהודים? וכי לא

הרגו הבולשביקים את שלמה פוטרוך ב-1918? האם לא הרגו הפטלירים את יצחק השוחט, והפולנים לא הרגו את אחיו של ברל שפירא? ומי עינה את מושר ואת פישמן? פטלירה! הפולנים הלכו אותנו ללא סיבה בלב השוק. בקיצור, איש לא חמל עלינו, וברוך השם אנחנו חיים. כך יהיה גם עתה, הרוחות יירגעו ועוד נזכה לנחת".

באחד הימים בא אלינו ליער גוי מדומברוביץ, שהיה בעבר שומר במשרפת הלבנים של אהרל. כולנו הכרנו אותו, מיום שבאו הגרמנים גרם לנו ייסורים רבים. רשע זה אמר לנו: "מה אתם עובדים ומתאמצים? הרי יירו בכם. הניחו לעבודה וחישבו על הצלה". השיב וזרונה החייתי: "הרשע מצא אמצעי חדש לייסור ולהפחיד אותנו. וכי למה יירו בנו?" זה היה הלך הרוח אצל יהודים רבים. אך נתנו בנו הרשעים מבט טוב, שכחנו הכול. נרדפים ומיוסרים, מבוזים ונרמסים, כמנהג למילה טובה, למבט חם. וכשחבק אותנו לרגע מבט כזה, שכחנו את צרותינו וקיוונו לימים טובים יותר.

הרהורי העלו על הכתב אירועים מאוחרים. לפי סדר האירועים אנחנו עומדים בסוף חורף 1941-42. אנחנו מותשים ומיוגעים. יש לנו הרוגים. חפצי ערך רבים נשדדו. ערכינו הרוחניים נרמסו. אך עדיין איננו כלואים בגטו. ביום אין איש מראה עצמו מחוץ לעיירה, אך רחובות העיירה הם שלנו.

ו. במאבק למען גטו גדול יותר

חדישה לסגור את היהודים בגטו נפרד, התכוונה לבדל למטרה זו את הרחובות והסמטאות הבאות: צד אחד של רחוב שוסיינה [הכביש], רחוב בית הכנסת המקביל, רחוב השטיבל וצד אחד של רחוב בולניטשנה. הגבולות היו אמורים להיות: מצד אחד הרחוב המרכזי מקרוב, מפינת רחוב שוסיינה, מ"פורט ארתור", עד בית האבן של ישראל ציגלניק. צדו האחר של רחוב מקרוב (בית דוד פירוק עד יוסל ג'ון), אמור היה להיות נקי מיהודים עם כל הסמטאות הפונות לעבר בית המועצה [וולוסט]. גבול הגטו בצדו השני – המכתש [פרובאליה] עד רחוב בולניטשנה [רחוב בית החולים].

תחילה בלבלה אותנו הפקודה. לאחר מכן החלו יהודים לפרשה לטובה. זיידל טילטשין שבנו וכלתו נהרגו בידי הגרמנים אמר לי: "אם חושבים

הגרמנים להרוג את כלונ, לשם מה נחוץ להם הגטו? מי מונע מהם לבצע את ההרג מיד? שייקה שיינמן שעבד במפעל עיבוד העורות כמומחה, אמר בזו הלשון: "אני אומר לך איציק, עם רשעים אלה נסתדר. הם אינם גרועים מן הפולנים ומאנשי אן-קה-וה-דה. אולי הם אף טובים מן הגויים שלנו בדומברוביץ, שהשתגעו לגמרי". אברהם לייברסון, ראש היודנט, בנתחו את פקודת הגטו, ראה בה נקודת מפנה נוחה באנטישמיות הגרמנית. "עלינו לעשות הכול – אמר – אפילו לסחוט מעצמנו יותר, ובלבד שנשיג גטו גדול יותר, כדי שנוכל להיות את חיינו ביתר נוחות". והיו שאמרו בחשאי: "אי"ה נזכה למפלת היטלר בגטו". יודעי כל, מספרים על בישופים גרמנים מימי עבר רחוקים, שהיו ביניהם חסידי אומות עולם שביקשו להגן על היהודים שלהם מן הרוצחים אבירי מסעי הצלב, ולכן גידרו למענם גטאות. הגטו הנוכחי, אומרים יהודים, יוכל לשמש מגן מפני ההמון האוקראיני צמא הדם. לפי דעה זו יש לעשות הכול שהגטו יהיה גדול ככל האפשר. עוד שטח, עוד אוויר לנשימה, עוד אפשרות לתנועה.

מתחילים באיסוף מתנות. יהודים חופרים שרידי נכסים ורכוש שלהם. רוטנברג הזקן מנהל את השתדלנות מלמעלה, וחיים גילדנורן עם מטה שלם, לוחצים – מלמטה. אבולסקי נוסע לסארני. מחלקים מתנות בין חברי המועצה המקומית והמשטרה. אברהם לייברמן מצליח להגיע אל הגביטס-קומיסר בסארני ועולה בידו לקבל גטו גדול יותר. היודנט חוגג את ניצחון הישגו. ברל שפירא החכם, נכדו של איצה הדיין, ובנימין שוורצטוך, נכדו של הסטרוסטה חֶמֶיה, רואים בזה ביטוי לרעיון שהטיפו לו בעבר, רעיון העזרה העצמית של ההמונים המדוכאים ושל צדק חברתי. רוטנברג הזקן אומר: "זו תוצאה של התרבות האירופית". כולם מקווים, בטוחים כמעט, שלא צפוי כאן מוות.

במה התבטא ההישג המעשי של הגדלת הגטו? נחאר שוב במדויק את הדרישה הבסיסית של שטח הגטו ואז נציין את השינויים שהוכנסו.

לפי הדרישה הבסיסית: בואך מן השוק אל תחנת הרכבת מפינת השוק ורחוב שוסיינה [הכביש], צד ימין עד בית גבריאל הכליזמר, בלי מוצא לרחוב, עם איסור יציאה לגשרון ופתיחת חלון לעבר רחוב הכביש. רחוב בית הכנסת במורד עד לצד הגנים, מן הסמטה המובילה מרחוב שוסיינה אל רחוב בולניטשנה. הגדרות והמעברים בין הרפתות פתוחים, ודרך רחוב בית הכנסת נכנסים לבתי רחוב הכביש. כך הלכתי

אל חנינה ביטשיק, אל אתל לוטנסקי, אל איצל ביטשיק, מרחוב בית הכנסת דרך הגדרות והרפתות המפולשות.

רחוב השטיבל, מבית טשקנט [יצחק קובזלו] ואשר שטרום עד הקצה, אחרי שוויצר, סמטת בית המרחץ וצד אחד של רחוב בולניטשנה, מישראל זלצמן עד סמטת גנזיל ומישראל זלצמן עד פינת רחוב הכביש, בלי מוצא לרחוב, עם איסור לפתוח חלון ולהשתמש בגשרונים. מסמטת בית המרחץ באים אל בתי היהודים ולרחוב בולניטשנה. כאן אמורים להידחס 4327 אנשים שהיו אז בדומברוביץ.

הגטו הוגדל בהוספת הרחובות: צדו האחד של רחוב וורובין שהיה בו בית המרקחת, מבית מטוסוב עד פינת השוק; צד השוק מבית האבן של משה-הירש פוטרון עד בית האבן של פינה החייט, עם המגבלות שלעיל. כל צד השוק מאהרנסון עד יוסל בגון, בית האבן של אברהמצה עם המגבלות. מבית יוסל בגון במורד לרחוב בולניטשנה, בית דוד פירוק, ומשם ברחוב בולניטשנה עד חנה לייבן, עם המגבלות. רחוב קולודיזנה, רחוב וולוסטנויה [המועצה], עד בית האבן של יעקב יוסיס וכל הסמטאות שביניהם. ליד בית האבן של פריידל ריקלס [שטרום] הותקן מעבר בין חלק אחד של הגטו למשנהו, כלומר: מרחוב השטיבל עד רחוב המועצה, בדרך זו אוחדו שני החלקים.

שוטרי הגטו היהודים, שומרים במעבר ובצד הגטו וגבולותיו. היודנטר אומר כי לטובתנו הדבר.

תנועה חופשית בגטו הייתה אסורה, נאלצנו להתגנב דרך הרפתות והגינות הרמוסות כדי להגיע לרחוב וורובין, אל בתי האבן של פיבובז או של ברזון למשל. איסור תנועה חופשית בגטו דיכא את הציבור, אך כעבור שבועיים שכחנו כמעט שלא מכבר הסתובבנו באופן חופשי ברחובות דומברוביץ, בשדות, בכרי הדשא, בכפרים ובעיירות הסמוכות. לעתים חשבנו כי המציאות הנוכחית היא הדבר הממשי ומה שהיה פעם הוא אשליה בלבד, חלום שאין בו ממש.

בתום המאבק על הגדלת הגטו, ולאחר שסומנו גבולותיו, החל מאבק להנמכת הגדר. באחד הימים הופיע ראש המועצה, תושב דומברוביץ, קארז'יק הרשע ימ"ש, מאנשי פטלורה בעבר, שנטל חלק בפוגרום בפרוסקורוב. רוצח זה הוציא צו, לגדר את הגטו בגדר גבוהה ובחוטי

חיל דוקרני, כדי שלא נוכל להביט אל עברו השני, הארי. בתחנונים אצל הגביטס-קומיסר ובכופר ניכר ביטלנו את הגזרה. הגרמנים הסכימו לגדר נמוכה יותר. קארזיק זה נרצח במהרה בידי בולבובצ'ים (אוקראינים קיצונים). כשם שהחרידה אותנו העובדה כי גוי מדומברוביץ, שגדל עמנו, ירצה להרע לנו במידה רבה, כך היה מותו מחריד בעינינו. הוציאו אותו באישון לילה מן הבית, הובילו לפאתי העיירה, ביתקו את בטנו, עקרו את מעיו והותירו אותו חי עדיין ומחייסר. זעקותיו נשמעו למרחוק. יהודים התפללו שיאבדו הרשעים, אך לא במוות אכזרי שכזה. לא תיארו לעצמנו שכעבור זמן-מה הבלבובצ'ים ירצחו באכזריות דומה יהודים מסתחרים ביערות.

היודנרט היה אחראי לכך שיהודים לא יחצו את השטח המגודר ולא יבואו במגע עם התושבים בצד הארי. עינוי או מוות איימו על מי שעבר לשם. שוטרי הגטו היהודים שמרו בקפידה בנקודות בהן התמזגו רחובות הגטו עם רחובות החלק הארי. עם זאת לא התאפקו יהודים והסתכנו בחייהם כדי לעבור לצד הגויי ולבקש אצל מכרים אוקראינים פת לחם או חלב למען ילד חולה.

באחד הלילות התגנבתי חרש ליציאה ברחוב בולניטשנה, מסמטת איציק מאירס, שם עמד על המשמר יהושע שמלץ, ניגשתי אליו וביקשתי: "אחא, תן לי לעבור לצד השני, אני רוצה להמיר זוג נעליים בכמה קילו קמח אצל מכר גוי". יהושע הדף אותי בכעס ואמר: "תסתלק מכאן מיד, כי אמסור אותך לבנימין שוורצטוך ותחטוף ממנו".

כך נהגו גם שאר שוטרי הגטו היהודים, 57 במספר, כשידידיהם או חבריהם הטובים התחנונו להרשות להם לחצות את גבולות הגטו.

לאור יחסים אלה בין תושבי גטו פשוטים ובין השוטרים היהודים, התפתחה מצד דרי הגטו שנאה למוסדות היהודים. האנטגוניזם גדל מיום ליום. מוסדות הממשל האוקראינים וסתם שונאי ישראל רוו נחת. גם הצרות והרעב עוררו קנאה של אנשים זה בזה, לעתים בשל סיבה ולעתים ללא סיבה. נכנסתי פעם אל חבר יודנרט, חיים גילדנגורן, לספר לו כי בלכתנו לעבודת היער נתקלנו ברשע ספרדון והוא אמר לנו: "בחורים, כלאו אתכם בגטו כדי שיהיה קל יותר לשחוט אתכם". "חיים – אמרתי – אתם הרי יהודים חכמים, מדוע אין היודנרט עושה משהו, שלא נהיה 'כצאן לטבח יובל'?" חיים מדד אותי בעין ערמומית

ואמר באירוניה: "אם תלמד חכמה מרשע זה, תהיה אדם דגול. אלה הן מילים ריקות וכבר..." וחיים מתיישב בנחת אל השולחן המכוסה מפה לבנה, ערוך בכלים נאים, והוא אוכל במנוחה, ואתל מגישה מאכלים טובים כמו בשנים הטובות... לא שלטתי ברגש הקנאה ואמרתי לו בכעס: "אתה, אני רואה, חי באורח רגיל למדי, לכן אינך מבין מה עובר עלינו. נוסף להיותנו בידי היטלר, גורלנו נתון גם בידי מנהיגים כמוכם".

יצאתי מן הבית בלב מלא שנאה, קנאה ודאגה מדברי ספרדון. בו בערב נכנס לביתי לייבל סלובשנר, ובראותו אותי אוכל בורשט חומעה עם לחם, סנט בי, לו, למסכן, לא היה גם זה.

ז. צרת הזהב

כשהחלו היהודים לעבור לגטו, נתקבלה פקודה מן הגביטס-קומיסר: "יהודים נכנסים לגטו – גולד-רייך". היודנרט מיהר לסארני ושב עם הבהרה: "כל היהודים, ללא יוצא מן הכלל, חייבים למסור את כל חפצי הזהב שברשותם: מטבעות, תכשיטים, כלים". הגביטס-קומיסר אמר ליודנרט כי ידוע לו בדיוק כמה זהב יש בידי יהודי דומברוביץ, וחייבים למסור הכול.

קשה היה לבלוע את צרת הזהב. כל אחד קיבל זאת באורח טרגי, פרנסה הרי אין, הרעב והמצוקה גדולים. נקל לתאר את חיי הדוחק והצרות הצפויות של מגורי שתיים-שלוש משפחות בבית אחד. ידענו שהדבר עלול לגרום מחלות וקיוונו כי בעזרת הזהב נוכל להציל עצמנו. אנשי היודנרט סברו בסתר שמקורות הזהב אצל האנשים יועילו בעת צרה ולהזנה כללית. והנה דורשים הגרמנים ללא סיבה את כל זהב העיירה! ולא – עונש מוות. ואיך מוציאים מן היחידים את טבעות הקידושין, וכי לא יגלו הגרמנים לאחר מכן שלא הכול נמסר וחיי יהודים יהיו בסכנת מוות?

יהודי דומברוביץ כבר נתנו זהב לגרמנים, עוד בכניסתם. נתנו גם פעם שנייה סכום מסוים. עתה דורשים ללא שיעור. לגביטס-קומיסר הערכה דמיונית בדבר מאגר הזהב היהודי בדומברוביץ, והוא דורש את כולו ולא, אורב המוות מעבר לדלת.

יהודי דומברוביץ יודעים טעמו של כופר נפש. בשנת 1921 שילמו כופר לפולנים בגלל צלב שהבולשביקים הנסוגים צלפו בו והפילוהו מגג

הכנסייה. גם בשנים 1919-20 שילמו כופר כדי לפייס את הוועד המהפכני הנזעם של הבולשביקים המקומיים, לסקוביץ-סדובסקי. במקרים הללו, ידעו שיעור ומידה. הדרישות היו אנושיות וסבירות. אפילו הכופר שניתן לפטלורים היה בגבולות האפשר. הדרישה הנוכחית לעומת זאת היא ברוטלית ולא סבירה. דבר אחד נהיר, אם לא נספק את תאוות התליינים במלואה, נשלם בחיי אדם. אפילו החיים המרים, יקרים. מה עושים אפוא? זועקים זה לזה: "חכמים עוצו עצה", ואין חכמים בנמצא.

עדת היהודים נחלקה לשני מחנות. מחנה אחד טען: יש להטיל חרם, שהכול חייב להימסר, אפילו טבעות נישואין. כך יימנעו סיבוכים בעתיד. המחנה השני טען: לבצע את הפעולה ללא חרם. לאחר ישיבות סוערות והתייעצויות, החליטו ראשי הקהל, והרבנים קיבלו בשתיקה, להטיל חרם. הלכו מתנגדי החרם וכינסו את שני הרבנים: ר' נחומצה הרב הזקן ור' אבאלה הצעיר, ואמרו: "ראשי הקהל החליטו להטיל חרם כדי שלא תסבול כל העדה בשל תאוות זהב של יחידים. אך האומנם אפשר לפדות בזהב את הנשמה, שכפי הנראה תיאלץ במהרה ללכת בדרך שסומנה לה? למה אפוא החרם? תהיה הנשמה נקייה מזה! די שהגוף מקולל! והיכן הביטחון – שאלו – כי לאחר הטלת החרם לא יימצאו כאלה שישמרו ברשותם מטבעות אחדות או טבעת נישואין? יכול גם להיות שאנשים שכחו בינתיים היכן הסתירו את חפצי הזהב שלהם". לשמע הדברים, פרצו הרבנים בבכי מר ואמרו: "לא נתנו הסכמתנו להחלטה. אנחנו מתנגדים לזה, ילכו נשמותינו אל בית דין של מעלה ללא חרם".

ר' ישראל ברזוך בן התשעים, קם מן השולחן ואמר לאשתו ציפורה: "בואי הביתה". "לאן אתה הולך ר' ישראל – שאלו אנשים – חכה עד שנגיע להבנה". "אני כבר הגעתי להבנה" השיב ר' ישראל ויצא. כעבור שעה חזר והביא עמו חיק מלא מטבעות זהב וחיק שני של חפצי זהב. לא הוטל חרם.

הודות למעשה של ר' ישראל ברזוך והודות לכך שכולם ללא יוצא מן הכלל הביאו את הזהב, עבר הפינוי לגטו הסגור (10.5.1942) ללא זעזועים מיוחדים.

ח. ההתיישבות בגטו

המעבר הקיף את היחידים והמשפחות שגרו מחוץ לגבולות המסומנים של הגטו וגם יהודים מכפרים סמוכים. כך נתאפשר לשכנים הגויים ליהנות ממנה שיעוד נותר בידי יהודים והם עשו זאת באופנים שונים: בטוב וברע. בנו של ברוך ראניר, בדרכו מראן לגטו, הותקף סמוך לכפר זאלישין בידי גויים בני המקום, שלקחו ממנו הכול. אותי תקפו שכניי מן הכפר קריוויץ מכל עבר, שעה שהוצאתי חפצים מן הבית והטענתי על עגלות. ממש תלשו מידי כל מה שראו. אמרתי להם: "שכנים, אתם הלא נשואים כאן, תוכלו לנוע בחופשיות, לעבוד ולהשתכר, אני הולך לגטו סגור, כל מה שתיקחו ממני יחסר לי מאוד בעתיד". עיניהם יקדו באש איבה, נמלטתי כל עוד רוחי בי עם דלותי המעטה.

כעבור זמן-מה, לאחר השחיטה, נפגשתי ביער עם גוי מוכר (קורניי). כשפניתי אליו בבקשת עזרה, כי אני משוטט רעב ביער, אמר לי: "לוי השארת אצלי נכסים ורכוש שלך כשהעתקת מושבך לגטו, הייתי נותן לך עתה לחם ותפוחי אדמה ואפילו בשר חזיר, אך סתם כך, בחינם, חבל לתת לך". אצל גוי זה עצמו השאיר ישראליק פרלשטיין את כל רכושו, הוא אף עשה טובה ליהודים אחרים והסתיר אצל קורניי את חפציהם. הגוי התפאר בפני חבריו: כי גם אם יחיה עוד חמישים שנה ולא יעשה דבר, יהיו לו אמצעי מחיה. הוא לא זכה לכך. הפרטיזנים האדומים, בהם יהודים מקומיים, הציתו את קריוויץ, שתושביו היו בולבובצים, נכסים ורכוש גזול של יהודים, עלה באש.

בדרכי לגטו, קרוב לדומברוביץ, נתקלתי ברועה לשעבר מקרופה שהפך לשוטר. בראותי אותו נקרע בי לבי. כאשר שלטו בעיירה הסובייטים הייתי מנהל עבודה ביער, הייתה משימה לקחת ילדים מבני העם ולעשות מהם בני אדם, לקחת, בהוראת התובע, את הרועה מזיר החזירים והרמתי אותו למעלת קניין. הוא זכה לשכר טוב וליחס נאות מצדי. כשבאו הגרמנים, מיד בא לביתי ואמר בסרקזם: "חבר מנהל, תן את האופניים ואת שעון הקיר, אני רוצה אותם בביתי, תן גם את האופניים של אחיינך, הם נחוצים לי מאוד". את האופניים נתתי לו, את השעון, לא. עתה ניצב סמוך אליי, הרובה בידו. עיניו רושפות, צחק ואמר לי שוב: "חבר מנהל, תן עוד חפצים". ניסיתי לומר משהו והוא התנפל עליי ככלב שוטה וצעק: "שתוק בן כלבה, יהודון ארוז!" תמרן ברובה והרעים בקולו: "אתה עוד חי ודורך על אדמת אוקראינה

הקדושה שלנו? מיד אחפוך אותך לפגר!" באמרו זאת החל לבזוז מן העגלות. ברגע ההוא הופיע אוקראיני אחר, מרושע ממנו, כבר הזכרתיו, דווקא הוא, שבחודשים הראשונים לבוא הגרמנים עשה צרות צרורות ליהודים, התמתן קמעה ועמד בתוקף נגד פאוול. כתוצאה מכך התרחק השוטר מן העגלה והשאיר לי צרור קללות ואיומי אגרוף. בסופו של דבר נכנסתי עם מיטלטלי לגטו, למרבה הצער לא השתמשתי בהם. לא היה לי אפילו היכן לתלות את השעון, הכול נשאר לבוזזים.

ט. בחרדה מפני יום שני של שבועות

יום העבודה בגטו מתחיל עם זריחת החמה. בשעה זו ניצבים כבר כל תושבי הגטו, ילדים וזקנים, בחורים ובחורות, בשורות ארוכות ליד היודנרט. רעבים ומיואשים, אף אינם מברכים זה את זה בברכת "בוקר טוב". המון עם זה מתפצל לקבוצות עבודה גדולות וקטנות: למקומות עבודה אצל גרמנים, לשדות הקרובים והמרוחקים של וורובין, למנסרות, לנהרות – לבנות גשרים ורציפים, לעבודות יער, לתחנת הרכבת וגם אל גוים – לנקות אצלם חצרות, דירי חזירים, בורות שופכין. לכל קבוצה אומרים השוטרים: "חלילה לכם לסטות מן הדרך, ולקראת שקיעה לחזור לגטר".

תחילה סבור הייתי כי קבוצת היער שלי, עבודתה היא הקשה ביותר. מדי יום הלכנו ברגל 12-13 ק"מ הלוך ושוב. ביער עבדנו עבודת פרך כל היום. לאחר ששלחו אותנו לעבוד ימים אחדים בהטענת קרונות, הייתה השיבה ליער בחזקת גן עדן, גם כאשר רעבנו, פצענו את ידינו, שחקנו רגלינו עד העצם, היינו בסכנת מוות בגלל אי-הכרת העבודה ביער ועצים מרוסקים וחשבנו לא פעם כי מלאך המוות הוא גואל. ישראלים סלובשנר הגדיר את עבודתנו כך: "אצל פרעה במצרים היה רע ומר, אך 'יזעקו', ניתן להתרכז במחשבה ולזעוק אל האל, עתה אנחנו מדוכאים במידה שאיננו מסוגלים אפילו לזעוק אל האל".

ימים אחדים לפני שבועות, בשובנו מן היער, הזכרנו חגי שבועות בעבר ואת אבותינו שחגגו אותם. מרה שחורה אפפה אותנו, פרצנו כולנו בבכי מר. אחד מאתנו התנחם: "שמעתי מאיצי-ק-מאיר בליזניוק שהתורכים יקנו את היהודים מן הגרמנים". אחר החל לספר כי אהרל לֶטְקָא, היהודי היחיד בגטו הזכאי לתנועה חופשית והוא סוחר עם הגויים, שמע מהם כי במהרה ישלחו הגרמנים את היהודים לאי מרוחק

בלב ים, מדגסקר. התערב שלישי: "שם כבר נוכל להתפגר, אפילו נחשים אינם חיים שם. באי משתוללת כולרה צהובה, עדיף שיירו בנו כאן וחסל". בולעים את המילים הקשות, נאנחים ומוחים דמעה. אני רואה את צימינסקי בוכה ואינו נרגע. "מה אתה בוכה? – אומר אליו יחיאל זאלישינר – ממי חבל לך להיפרד? מן הגויים הרוצחים?"

כך, תוך שיחה, אנחנו נכנסים לעיירה. שקצים קטנים ממקרוֹבֶצ'ינה רצים בעקבותינו ומפתלים כנגדנו את שולי כותונותיהם בלעג. אחדים זורים בנו חול ואחרים מכחכים בגרונותיהם, חורצים לשון, ואומרים לנו כי ישחטו אותנו.

בבואנו לגטו, עד בית האבן של טשקנט, אנחנו מתפצלים. חלק מאתנו למחצית הימנית של הגטו, חלק – למחצית השמאלית. ליד בית הרב אני רואה יהודים מבוהלים, שחורים כפחם, מתים למחצה, שערם פרוע ועיניהם יוצאות מחוריהן. גם נשינו מחכות לנו בכניסה לגטו פוכרות ידיים ובוכות. "מה קרה?" אומרת לי אשתו של זלמן וירווס [בייגל]: "אינך רואה, הסתכל על הקיר!" אני מסתכל ורואה צו של הגסטפו, כי ביום שני של שבועות, בשש בבוקר, חובה להתייצב ברחוב וורובין, ליד בית הקברות הנוצרי, למפקד כללי, גברים, נשים וילדים, גם יונקי שדיים. אני נזכר שקראתי פעם שהגרמנים נהגו לבחור במיוחד ימי חג לתעלוליהם כנגד היהודים, המחשבה הראשונה לאחר קריאת הצו: הסוף קרב. גם אחרים חושבים כך וכולם מסתכלים זה בזה במבטים מעוררי רחמים.

אני בא הביתה, איני מסיר מבטי מאשתי ובנותיי. נפרד במחשבתי מאבא-אימא, אחים ואחיות. הלילה המר יורד וחולף ללא שינה. בבוקר ממהרים לעבודה. ביער איננו מדברים כמעט כל היום. נמנעים אף להביט זה בזה. כולם מאובנים. עדיין חבל לנו על החיים העלובים. המחשבות קודחות: "אלה הימים האחרונים".

היודנט עמל קשות להרגיע אותנו. ניגש אליי רוטנברג הזקן ואומר פתגם שמסקנתו, כי טיפשי לחשוב שייקחו אנשים ויירו בהם לפתע פתאום. כעבור רגע, עוד קודם צאתנו לעבודה, בא אברהמל ליברסון ושואל אותי: "גם אתה נבהלת? אבסורד לחשוב שטות שכזו". והנה מופיע חיים גילדנגורן ומבטל בהתחמקותיו הממולחות את הפחד. ברל שפירא מופיע, מתבונן, מנענע ראשו בהדר וממלמל: "כבשים

מבוהלות". בנימין שוורצטון מדבר בביטחון: "לכו לעבודה יהודים ואל תחשבו על דברים שלא היו ולא נבראו, עשו את הנחוץ". ידי ורגלי רועדות תחתיו, בראש מהומה, הלב נחמץ. "ריבוננו של עולם! רוצים לחיות ולשרוד" – נישאת חרש תפילה.

בערב שבועות הרשו הגרמנים לפתוח את בית הכנסת הגדול. היודנט מורה לכולם ללכת לבית הכנסת, אשר שטרם ידבר על המפקד הצפוי. אשר שטרם הוא ראש המדברים בכל מקרה של כופר וזעזוע.

חלפה כמעט שנה מאז סגרו הגרמנים את בית הכנסת הגדול, במשך זמן זה לא דרכה שם רגל יהודי. עכשיו מתבוננים בקירות העזובים השחורים, בשכבות האבק, בארון הקודש הזנוח, שומעים את טיעוניו של אשר שטרם על הצו. הוא מנסה להרגיע את הרוחות הנסערות, מביא ראיות מימי עבר, זמנים של קידוש השם, שיצאנו מהם בשלום. גם עתה לא יקרה לנו כל רע. "לא ייתכן שייקחו אנשים מועילים, העובדים במסירות, ויהרגו אותם ללא סיבה. השמועות מפינסק ומרובנה – הוא מסביר – אינן מבוססות. אם קרה שם משהו, היו לו ודאי סיבות. היודנט בדומברוביץ – מודיע שטרם – עומד על המשמר שלא תהיה שום פרובוקציה העלולה להוביל לתוצאות קשות. לכן חייבים היהודים לציית לצו, שלא לעורר חשד אצל מוסדות הממשל. כולם כאחד חייבים להתייצב למפקד בבוקר יום שני של שבועות, ולאחר מכן נצא לעבודה כרגיל".

יהודים מהרהרים בטיעונים. כאשר נזקקים לידיים עובדות לא יורים באנשים, ומדובר הרי בעם תרבותי ולא בסתם רוצחים. מתבוננים במבטים עגומים על קירות בית הכנסת, על ארון הקודש, הבימה, המזכרים וחוקקים בלב עוד מילדות. מזכרים בערבי שבועות בעבר – בית הכנסת מקושט בחגיגות בצירותים ובענפי עצי לבנה ואגמון, מנורות ונברשות יפות. רואים בדמיונו את הבתים המרווחים, המאווררים והנקיים, ניוחחות מאפי החג והמאכלים, הילדים השמחים רחוצים וחפופים. יהודים הולכים מן הנהר החמים. בבית טורחות הנשים לכבוד החג, אחיות ואימהות אהובות. הנה אני רואה לעיני מראות עבר: גבאי בית הכנסת נסיה-הירש-פפוש, שעייה-מאיר השמש, הקפוטות השחורות המבהיקות, הכותונות הלבנות, הזקנים הסרוקים, העיניים המאירות... עכשיו ניצבת כאן עדה אומללה חדורה מחשבות מוות, ופחד מוות שולט בה. מעיין הדמעות המרות אוזל, והכאב העצור

כבוש ואינו מעז להתפרץ. אשר שטרם עומד עדין על הבימה ומדבר על תקופות רחוקות של חורבן, גלות וגאולה, צרות וייסורים, ישועות ונחמות. ניכר שאף הוא שבור ורצון. לפתע עצר בו, לאחר שהרהר והתנשם עמוקות יצא מפיו בדממה העמוקה המשפט: "הליכת הקהילות היהודיות למקומות המפקד נושאת בחובה בשורת מוות", ומיד פרץ בבכי. כולנו קפאנו על עמדתנו. ראיתי מוות בכל מי שהעפתי בו מבט, מתים קפואים. איש לא היה מסוגל לבכות, נשמעה יבבה של איש אחד, האיש שעמד על הבימה.

ליל שבועות ויום החג הראשון, עברו בייסורים וחששות. עדה שלמה נשלטת ביד מחשבת מוות. באותן שעות, שראינו אותן כאחרונות בחיינו, לא הניחו לנו לעסוק בחשבון נפש, האיצו בנו כרגיל לעבודה.

לשווא חרדנו. הגסטפו תעתע בנו, הכין לנו מצעד מוות אמתי ורצה שנתייצב ונלך במלוא האמון. במקרה זה הלכנו למפקד וחזרנו לגטו ללא קרבנות. אירוע זה עורר מחדש זיק אמון ואמונה. כעבור שלושה חודשים, כשנקראו שוב למפקד, הלכנו, והולכנו שולל באורח טרגי – הדרך הובילה למוות. ראוי לציין כי בלכתנו למפקד בשבועות, היה רחוב וורובין כולו מלא משני צדיו גויים וגויות למאות, מקושטים, פניהם קרנו. סביב נקודת האיסוף עמדו המוני גויים ושוחחו ביניהם בעליצות. כשהוברר שהמוות טרם בא עלינו, התפזרו באכזבה.

י. שלושה חודשים אחרונים בגטו

מיום ליום גברו המצוקה הכלכלית והנפשית. שלושת החודשים האחרונים בגטו היו סיוט של סבל שלא ניתן לשאתו ושל ייסורים איומים. בכל בית התענו נפשות חסרות ישע. בכל חדר כאבו עשרות חיים כבויים. הכול היה אפוף ספקות, הרהורים: מה יהיה? האם ישימו לכן קץ? הימים בין שבועות למחצית אלול היו גיהנום נצחי. החדרים הקטנים גדושים, חלק גדול מן האנשים חולים. הבריאים משתדלים להשיג לחם גם למען החולים. הגוף כחוש ומצומק מחוסר מזון ומעבודה קשה. הלב נקרע מצער על הילדים המבוהלים המורעבים. בכל מקום פנים צמוקות, קמוטות, אפלות, עיניים כבדות. מלאך המוות מציץ מתוכן.

באותם ימים הפיץ ברל יונגשטיין בשורה טובה: הוא שמע מפי מישיצ'וק, מנהל המנסרות בדומברוביץ, ששב לא מכבר מלוצק שם נטל חלק בכינוס מנהלים של תעשיית העץ באוקראינה, כי דיברו בכינוס על המשך העסקת יהודים בתעשייה. היה בזה עידוד-מה אף שידעו היטב מה משמעותה של עבודה אצל הגרמנים בחינם, בתמורה ל-50 גרם לחם, אך אולי יעזור השם.

לפי שעה עובדים קשה, פחד לא חסר. הגרמנים מתרועעים בגטו ודורשים חפצים וסכומי כסף דמיוניים. הם אכזריים וגסים. גם שוטרים אוקראינים שלוחי רסן מתהלכים בגטו מכים ומענים.

בינתיים מפעילים הגרמנים את התעמולה האנטי-יהודית שלהם. מטרתם להמאיס עוד יותר את החיים ולהסית עוד יותר את הגויים כנגד היהודים. באחד הימים הופיע על קירות הגטו פלקט גדול בו נראו שני אוקראינים רתומים למחרשה כבדה של קולחוז, קצף יוצא מפייהם ודם מטפטף מגופם המאומץ. קומיסר רוסי שחוטמו וקלסתר פניו יהודי, עיניו שחורות ערמומיות, מאיץ בהם בשוט שבידו האחת וברובה שביד השנייה. הכיתוב בתחתית הציור: "כך עינו הקנבילים היהודים את האדם האוקראיני".

באותו יום ובימים הבאים, בלכתנו לעבודה דרך רחוב מקרוב, רגמו אותנו במקלות וליוו בדברי לעג וחרפות.

כעבור ימים אחדים הודבק פלקט נוסף ובו הזהרה לאוכלוסייה האוקראינית, למען ידעו כי היהודים הרעילו את הבארות.

לאחר מכן נכתבו מאמרי שטנה בעיתון האוקראיני. במאמר אחד נכתב כי היהודים צלבו את ישו, ומוצצים עד היום דמם של ילדים נוצרים לטקסייהם הפולחניים. על החתום כומר מאיפרכייה פלוגית אלמונית.

מאמר אחר תיאר את היהודים בפלשתניה שלהם בימי קדם, איך עינו את הארים, בני עמלק. לפי מחבר המאמר התפרשו היהודים לאחר מכן לפי תכנית מחושבת כדי לרמות ולגזול את הארים: הרומאים הקדומים, הסלאבים, הגרמנים העתיקים, ועתה הם רוצים להמשיך בזה. המאמר הסתיים בקריאה: "עורו אחים אוקראינים" על החתום פרופסור להיסטוריה במוסד מדעי. במאמר אחר נכתב כי יהודים

החריבו את מצרים, בבל, אשור, יוון, רומא, את חמלניצקי ואת הנשר האחרון – פטליורה.

בסדרת מאמרים בעיתון, נידונה בעיית התפשטות היהודים, סכנת השתלטותם על העולם מימי קדם עד ימינו. מלחמת העולם השנייה הוצגה כניסיון משותף של היהדות העולמית להשמיד את הרייך הגרמני. סטלין ורוזוולט, נאמר בהם, הנם יהודים מוסוים הפועלים לפי דירקטיבה ממועצת היהודים העולמית הסודית (זקני ציון).

אף שתפיסה היסטורית זו אינה מובנת לאוכלוסייה האוקראינית (היו אמנם מי שניסו להחדיר את הרעיונות בלוויית פירושים), אמלקו מן הכפר קריוויץ אמר: "זה שקר", דבר אחד הבינו: את הקריאה "מוות ליהודים!" הקריאה נשתה בסוף כל מאמר ובכל כרזת קיר. אפילו המשכילים בקרב האוכלוסייה האוקראינית, שספגו במהירות הרעיון שבתעמולה הנאצית, הפכו שונאינו בנפש וציפו חסרי סבלנות לאבדנו. באחד הימים, כאשר עבודתי במנסרה, הבטתי במודעות המודבקות על הקירות שעה שנשאתי לוחות. ניגש אליי המנהל מיטצ'וק ואמר: "היינו ידידים במשך שנים. גם היום אני רעך הטוב, לא חשוב שאני מנהל ואתה נושא לוחות. אך קרא את הכתוב ואמור את האמת, וכי אפשר לרחם עליכם? אתם הרי אנשים רעים מאוד?"

תוצאות גישה זו אל היהודים החריפו מיום ליום את יחס הממונים הגויים והמפקחים במנסרה. חמור מזה היה המצב ליד גשר קולקי. הנוגשים היו אוקראינים בפיקוח הגסטפו. הכו אותנו מכל עבר, ירקו בפנינו, בעטו, גידפו וניאצו במילים הגרועות ביותר. האוקראינים למדו לצעוק: "יוֹדָה, שק צואה" בלוויית צביטה ומריטה. מצב דומה שרר במקומות עבודה אחרים. לכל מקום אליו באנו, גם בבתי הגויים, הודבקו כרזות ומאמרים "מלומדים". נוגשינו עינו אותנו בחשק מוגבר.

מעת לעת הועברנו מעבודה לעבודה. גם בשדות שרר מצב זהה, גיהנום מתמיד. בכל מקום מבטי איום בעיני הגויים שהשנאה יקדה בהן. תשעים ימי הגטו ואחד עשר החודשים שקדמו לגטו, היו מלאים אכזריות וייסורים.

באחד הימים עיכבה המשטרה האוקראינית ליד שער הגטו קבוצה של חמישים ילדים שחזרו מן העבודה במאצ'ולישץ'. הם ערכו ביקורת

בכיסיהם ומצאו אצל כל אחד מהם שלושה תפוחי אדמה. הובילו את הקבוצה לבית חרצ'ק, שם הייתה המשטרה, והכו אותם מכות רצח. היוזנר הפעיל את אמצעיו, רק בחצות הלילה שילחו את הילדים מוכים וחבולים לגטו. צערם של ההורים ושל יהודי הגטו, לא יתואר, אמרו כי עתה יירו בכולם. בלילות חייבת הייתה לשרור דממת מוות בגטו. כל רחש, ולו הקטן ביותר, הייתה בו סכנת מוות. בלילה ההוא לא נמצא מקום לפחד. הקולות נישאו עד לב השמים. במידת-מה הצילה ההמולה את הילדים.

במועד מאוחר יותר הגיעה אלינו הידיעה על הרג המוני בצ'רטוריסק. 65 יהודים מקומיים ויהודים מרפאלובקה שעבדו שנה בשיקום הגשר שהופצץ, נורו ביום בו הושלם הגשר והרכבת הראשונה חלפה על פניו. אין עוד שאלה של פחד או כאב, הלך רוח סוער אפף את כולם. אחד מכה ראשו בכותל, שני טופח בידיו וצועק: "אבוי לי, אלי הטוב". מתרוצצים, מסתובבים במקום כי אין לאן לרוץ! אנשים ממהרים ליוזנר, גם שם מבוהלים ואובדי עצות. רצים אל ר' נחומצה, אל ר' אבאלה, לא יודעים מה לעשות. בו בזמן יש האומרים כי הכול שקר וכזב. אליה שפין אומר לי: "גם אם אמת הדבר, צריך לצעוק שהוא שקר, כי מה בידינו לעשות?"

בינתיים גבר הרעב. בגטו מתהלכים גויים, בידיהם שקי דגן במשקל 15 ק"ג, בתמורה הם גוררים מיטה עם כרים, כסת ושמיכה, חליפה. בתמורה לשני פוד דגן – מכונת תפירה. רהיט בתמורה למטען דגן קטן.

כבר לא מחטטים במעשה צ'רטוריסק כי בשורת איוב חדשה מגיעה לגטו על הרג המוני במורוצ'נה, שם רוכזו 500 יהודים מכפרי הסביבה ושרידי גטו פוהוסט [פוגוסט]. ושוב חלוקות הדעות: אחדים מייללים, בוכים, צועקים כי בא הקץ על היהודים. אחרים טוענים כי אין זו אלא המצאה וממשיכים לעסוק בזוטות כדי לשרוד ימים קשים, ומתווכחים עם האחרים כי אין הדבר נכון. כוח נסתר מרגיע ולוחש שאדם אינו חיה רעה ואפילו הגרמנים אינם שוחטים כך סתם.

פעם בשובי מן העבודה, הסתכנתי וקפצתי אל השומר המסייר הרכוב, אזרח סובייטי בעברו, שאלתיו מה נשמע והוא אמר לי: "לא הכרחי לדעת. אתם אבודים. בדומברוביץ יקרה גם כן אותו דבר. הבינו אחת ולתמיד, הגרמנים ישחטו אתכם, הימלטו מוקדם ככל האפשר ליער עם

נשק, והילחמו. בעורף אפשר להתנגד לגרמנים, אפשר להרוג בהם בלילות". מילים אלה שקעו עמוק בלבי אך לא ידעתי איך עושים זאת, איך בורחים ליער, איך נלחמים בגרמנים בידים ריקות. בשיחותיי עם אנשים, נדחתה עצת השומר מתוך אמונה בהבטחות שקריות של אנשי הממשל המקומי שנטלו מתנות והבטיחו. יודעים כי העיירות השכנות: רפאלובקה, ולדימירץ, רוקיטנה, קלוסוב, ברז'ניץ, שולחות גם הן מדי שבוע מתנות נאות וזוכות בהבטחות טובות מן השליטים בסארני, ומאמינים שיחיה טוב. סברנו שאם ננקוט בשיטה של מאבק נסכן את היישובים הללו, ובגללנו יהרגו את כולם ביום אחד.

ואז באה הידיעה על הרצח ההמוני בקוריץ. גוי מוסר בסוד סודות כי קוריץ היהודית נשחטה. במו עיניי ראיתי את שכנתי תמה שיינמן, שהייתה לה בת בקוריץ, מתרוצצת כל הלילה בחדר תולשת את שער ראשה, קורעת את בגדיה, את הכרים, מנתצת את הכלים. בכי וזעקות נישאו בגטו עד הבוקר. למחרת הופיע בגטו גוי, הביא חביות סירופ ממפעל הסוכר בקוריץ וסיפר שכל היהודים בקוריץ במקומם ואפשר לקנות אריגים, סדקית ובצל. שוב שררו בלבול וייאוש.

כך פעלה מפקדת החיסול הגרמנית: עינו, רצחו, שלחו גוים להרגיע, כדי שבבוא יומנו לשחיטה נלך באמון ככבשים. והם השיגו את שלהם.

בגטו דומברוביץ כבר לא היה זכר לאריגים או לסדקית. כשהבריה גוי מעט בצל או תפוחי אדמה, דרש בתמורה: כר, זוג נעליים, לבני חורף שכמעט לא היו בנמצא. אליי הביא גוי מעט חומעה, סלקים אחדים, עשרה בצלים ומלפפונים, שני סירי תפוחי אדמה, ואמר: "תן לי את חליפת החג שלך". רוב היהודים כבר נתנו את חליפותיהם. נציגי היודנט באו מדי יום בדרישות חדשות למתנות למען השליטים הגרמנים והאוקראינים. נודע כי משהו מסתיר שעוני זהב וחפצי חן, לקחו ממנו. אבולסקי מסר אותם לגביטס-קומיסר ולמפקד הגסטפו.

בשובו מסארני מדווח אבולסקי תמיד כי השליטים הם ככלבים משוגעים, וצועקים: "היהודים, היהודים" חייבים אפוא לסתום את פיותיהם כי חיים ומוות בידיהם. מוציאים לפיכך מן הבתים כל מה שניתן. יש הנותן מרצון ויש מאונס. היודנט פקח עין על כל משקי הבית, כל שלושה-חמישה ימים ערכו ביקורים. הנה באו אל אביגדור חרפק שימסור את השטיח הפרסי שלו והוא מסרב. בא נציג היודנט,

מלווה בשוטר, לקחת בכוח, פורצת מהומה. ברגע זה הופיעו שני אנשי גסטפו על אופנועים, העמידו את אביגדור אל הקיר כדי לירות בו. במאמצים רבים, במתנות ובתחונות הוציאו את אביגדור מידיהם. את השטיח לקחו כמובן ונתנו לממלא מקום הגביטס-קומיסר.

לא רבים, ואולי מעטים בלבד, תפסו את המתרחש ואת הצפוי לנו. אביגדור חרפק ודאי לא. חתנו אמר לי: "כאשר חוטבים עצים מתעופפים שבבים. זו תקופת מעבר, אצל הגרמנים יזקפו היהודים את גבם, וחיייהם יהיו טובים". יהוד אחד בדומברוביץ, אהרן גלפרין, קלט את המצב ואמר כי אין הוא חכם למצוא עצה ולעשות, אך ודאי הוא שישחטו את כולנו עד אחד, זקנים וצעירים, נשים וגברים. בשעת מעשה הציג בפנינו את הפילוסופיה שלו: "כל ברואי האל הם רוצחים, והאדם הוא ארכי-רוצח. אלא מאי? תורות, חוקים, עונשים, הגבילו את חית-האדם. באו הגרמנים והפקירו אותנו. האינטליגנציה האוקראינית הנבחרת, הופכת רוצחי יהודים לגיבורי העם. הכמרים בכנסיות, מבטיחים עולם הבא. היטלר סוחר בטריטוריות זרות בתמורה לדם יהודי. ירצחו את כולנו, מתנות לא יועילו". לאחר המעשה בשטיח של אביגדור אמר לו אהרן גלפרין: "אין לך צורך בשטיח. לשם מה הסתרת אותו? היה עליך לגזור אותו לפיסות ולהשליכו כדי שלגרמנים ולאוקראינים לא יהיה בו שימוש. האומנם חשבת שעוד תשתמש בו?"

החיים המחרידים נמשכים לאטם. שמש הבוקר מריצה אותנו מן הגטו לעבודה, ועם השקיעה, מריצה חזרה לבתים המחניקים הצפופים. תוך כמה חודשים בגטו, הצחיבו הילדים והנשים וכחשו. עיניהם מבוהלות. התנועות עצבניות. משתדלים לדבר בלחש. לא אתה בלבד, גם בני הבית אינם ישנים לילות תמימים, נאנחים וקוראים לעזרתם את ריבון העולם. לאחר לילה ללא שינה יש יום של עבודת פרך וביזוי. שאלות וספקות אינם מרפים. רוצים לשרוד ונאחזים בקש. מזדמנים לגטו אורחים, גויים עם סלי דגן, עוזרים לכאורה לגנוח, עושים טובה, לוחשים ליוסל טליבס על אוזנו שהסובייטים מכים בגרמנים. הבשורה של פטר מתפשטת בגטו מפה לאוזן, שוב אזורים אומץ ומקווים.

לפתע הגיעה בשורה רעה. הגטו מזדעזע ונבון, בהשוואה לאסונות קודמים הייתה זעקת השבר גדולה מתמיד. נודע שכל יהודי רוזנשץ' הובלו לפאתי העיירה ונורו. השליכו את כולם לבור גדול וכיסו בעפר. חלקם כוסו בעודם חיים. הפחד אבד, מתרוצצים, הומים כל הלילה.

למחרת, רבים לא יצאו לעבודה, והיודנט ומשטרת הגטו התרוצצו וגררו אנשים מן הבתים.

הגרמנים נעשו אימים ואכזריים יותר. המשטרה האוקראינית – פרועה יותר. משימות העבודה מפרכות והעינוי גדול, אין יכולת להתעשת. גרמנים ממערכים שונים, דורשים מן היודנט סכומים עצומים, פלפל, כלים, עור. רואים את החבל מתהזק על הצוואר ושואלים: למה שותקים? למה לא עושים דבר? אך החיים כבר נמאסו, אנשים חושבים שלא כדאי להיאבק למען חיים שכאלה. כשאני אומר לחיים הוכמן כי המוות קרוב, כי אמת מה שמספרים על צ'רטוריסק, רוז'ישץ', הוא שותק. לימים, כבר ביער, ניגש אליי ואמר: "שכבר יאכלו אותנו הרשעים, ייתקעו עצמותינו בגרונם ויחנקום".

יחידים חשבו על התקוממות פעילה ואף תכננו לחצית את העיירה מכל עבר: בעת ובעונה אחת יבערו המנסרות, טחנות הקמח, בתי הבד לשמן, המחסנים וכל בתי היהודים. בהזדמנות זו נפרץ מן הגטו בעזרת גרזנים וכלים אחרים ונברח ליער. בין החולמים הללו היו: ליטמן של גדליה, שמואל ברוינפן, נח גרצקס, דודל יונגשטיין.

שוב הופיע גוי שלוח שהביא קמח חיטה שנקנה כביכול אצל יהודי ברוז'ישץ' – הוכחה כי סיפור רוז'ישץ' הוא המצאה, היהודים שם חיים ועוסקים במסחר. לא ידענו אז כי ימינו ספורים, הסוף בא במפתיע.

כך התרחש הדבר: ברחבי הגטו מתהלכים אנשי צבא גרמנים לא במדי גסטפו ולא בזעם. הם מנהלים שיחות ידידותיות עם יהודים, אפילו מציעים סיגר, נוהגים אדיבות: "ביטה-שיין, דאנקה-שיין". נושאי השיחה קשורים למלחמה. הם טוענים כי הגרמנים לא רצו במלחמה, עמים אחרים הטילו אותם לתוכה. מעירים שהיהודים הם האשמים העיקריים ומוסיפים בנימוס שכוונתם ליהודים ממוסקבה, לונדון, ניו יורק ולא מדומברוביץ. "אנחנו נלחץ על יהודי דומברוביץ – הם מסבירים – עד שאלה בלונדון יחושו בזה וייסוגו מיעדי התקיפה". מובן שאיש לא הגיב ולא העז לחייך. כולם חוזרים על הכתוב בעיתוני אוקראינה. אל כל יהודי נטפל גרמני ומדבר אליו. דרשות אלה עשויות היו לפקוח את עינינו ואת שכלנו להבין למה מכוונים, אך הטון הנעים והאדיבות, הכו בסנוורים את עינינו, ועד היום קשה לי להבין מה רצו

מאתנו שליחים גרמנים אלה: האם להדוף את החשד שמובילים אותנו למוות או להחדיר בראשינו את צידוק הדין על מותנו הצפוי?

בשובי באחד הימים מן העבודה ביער, נתקלתי בכניסה לגטו בגרמני שהתנצח עמי למעלה מחצי שעה. מיוגע מן העבודה, נכנסתי הביתה נרגז ונבוך. אמרה לי אשתי: "מה אתה מתרעם כל כך? מה נפסיד? שיבוא כבר הסוף! אין עוד כוח לסבול!"

יא. 26 באוגוסט 1942 (י"ג באלול תש"ב)

בכל סמטאות הגטו הודבק קול קורא של היודנרט אל היהודים: לבוא לחירשם בשבוע הבא, ביום רביעי בבוקר. הוראה שנייה סבוכה מן הראשונה: תחילה יש להתייצב במשרד היודנרט ולמלא שאלון בדבר בני המשפחה. בתום הרישום ביודנרט ייערך מפקד ביקורת בשורות מסודרות כמו בפעם הראשונה.

היהודים נרעדים, שואלים זה את זה מה פשר המפקד. עדה המונה למעלה מאלף איש מתרוצצת, מדברים, צועקים, נשים בוכות ולוקות בעוויות. היודנרט משתדל להרגיע את הרוחות הנסערות בטיעונים שהגרמנים מבקשים לדעת מהו פוטנציאל העובדים בגטו וכמה לחם ותפוחי אדמה יהיה צורך להכין לחורף. הם גם אומרים כי יש גילוי דעת בדבר כוונה לחסל את הגטו שלנו ולהעביר את כולם לסארני, כי שם נזקקים לנו יותר. אף שאנשים מתרוצצים אובדי עצות ואינם יודעים מה לעשות עם עצמם, מופצים טיעונים אלה בגטו וניצוץ של אמונה נייעור שוב בנשמה. רצון החיים גובר על הפחד מפני המוות. אחי הצעיר אהרן, אמר לי כי הוא נכון לחיות בתנאים אלה שנים, ובלבד שיזכה לראות במפלת הגרמנים ולנהל שוב חיים של אדם חופשי. חיים הוכמנו סיפר לי לימים, שבימים ההם, אמרה נעכה עושת הנרות, שהייתה אז בת למעלה משמונים: "ילדים, כשתברחו, קחו אותי עמכם. ארבעים שנה אני עושה מאה ברכות מדי יום, אתחלק אתכם בעולם הבא שלי, שזכיתי בו בעמל רב".

נימוק ההעברה לסארני, לגטו גדול יותר, נתגלה כאמצעי טוב, נרגענו, כי אם להרוג, למה להוביל לסארני? מנגד, אומרים אחרים כי בסארני שוהה חיל מצב גרמני גדול, ויקל עליו לבצע את המלאכה. אומר פלוני: אם כך הרי הם יכולים להביא את חיל המצב לשעה לדומברוביץ?

יהודים אלה לא הבינו את כוונות היטלר, צייתו והלכו למשרד להירשם, הם ומשפחותיהם, והתכוונו ליום רביעי, יום המפקד. כל הייסורים, המכות, הביזיונות היו כאין וכאפס בהשוואה לחיים עצמם. כל הפנים זעקו: "ריבון עולמים אני רוצה לחיות".

למרות הנימוקים הטובים, צצים הפחד ורצון החיים, מחפשים תירוצים וספקות. ממהרים ליוזנרט בצעקות: "מה יהיה?" "דבר לא יקרה – ניתנת התשובה – רק מפקד, כמו בשבועות. רחמו על ילדיכם ואל תעוררו מהומה, אם תגיע ההמולה אל הגרמנים, עלולים חלילה ליפול קרבנות". שואלים זה את זה מה עלול לקרות. משיב מישו: "מה, אתה מצטער, אין על מה" ועיניו טובלות בדמעות.

יהודים ממהרים אל הרב הזקן, ר' נחומצה, לבקש אצלו נחמה. אני מתבונן ומקשיב, מה יאמר אוהב ישראל הזקן. בעיניים מלאות צער הוא מביט בנו ואומר: "ניזקק לרחמים". אינו מסיף מוסר, אינו קורא לתשובה, גם לא אומר שהכול-יכול הוא אל רחום וחונן והוא יעזור. הוא מדבר על קידוש השם ועל אלה שיזכו לגאולה לא צפויה.

בינתיים נמשך הרישום ביוזנרט. רוטנברג הזקן פוגש כל נכנס בחיוך עגום וממלמל: "יהודים, איי", עוד יהיה טוב. אל תשכחו לבוא ביום רביעי בבוקר למפקד". כעבור זמן, לאחר שצבאות היטלר גורשו, סיפר לי עורך דין אוקראיני מרובנה, שהגרמנים התייחסו אל הרישומים במשרד היוזנרט לא רק כדי לדעת מראש כמה אנשים יובילו לשחיטה, אלא במידה מסוימת גם כאמצעי הרגעה, למנוע זעזועים לא רצויים בימים שלפני חיסול הגטו. פולני בשם ז'יטינסקי, מוולדימירץ, שנמלט אף הוא ליער, אמר לי: "הם צפו את בריחת היהודים ליער ורצו לדעת כמה נורו וכמה ברחו, לדעת לאיזה כוח יצטרכו כדי לאתנם ביערות".

עורך הדין מרובנה, שעבדתי עמו לימים, אמר לי בסוד כטוב לבו ביין, כי היו לו היכרויות נרחבות עם אנשי הממשל הגרמני ברובנה ושם, בעיר המחוז הגדולה של ווהלין, ישב מטה שלם: מלומדים גרמנים, רופאים, פסיכיאטרים, מהנדסים, כלכלנים ואסטרטגים, והם תכננו בזירות רבה את חיסולנו. שכנעו אותנו, בבלבול, הפחידו ונקטו צעדים שהודות להם נקווה שאין מובילים אותנו למוות.

כמעט שבוע נמשך הרישום. ביום רביעי, י"ג באלול תש"ב, 26.8.1942, צפוי היה מפקד כללי. יום שלישי היה יום עבודה רגיל. בשעות הבוקר התייצבו יהודים, כמו תמיד, ליד היודנרט וחיכו שיובילו אותם למקומות העבודה מחוץ לגטו. לפתע הופיעו גרמנים מלשכת העבודה והודיעו שנחוצה כמות עובדים כפולה מביום אתמול. כשאמר ברל שפירא שאין יהודים רבים כל כך בדומברוביץ כולה, צעקו הגרמנים: "חזיז ורעם, חייבים להיות!" וכרגיל עמד המפקד עם אנשי המשטרה האוקראינית וכולם מתמרנים-משחששים באקדחים ובפרגולים אל מול הנוכחים. אפילו משטרת הגטו היהודית חטפה מכות.

בהמולה שנוצרה התפרשו בגטו השוטרים, המפקד שוורצטוך בראש, וגררו מן הבתים את החולים שעד אז לא נשלחו לעבודה קשה. גם השוטרים היהודים וחברי היודנרט הלכו ביום ההוא לעבודה, לפרוק דגן ולהטעין עמודי טלגרף. לקבוצת היער צירף בנימין שוורצטוך כמה חולים קלים. בעודו סוטר לאחד מהם אמר לי: "אם לא הייתי סוטר לו, היה הגרמני יורה בו כי סירב ללכת לעבודה". אולי צדק בנימין. אני בכל אופן זוכר ומציין את המקרה.

עמודי הטלגרף שקבוצת היער הקציעה, פזורים ביער. ביום שלישי, 25 באוגוסט, הולך אחי חבר המועצה האוקראינית ועליי להצביע בפניו היכן הם מונחים. הוא יודע כבר כי מחר נלך למוות ואין להבחין אצלו בזיק של רחמים. הוא נע בעליצות, פניו קורנות משמחה, מרבה להתלוצץ על לא-יוצלחותם של היהודים, מספר מעשיות על קומיסרים יהודים קומוניסטים וצוחק מלוא פיו.

ביום שלישי לפנות ערב, בשובנו מן העבודה, הגיע לעיירה מכיוון סארני רכב ובו גרמנים חמושים וגם קבוצת אוקראינים חמושה. כבר בתחילת הערב ראינו לפתע שאנחנו מוקפים. הגטו שמור היטב וסגור הרמטית. בסמטאות הקיצוניות, הפונות לצד הארץ, מפתחות מחלקות גדולות של אוקראינים ורוביהם מכוונים לעבר הצד היהודי. אוקראינים הולכים ממקום למקום ומשגיחים עלינו. אנחנו מבוהלים, מבולבלים ומיואשים; לא יצאנו מדעתנו מצער חלילה, אף שמראנו הוא כמעט כשל משוגעים. איש אינו מפקפק עוד בעתיד להתרחש. אנשים מתרוצצים בגטו במבטים מאובנים ופיות מעוותים. מחפשים ואינם יודעים מה. בסמטה שלי יושב דודיק מטוסוב, מקורב למפקד המשק. אנחנו שולחים אותו להיוודע אצל הגרמני מדוע כותרנו ונותקנו.

מחצית השעה שאנחנו מחכים לו, היא נצח. מישחו אומר: "שמעתי יריית אקדה, ודאי הרגו אותו". אך דודק חוזר שמח ואומר: "הגרמנים החמושים שבאו, משוטטים ליד מפקדת המשק. הם בירכו אותי ואמרו שלא יקרה דבר, במהרה יוכלו היהודים לנסוע לברלין לקנות סחורה". הבשורה לא הרגיעה אותנו. היהודים חשו עתה כשועל שרגלו נתפסה במלכודת והוא נכון לכרסם אותה ולברוח. שעתיים קודם לכן לא היה איש מוכן לנוס ולהשאיר את הנותרים לחסדי הגרמנים והאוקראינים. עתה היו כולם רוצים לנוס לכל עבר. בליל האסון האירה הלבנה באור חזק פי שבעה והשמים היו בהירים, ללא עננים, הגטו נשמר לא בידי שומרים עם רובים בלבד. גויים, גויות ושקצים קטנים, משקיפים ומציצים אל הגטו. אתמול עוד אפשר היה להתכונן למאבק: לשרוף, להצית, להרוג ולהיהרג, היום מאוחר מדי.

למחרת בבוקר, כשהבין דודק מטוסוב שרימו אותו ולעגו לו, בלע רעל ולא הלך למפקד הכללי. יחד עמו הרעילו עצמם אחותו ובתה העיוורת.

הלילה שבין שלישי לרביעי היה אחרון לתושבי הגטו היהודים. אנשים התרוצצו מבית לבית, מחצר לחצר, כמסוממים, לא ידעו מה לעשות. גם בבתי הגויים ובחצרותיהם, הייתה התנועה רבה. שם שרו ורקדו שקצים ושיקסות אוקראינים. הם התכוננו בשמחה למחזה הדמים הצפוי. המהומה גוברת. רצים לבתי אנשי היודנרט ודורשים שיעשו משהו. אבולסקי, מוביל המתנות המקורב לגביטס-קומיסר, יצא מנומנם ואמר: "חוצפה להעיר אנשים באמצע הלילה! מה אתם מתרוצצים כמשוגעים? לכו לישון ובואו בבוקר למפקד". אברהמל ליברסון, ראש היודנרט, אמר: "יהודים, מה המהומה. יספרו אותנו ויניחו לנו לחיות. אך אם תנסו לברוח, יתפסו את הבורחים ויתלו אותם, וכל העיירה תוצף דם". חיים גילדנבורג וקלס, רצים מאחד לשני ומשכנעים: "לכו לישון, לאחר המפקד צריך ללכת לעבודה".

אני לא הלכתי לישון. אנחנו, חבורה של כשלושים איש, תכננו להגיע אחד-אחד לבית חנה של לייב, משם דרך רחוב בולניטשנה לחמוק לשדה ומשם – ליער. בשעה היעודה התכנסנו במקום מסוים, כל אחד עם צרור עטוף סדין לבן. לעבור ברחוב בולניטשנה עם צרורות לבנים, משמעו הליכה מודעת למוות. יאנק רוטנברג ואשתו, שלא היו להם צרורות, הצליחו לחמוק מן הגטו. האחרים היססו והתווכחו ביניהם עד שבאה קבוצת אוקראינים, תפסה והובילה את כולם למפקדת המשטרה

האוקראינית. החזיקו אותם אסורים עד למחרת וגירשו אותם לרחבת ההוצאה לפועל ללא צרורותיהם שנבזזו בידי המשטרה. ברחבה התרעמו עליי היהודים, אני ארגנתי את הקבוצה לבריחה, בגללי איבדו את צרורותיהם.

הקרבת הראשון מן המעזים שניסו לברוח מן הגטו בלילה האחרון, היה וורונה מְוֹטְשֶׁק. הוא ניסה לעבור מחצרו לרחוב בולניטשנה ונורה בידי שוטר אוקראיני, שכנו וידדו לאורך שנים. שוטר זה, שכנו של איציק בינדר, שירה בו במו ידיו, התפאר שמצא אצל היהודי, כסף רב וחפצים.

ראוי לציין כי שבועות אחדים קודם לכן, הודחה אמו של איציק בינדר ביד מכרה טובה שלה, ידידה גויה משנים: באחד הימים באה אליה להציע עזרה ולהסתיר אצלה את חפציה. במהלך השיחה שאלה גברת בינדר למה הפכו הגויים לשונאים מרים של היהודים? עליהם לדעת כי היטלר לא יישאר השליט, יגרשו אותו מכאן. הגויה פלטה בקול: "יהודה ארוה" והלכה למשטרה לדווח. במאמצים רבים, תחנונים ומתנות פדו את גברת בינדר כל עוד נפשה בה.

בלילה האחרון לא עצם איש בגטו עין. עם זריחת השמש, בבוקר 26 באוגוסט 1942, נהרו 4300 איש לרחוב וולוסטנויה, מבית האבן של יעקב-יוסי עד בית הרב. כוח שמעבר לשליטתם דחף אותם. היינו הך אם יספרו או לא. שמעתי כי במשך הלילה הצליחו כמה עשרות אנשים לפרוץ מן הגטו. שמעתי כי אולשנסקי וקרונוברג נורו והם מוטלים בגינה, וחזירים מלקקים את דמם. פה ושם נשמע בכי היסטרי, יללות וזעקות. עוד הלכתי לראות את הקרבן הראשון וורונה. אשתו וילדיו מבכים אותו. אמרתי כמה מילות ניחומים מטופשות ויעצתי לחפור קבר במקום ולקבור אותו.

חברי היודנרט, המשטרה והפקידים, מתרוצצים בין האנשים ומורים להסתדר למפקד לפי אל"ף-בי"ת. לפתע ראיתי חבורה חמושה של גרמנים (כ-40) בכפפות לבנות, מהודדים כמו למצעד צבאי, חודרת אל לב המון האדם. הם מתחילים להשליט סדר. הקהל נסוג והחל לישר שורותיו. והנה צצה חבורה נוספת של כמה מאות שוטרים אוקראינים חמושים. ברחובות הגויים התרכזו אלפי איכרים ואיכרות עם עגלות ושקים – מוכנים לשוד הגדול, האחרון.

היודנרט ואנשי המשטרה היהודית התייצבו ליד הגרמנים. דממת מוות השתררה לפתע. פתאום נשמע קולו של שמואל הצהוב: "רוטנברג! שאל את הגרמנים מה הם מתכוונים לעשות בנו". כולם קפאו בצפייה.

מפקד הגסטפו צעד קדימה, הזדקף, תלש שיער מראשו ואמר לרוטנברג: "שיערה לא תיפול מראשי הנוכחים כאן. כל רע לא יאונה לאיש. כל יהודי האזור מרוכזים עתה בסארני, בנינו שם בתי מלאכה ענקיים, חסרות שם ידיים עובדות. נביא את כולכם לסארני. גם את הנמלטים מן הגטו בלילה, נביא לשם ונתלה בפומבי".

שמחה אפפה את ההמונים. אנשים איחלו מזל טוב ונפלו זה על צווארו של זה, התנשקו משמחה. היו מוכנים לנשק את מגפי הגרמני על מילותיו הטובות.

קשה לתאר את השמחה של הולכת השולל. אנשים ראו בזה מזל, ישועה, נס. תוך רגע אחד שכחו כל מה שחוו עד כה. אמי מחבקת ומנשקת אותי, מנשקת את יתר בניה ובנותיה. היא שוקעת לרגע בהרהורים ואומרת: "אילו היו אתי כאן שאר ילדיי, שהסובייטים גייסו ולקחו עמם, הייתה שמחתי שלמה".

אימא יקרה ומרומה! אך לפני חצי שעה צעקה: "ילדים, הישארו יחד סביבי, שיהיה דמנו בקבר אחד". עתה היא מתבוננת בנו בשלווה, כבעבר, כשאחד מילדיה החלים ממחלה קשה.

סמוך אלינו עומדת משפחה. הוא צהוב כמת. האישה הייתה אשת חיל. עתה היא פרועה, לבושה לא רכוס, פיה שמוט, מעוות ומזיל ריר, העיניים מאובנות. אפילו אינה מסתכלת בילדיה. אך ברגע שהבטיח הגרמני שלא יקרה לנו דבר, אספה אישה את שיערה, יישרה את פיה, חיבקה את כולם, הרימה את הפעוטות, מנשקת ובוכה, צוחקת וצועקת: "השבח לאל, אנחנו חיים".

לימים, לאחר גירוש היטלר ופושעיו, סיפרו לי כי רוצח זה, ראש הגסטפו, פיקד על מכון רצח מיוחד בקורוסטון, מכון שריכזו בו יהודים וניסו עליהם שיטות רצח שונות. הניחו לברות, רדפו ותפסו. ניסו לבחון מהי תגובת יהודי משכיל בשעת רצח, ואיך מגיב יהודי מפשוטי העם. איך הולך למוות איש מאמין ואיך אפיקורס, איך מתנהגים

קרבתנות בשעות האחרונות לפני מותם, האם הם עוד מסוגלים להתקומם.

תליין ערמומי זה, שגילם את תפקידו במיומנות, היה כנראה פסיכולוג מלומד ומנוסה ברצח המוניים. העמדת הפנים, המימיקה, המילים המתוקות, היו להם השפעה בלתי רגילה ומרגיעה. הקהל מיהר להסתדר בקבוצות לפי האל"ף-בי"ת. הקבוצה הראשונה קיבלה פקודה לצעוד לתחנת הרכבת וזזה בצייתנות מן המקום, כלומר מביתו של איציק פליישון, מן היודנרט, ודרך סמטת גראוור יצאה אל השוק.

לאחר מכן נעו הקבוצות האחרות שליד בית הרב. יצאו לרחוב הראשי והמשיכו לשוק דרך רחוב שוסיינה [הכביש], היישר לטחנת הקמח של ברמן ולתחנת הרכבת.

הקהל כולו השתכנע שהוא מובל לסארני לעבודה, וזה עניין זמני, כי ניתן כבר למשש את מפלת הגרמנים. זה שמובילים אותנו תחת שמירה חזקה? כך מנהגם של הגרמנים. זה שהגויים בוזזים את הבתים הנטושים, לא מטריד איש. ברגע שהחל מחנה היהודים לצעוד לעבר תחנת הרכבת פרצו אלפי גויים לגטו והחלו להוציא מן הבתים: רהיטים, מצעים וכל מה שמצאו שם. עוד הספקתי לראות ליד בית יוסל טליבס עגלות עמוסות נכסים ורכוש יהודי, והגויים מתקוטטים ביניהם. ועדיין מאמינים יהודים כי ישוּבו. אשר ריצקיר הנפת, צועד במרץ, יהודי גברתן, הגב כפוף כבר במקצת אך חזהו עדיין שרירי. הוא הולך בשורה אחת עם בנו, בנותיו וחתניו. ברגע מסוים הבחין מרחוק בחבורת גויים מן הכפר ריצקי, גוררים שקים מלאים ביזה. הוא גדל עם גויים אלה, חמישים שנה חי עמם בכפיפה אחת. "אחים, שימרו על ביתי" צעק לעברם. יהודי זה, כפרי פשוט, ועוד מאות יהודים אחרים שצעדו לתחנת הרכבת לא תיארו לעצמם כי זו דרכם האחרונה, הדרך אל המוות.

אך כאשר הועמסו הקבוצות הראשונות על משאיות לפי האל"ף-בי"ת, צפופים כמליחים בחבית, ונסגרו הרמטית, הבחינו כולם שכך מובילים אווזים לשחיטה ולא אנשים לעבודה. מיד החלה בריחה מתחנת הרכבת, והגרמנים ירו בעקבותיהם. הקבוצה שלנו, פ"א, שמעה עוד בשוק את שאון מכוונות הירייה, צעדנו מוטרדים ונרגזים.

י"ב הבריחה מן המוות

כשקבוצת פ"א שלנו הגיעה לגשר, ראינו כי מרמזים אותנו. מלווינו האוקראינים משני צדי הרכוב, חמושים ברובים ומכונות ירייה המכוונות אלינו, לא בישרו טוב. בבואנו לתחנת הרכבת שמענו מטחי מקלעים ויללות אנשים חסרי מגן. ראינו יחידים וקבוצות קטנות רצים מתחנת הרכבת, ומן העיירה ממחרים לתחנה הגרמנים והאוקראינים ויורים מעבר ללוג לעבר הנמלטים. הנה אני רואה גם קבוצת חולים משתרכת, צועקים שאינם רוצים כי יירו בהם. אני רואה את המורה פרידמן, כמת ממש. והנה יענקל הפיסח, הנפח מטדיפיטינה, איש חולה, והוא נוהם כחיה ירויה. הנה גוררים את נחמן של אלתר נחמקה [פישמן], שלד ממש. הוא צועק: "קינדלך, אל תשאירו אותי, הרוצחים יירו בי". מוטל אייזנברג מוביל את אשתו החולה, הוא עצמו שחור כפחם, שטוף זיעה. על הגשר הוא פושט את מעיל הפרווה שלו, מנער אותו ומניחו בחפזה על מעקה הגשר. רוטנברג הזקן מוביל גם הוא את אשתו הזקנה המתה למחצה, הם הולכים אט-אט. מאתמול עד היום הזדקנו שניהם במאה שנה. כך נראים מתים שחופרים אותם מקברם. אני מהרהר: "גם אותם מובילים לבתי המלאכה בסארני?"

אני רואה כי היהודים הצועדים, מבוהלים מאוד, לפני הגשר הם עומדים מלכת ומוסרים זה לזה שחייבים לברוח ליער כדי להינצל, אין מוצא אחר. אולי יתרחש נס. אני רואה שכולם רצים. אבי, חיים דובר, רץ בתנופה רבה ונתקל ופניו אל חוט החיל. אמי מרים מסייעת לו לקום והם רצים קדימה ואחורה. בעודי חולף ליד טחנת הקמח של ברמן, אני רואה את דודל יונגשטיין מדבר עם שוטר חמוש ותוקע לידו כסף. אני מבחין בלייבל לנדאו-קרוסניטשוק משליך מעבר לגדר את בתו הקטנה לחצרו של גוי, והגוי משליך את הילדה חזרה. מעבר לטחנת הקמח של ברמן, ברחוב ברסטית, אני מנסה להבקיע דרך לשדה עם אשתי ובנותי, אך בעלי הבתים עומדים וקלשוני ברזל בידיהם ואינם מאפשרים מעבר, אני מנסה בחצר שנייה, שלישית, רביעית, בכל מקום אנחנו נהדפים בצעקות: "מה אתה בורח יהודי ארוך? לך לאבדן!" הקליעים מזמזמים מעל הראש, אנשים נופלים. הגניחות והזעקות מגיעות עד לב השמים. הנה רץ זוג, אווזים היטב בידיהם. הוא חוטף עשרות כדורים ממקלע, היא סופקת כפיים, רצה עוד עשרה מטר, פולטת צעקה ומתמוטטת.

אני אווז ביד אחת באשתי ובשנייה בשתי בנותי כדי לא לאבדן. התגלגלנו כולנו לתעלה צדדית מזוהמת, אנחנו זוחלים על בטננו לאורך רחוב ברסטיה עד לכנסייה הקטנה, ומשם חומקים לשדה ומתחפרים בתלמים העמוקים בין ערוגות תפוחי האדמה.

שדות דומברוביץ הרחבים, עד יער דוקרובסקה, שחורים מאדם. יהודים בורחים. שוטרים וסחם גויים רודפים אחריהם. ירי על פני השדה. שוטרים מובילים חבורה של חמישים יהודים שנחפסו, מאיצים בהם ומכים. דומני, ואולי כך היה – מקום מרבצי היה מרוחק משם כמאתיים מטר – כי ביניהם היו אבי ואמי, אחי אהרן, אשתו פרל ושני ילדיהם, אחותי חוה עם ילד בזרועותיה. נדמה לי גם שאני שומע את קולה של אמי: "ילדים, אל תתפזרו, יהיו עצמותינו מונחות יחד". את חטאיי אני מזכיר תמיד: ליד הגשר, כאשר רץ אבי ונתקל בגדר התיל, ולאחר מכן, כשהמשטרה הובילה את חמישים היהודים, הייתה דעתי נתונה לאשתי ולבנותי הקטנות בלבד; שכבתי בערוגות תפוחי האדמה ושתקתי. כה עזים היו רצון החיים והקנאה בנותרים בחיים.

אני רואה המוני יהודים שהגיעו כבר סמוך ליער, ואני מקנא. נדמה לי שניצלו כבר, ואני רובץ במרחק ניכר, אולי שישה קילומטר מן היער, ובשטח משתוללים פורעים. במועד מאוחר יותר נודע לי כי מן הגשר ברחו 800 איש, היישר לגטו ויסוצק. יהודי הגטו קיבלו את פניהם בחמימות ובאחוזה. הם נספו כעבור שבועיים יחד עם יהודי ויסוצק. כמאתיים יהודים שוטטו ימים אחדים ביער. הילדים הקטנטנים מתו והאימהות השאירו את הגופות הזעירות ביער, שבו בידיים ריקות לעיירה ונורו שם.

לימים סיפר לי גוי: אחותי חניקה וגיס זליג לוויין, מ"פורט ארתור", שוטטו ביער. כעבור ימים אחדים גווע ילדם הצעיר בייסורים בזרועות חוריו. הם דחקו את הילד לתוך אזור, כיסוהו בעלים והלכו הלאה. כעבור שלושה ימים החל הילד הבכור לגווע מרעב. ההורים חזרו לעיירה במטרה למצוא מחסה אצל ידיד גוי, פיסרנקו ימ"ש. אחותי ביקשה ממנו לחם להחיות את נפש הילד, הלך הידיד למשטרה לשאול אם מותר לו לתת לחם ליהודייה. מיד ירו באחותי ובילד, את גיסי עינו במשך שבועיים ודרשו ממנו להצביע על מקום האוצרות הנסתרים של "פורט ארתור". לאחר מכן הרגו אותו במוטות.

בין הנתפסים היה ישראל ליק סלובשנר [פישביין] עם שלוש בנותיו. ימים אחדים עינו את כולם. הצעירה הייתה נערה יפהפייה, ניגש אליה שייגץ מדומברוביץ בשם לוגנוביטש, ממלא מקום מפקד המשטרה, והציע לה, במחיר גופה, להסתיר אותה. היא ירקה בפרצופו הסמא וקראה: "רוצח! לא תזכה לזה!" התייצבה אל מולו ואמרה: "רוצח! תירה בי מחר, כי אחנוק אותך". היא נורתה. לוגנוביטש זה, היה על מצפונו דם יהודי רב, הוא קיבל את עונשו. ראיתו תלוי ברובנה. הסובייטים תלו אותו, לא על רצח יהודים אלא משום שהתיר להכניס יחידה גרמנית עד דומברוביץ. היחידה הוכתה, פגרי הגרמנים התגוללו בשדות וביערות סביב דומברוביץ, אך לוגנוביטש הרוצח חסר את האומץ למות. הוא נמלט והסתתר, לבסוף נפל בידי הסובייטים ונתלה עם רוצחים נוספים ברובנה, וכך היו תלויים במשך ארבעה ימים. שעה ששכבתי מאחורי ערוגות תפוחי האדמה, ראיתי היטב את לוגנוביטש ועשרות שוטרים חמושים מובילים יהודים ומכים אותם מכות רצח.

כשהתבוננתי סביבי הבחנתי כי סמוך אלינו שוכבים עוד שני אנשים: זיידל גראוור-ציגרניק ובתו של נטע ליברמן-קפוש. מקום מרצנו היה סמוך לבתים וזה הציל אותנו. חמישים מטר הלאה, בשדה, חיטטו גויים ושוטרים בתלמים, בטוחים היו כי ליד הבתים לא יהיה איש ולא חיפשו. שעה לפני רדת החשכה ראיתי שהשדות ריקים. אין רודפים אין נרדפים. זחלנו מבין תפוחי האדמה והלכנו לאורך הדרך. לפתע בא לקראתנו בוסקו, גוי מדומברוביץ, שנהג בעבר לנסוע עם יהודים. מובן שנבהלנו מאוד, התכוננתי למאבק. הגוי הרגיע אותנו ויעץ לא ללכת לאורך הדרך, כי הדרכים המוליכות ליער מלאות שודדים. הוא יעץ לנו ללכת לאורך נתיב הולכת הבקר למרעה כדי להגיע ליער. עצתו הצילה אותנו, בדרכים שוטטו עשרות גויים עם קלשונים וגרזנים והרגו כל יהודי שנתקלו בו.

דרכנו לא עברה בלי צרות. נתקלנו בקבוצה של שלושים רועים שהקיפו אותנו והתנפלו עלינו במטרה לאלץ אותנו לחזור לעיר. לאחר מכן רצו לגזול את ילדתי הקטנה. נאבקתי בהם, אחדים מהם קיבלו ממני במקל על גבם. ראיתי שהמצב חמור, לא אצליח להיפטר מהם, הסרתי את השעון מן היד וכשאני אוזח חופן פקעות סיבים השלכתי אותו בכיוון ההפוך. הם רצו לתפוש ואנחנו התרחקנו בינתיים כמה מאות מטר. יותר לא הציקו לנו.

כשהגענו ליער הלכתי לשומר הרכוב של הוּבְּקוֹנְיָה [?], ידד טוב שלי עוד מימי הסובייטים, לברר אצלו מה קרה בתחנת הרכבת ומה ידוע לו על סארני. הגוי סיפר כי בסארני הוכנו לפני שבועיים בורות ליהודי הגטאות באזור. ליד תחנת הרכבת וברחובות הסמוכים, מתגוללות גופות הרוגים. הוא גם ידע לספר לי כי זלטה החלבנית ובעלה, תלו עצמם; משפחת מטוסוב מבית המרקחת, הרעילו עצמם; אולשנסקי וקרונברג מוטלים יריים באחד הגנים. השומר יעץ לי להגיע לפינסק. מיהודי פינסק בחרו 9500 והרגו אותם מזמן, הנותרים יחיו.

דבריו ניתנו עליי כאלפי רעמים. לא דאגתי עוד לחיי, כי לא האמנתי באפשרות לשרוד אצל הגרמנים, אך לא רציתי ליפול ביד המרצחים. לפיכך החלטתי להישאר ביער ולהסתתר, ולעשות הכול כדי לשמור על קומץ מיהודי דומברוביץ שרובם נרצחו בשלושה מקומות: בבורות סארני, בגטו ויסוצק, בשדות דומברוביץ שם נתפסו הנמלטים מן המפקד ונורו או נהרגו במוטות.

לאחר החיסול הטוטלי נשארו בחיים כ-250 מיהודי דומברוביץ. הם שוטטו כ-19 חודשים בביצות פולסיה וביערות, חוו ייסורים ועינויים ואימת מוות כל רגע. כ-50 איש יצאו חיים מן העירות לאחר גירוש הגרמנים בידי הצבא הסובייטי המנצח. ממשפחתי נותרו: אני, אחי סנדר, בנותיי חנצ'ה וחייה, שני ילדי גיסי: בריינדל ואסתר.

י"ג משוטטים על פני שדות וביערות

שלושה חודשים שאנחנו משוטטים ביער. בימים הראשונים היה הפחד מן הרודפים כה גדול שהחלפנו מקום חמש-שש פעמים ביום. לאחר מכן החלפנו מקום מדי יום. חיפשנו מאורות עמוקות יותר, ענפים גבוהים יותר, אלונים מסועפים יותר. הגויים של קרופה והשוטרים של חינאצ'ה ידעו שניצלתי מן הרצח ההמוני וחיפשו אחריי. לאחר מכן חייתי שישה שבועות סמוך לכפר קריווץ. שניים מאנשי הכפר תמכו בי והזהירו בשעת סכנה. אחד מהם, גנב בשם יורקו, אויב בנפש לפולנים, סיפק לי מזון ואף עיתונים, כל אימת שפגש בי היה בוכה על גורלי המר. לימים ירו בו בולבובצים. מאנשי הקשר הגויים שלי, ידעתי על המתרחש. הם סיפרו על המכות שסופגים הגרמנים בחזיתות ועל פרטיזנים שהתארגנו ביערות. הם גם סיפרו לי כי בוולדימירן מצאו כפריים שלושה עשר יהודים וחנקו אותם בידיהם. ליד וובצ'ץ, על

שפת הסטיר, הביאו גויים שוטרים מסרניק, ואלה ירו בשבעה עשר יהודי סרניק. סיפרו לי כי בולבובצים מחעניינים לדעת מי מן הגויים תומך ביהודים ומזהירים כי ינקמו במסיתרי יהודים. הסיכויים לשרוד נראו קלושים, אך התשוקה להחזיק מעמד ולראות במפלת הרשעים, הייתה גדולה והעניקה כוח לא להתייאש.

בינתיים פגשתי פולני ביער, נבהלתי מאוד. הכרתי אותו כאדם רע, שמו דוקטור. הוא ניגש אליי, מקונן על מר גורלי ואומר: "יושבים בביתי הוכמן ואיציק פלדלייט ומשפחתו. אף שאני קבצן גדול, אתמוך בכס ואסייע ככל שאוכל". הוא קיים את דבריו וגם ניחם אותנו כי יבוא הקץ לייסורינו. היינו כבר שתי משפחות יחד. היער הרחב על מאורותיו, בורותיו וענפיו, מכסה עלינו ויד הרוצחים אינן משיגות אותנו. תכופות אנחנו באים אל הפולני הטוב דוקטור, שם מוכן למעננו מעט דגן, כרוב, סלקים אחדים ויחס אנושי חם.

באחד הלילות הרגו הבולבובצים את הפולני הטוב הזה עם כל משפחתו (אמו הזקנה, אשתו וילדיו). מותו הכאיב לנו מאוד והיינו מדוכאים כמו ביום השחיטה הגדולה.

באחד הימים פגשתי ביער את ליבקה, בתו של משה קריווצר, עם שלושה פעוטות. תכופות הייתה מסכנת את חייה ומשוטטת לחפש מזון לילדיה, לא שמרה בסוד את מקומות המסתור שלנו. פולנים רעים בפאתי זאלישין, פיתו אותה להיענות להזמנתם והלכו להביא גרמנים. באותם ימים היינו כולנו באזור, והם הקיפו את קטע היער. בדרך נס הצלחנו לברוח. ליבקה לא למדה לקח מן האירוע והמשיכה לשוטט בכפרים. כל טענותיי שתביא על עצמה ועלינו את המוות, לא הועילו. באחד הלילות, חמקתי מפניה והותרתי את האלמנה ושלושת הפעוטות לבד בלב היער. הייתה זו רשעות מצד, אך לנוכח המאבק לחיים שניחלתי, המנוסה מפני המוות, העמקתי לתוך היער עוד קילומטר והשקפתי מרחוק על מעשיה של ליבקה. שלושה ימים התרוצצה כמטורפת בכפרים, שאלה עליי אצל גויים וקראה בשמי. השבח לאל היא שרדה, אך לאחר המהומה שעוררה נאלצו כולנו להעמיק לחדור ליער עוד ועוד. בביצות נתקלנו באדם ישן, במרחק עשרה צעדים ממנו ישנה ילדה. הבנו כי הם יהודים. הערנו אותם, היו אלה מאנס קרצמן, אחי אשתי, ובתו הקטנה. כעבור זמן קצר מצאנו ביער את בנו של מוטל נובינזון. באחד הלילות נתקלתי פנים אל פנים בכמה שוטרים

חמושים. הם עיכבו אותי. אמרתי כי אני הגוי מִדְקָן מן הכפר ראן. העלטה הייתה כבדה, הם כנראה דווקא זיהו אותי, כי גם אני הכרתי את כולם. היו אלה שקצים מן הכפרים קרופה וריצקי. ייתכן ששבעו כבר דם יהודי והתעצלו להתעסק עמי בחשכה, בבזבז ובגשם. הם הניחו לי. לאחר שעזבו, נפלתי מתעלף בבזבז. עבר שם שמואל קליגון, הכרנו זה את זה בחשכה. הלכנו יחד לבית הקברות של קריוויץ ושם בין הצלבים והקברים שוחחנו ארוכות ובכינו.

לאחר מכן הביא אלינו גוי מטריפיטניה את בתו של מאיר, אשתו של קיסל. מאז נדדנו כבר שישה עשר איש יחד. קבוצה גדולה כל כך הייתה בה סכנה להתגלות. בינתיים קרב החורף על קרותיו ושלגיו. אנחנו משתרכים תחת כיפת השמים ונאלצים להבעיר אש מפעם לפעם כדי לחמם מעט את עצמותינו. גויים רעים מחפשים אחרינו, ואנחנו מפיצים שמועה שאנחנו למעלה מאלף איש, כולם עם נשק. השמועה מרתיעה אותם ולעת עתה הם נמנעים מהיתקלות עמנו. אנחנו משוטטים ביער הגדול. מעלינו שמים וארץ וסביבנו עצים נעים ורוחשים. יורד שלג כבד. הלחות חודרת לעצמות וכולם רועדים מקור. הילדים מתרפקים על האימהות ובוכים יחד. גם לי יש חשק לבכות אך הדמעות אינן זולגות. בלילה כזה נשכחים ההרוגים והרשעים, יש רצון אחד – להתחמם קצת. מבעירים אש ומתרחקים לצדדים לראות עד היכן נראית האש. היער גבוה ועבות ורחוק ממקום יישוב. אט-אט משלימים עם המחשבה שאיש לא יבוא לחפש אותנו בלילה כזה, לפיכך מגדילים את האש, שיתחממו כולם. נרדמים עטופים בשקים. אני ואיזיק פלדלייט בוחנים את משפחותינו האומללות השוכבות סביב האש בשלג העמוק, ומכוונים את רגליהם אל האש. ואז שוכב אחד מאתנו לישון והשני מסתובב, מקשיב ומחבונן, שמא אורבת סכנה. עם שחר הופך השלג לגשם קר. אנחנו רטובים כהוגן, אין רצון להתרחק מן האש, אך מטעמי זהירות אנחנו מעתיקים את עצמנו למקום אחר. הגשם והשלג הרטוב אינם מאפשרים הבערת אש. אנחנו מתרוצצים ביער כדי להתחמם. מתגנבת המחשבה: "האם כדאי הדבר?" שמא צדק אנטון קרצ'קו כשאמר לליבקה: "את לא תשרדי, הסגירי עצמך לגרמנים וחסל, לשם מה לסבול?" אך תאוות החיים חזקה מן הצרות. גיסי מאנס מתחיל לחנן סככה או בור שנוכל לעבור בו את החורף. בין ביצות, על גבעה קטנה, מתחילים מאַנס ושמואליק לחפור ואומרים: "כאן נעבור את החורף ונשרוד את היטלר".

תכופות אנחנו משוחחים בינינו ומבקשים לחזק זה את זה ולשכנע שהגרמנים ינחלו מפלה, ללא האמונה במפלתם אין טעם להתענות ביער. מצד שני קודחת בנו השאלה: ומה אם נחזיק מעמד? עם מי נוכל חיות כאן, עם ההרוגים בבורות סארני? עם העצמות הפזורות ביערות ובקרקעיות האגמים? ולמרות זאת רוצים לחיות. אפילו בשנים הטובות, לא היו החיים יקרים כמו אז, ביער. לחיות כחיה, כתולעת, אך לחיות. לקחתי פעם את בתי הצעירה אל גוי כדי לרחוץ אותה שם. כשקרבונו בתחילת הערב לקריוויץ, אל בית שהיה מופרד מעט מן הכפר, שמעתי נוסעים מדברים בקול. אני מהרהר לי: לבטח שוטרים גרמנים. אני אוזח את הילדה בידה וחומק לדיר חזירים. רובצת שם אימא חזירה ושמונה גורים, חזירונים נאים, נושמים בנחת. אני שוכב לנוח שם עם בתי. החזירה מתחילה לצווח, אני מפר את שלוותה. העגלות חלפו ואני חושב לי: למה אני ובתי גרועים מן החזירה וחזירונה? למה הם ראויים למנוחה ואנחנו לא?

20.12.1942 נחרת בזיכרוני. ביום זה התקיימה משפחתי, ארבעה אנשים, מקדרה קטנה, מלאה למחצה, של קליפות תפוחי אדמה, כי אני נאמן לעיקרון היער שלי: כל עוד יש שניים-שלושה תפוחי אדמה אין מסתכנים ביציאה מן היער. אך אשתי נחלשה מאוד וצריך היה לשמור על הכוחות, לכן עזבתי את המאורה בין השמשות והלכתי ביער אל הדרך הסלולה. היה חשוך למדי, פסעתי בזהירות. לפתע שמעתי, הולכים, בבירור צעדי צבא. ביקשתי לסגת ליער, מאוחר מדי. על אף האפלה אנו רואים זה את אלה. כ-40 מטר ממני עומדים אנשים חמושים ומכוונים אליי את נשקם. הם צועקים: "עמוד!" אני משער כי רצונם לשבות אדם חי לכן אינם יורים וקוראים ברוסית: "עמוד!" הם מתקדמים לתוך היער ומתחילים להקיף אותי. הקבוצה כולה כבר ביער, אחד בלבד עומד על הדרך, נשק בידו, מוכן לירות אם ארצה לחצות. עם זאת הצלחתי לחצות את הדרך הסלולה. אני רץ עתה בכיוון הפוך למאורתי כדי שלא ידעו היכן האחרים. כולם רצים בעקבותיי וצועקים: "עמוד בן כלבה", אך אינם יורים. צועקים ברוסית: "ייכנס הרוח באמך". זה נותן לי סיבה לחשוב שאינם גרמנים ולא אוקראינים, אלה היו צועקים: "יהודי ארוך" והיו יורים לבטח. אני מתבונן סביבי תוך ריצה ומזהה בקולות רודפיי בחורים מדומברוביץ.

היו שם שלושת בניו של חיים טליבס [שפיין], אחיו של קרוננברג, מודריק מהורוויץ. אנחנו שמחים ובוכים בעת ובעונה אחת. אני